

CASE Україна
Центр соціально-економічних досліджень

ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ В УКРАЇНІ

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Опитування підприємств в Україні

Юлія Єсмуханова, Девін Еклс

ПОДЯКА

Ця робота була підготовлена за сприяння Швейцарського федерального департаменту закордонних справ. Автори хотіли б подякувати Світлані Таран за її внесок та аналіз економічних показників за регіонами, Ієну Бетсону за його допомогу в редагуванні звіту й Ользі Совенко за її підтримку в аналізі да-

них. Ми також дякуємо всім інтерв'юерам, які провели інтерв'ю з представниками підприємств, а саме: Зої Буйницькій, Оксані Глебушкіній, Роману Кошовому, Вірі Козіній, Олексію Литвинову, Ларисі Малеш, Максиму Михлику, Ніні Потарській, Ользі Совенко, Сергію Ткаченку та іншим.

CASE Україна – незалежна неприбуткова громадська організація, яка проводить економічні дослідження, аналіз та прогнозування макроекономічної політики.

CASE Україна є частиною мережі CASE, до якої входять аналітичні центри в Польщі, Киргизстані, Молдові, Грузії, Білорусі та

Росії. CASE Україна є наступником Проекту макроекономічних реформ Гарвардського інституту міжнародного розвитку, який працював в Україні з 1996 по 1999 р. Починаючи з 1999 року, CASE Україна працює як українська незалежна неурядова організація.

Зведений огляд

А. Пояснювальна записка	5
В. Резюме дослідження	8

Донецька область (підконтрольна уряду)

Економічний огляд.....	27
Огляд торгівлі.....	28
Дослідження.....	29
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	30
Умови провадження комерційної діяльності ..	33
Потенціал/прогноз на майбутнє	34
Висновки	34

Луганська область (підконтрольна уряду)

Економічний огляд.....	37
Огляд торгівлі.....	38
Дослідження.....	39
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	40
Умови провадження комерційної діяльності ..	42
Потенціал/прогноз на майбутнє	42
Висновки	43

Непідконтрольні уряду території Донбасу

Дослідження.....	49
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	50
Умови провадження торгівлі	52
Висновки	52

Херсонська область

Економічний огляд.....	57
Огляд торгівлі.....	59
Дослідження.....	60
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	60
Умови провадження комерційної діяльності	62
Потенціал/прогноз на майбутнє	63
Висновки	64

Автономна Республіка Крим

Економіка.....	67
Результати дослідження	70
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	71
Умови провадження торгівлі	72
Потенціал/прогноз на майбутнє	73
Висновки	73

Дніпропетровська область

Економічний огляд.....	77
Огляд торгівлі.....	78
Дослідження.....	79
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	80

Умови провадження комерційної діяльності ..	82
Потенціал/прогноз на майбутнє	83
Висновки	84

Закарпатська область

Економічний огляд.....	87
Огляд торгівлі.....	88
Дослідження.....	89
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	90
Умови провадження торгівлі	92
Потенціал/прогноз на майбутнє	93
Висновки	93

Київська область і Київ

Економіка Київської області	97
Огляд торгівлі.....	98
Київ	99
Огляд торгівлі.....	101
Дослідження (Київська область і Київ)	101
Умови господарювання	102
Умови провадження торгівлі	104
Потенціал/прогноз на майбутнє	105
Висновки	105

Львівська область

Економічний огляд.....	109
Огляд торгівлі.....	110
Дослідження.....	111
Умови господарювання (поточний стан, зміни)	111
Умови провадження комерційної діяльності	114
Потенціал/прогноз на майбутнє	115
Висновки	116

Одеська область

Економічний огляд.....	119
Огляд торгівлі.....	120
Дослідження.....	121
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	122
Умови провадження торгівлі	123
Потенціал/прогноз на майбутнє	124
Висновки	124

Сумська область

Економічний огляд.....	129
Огляд торгівлі.....	130
Дослідження.....	131
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	132
Умови провадження комерційної діяльності	134
Потенціал/прогноз на майбутнє	135
Висновки	136

Харківська область

Економічний огляд.....	139
Огляд торгівлі.....	140
Дослідження.....	141
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	142
Умови провадження комерційної діяльності	144
Потенціал/прогноз на майбутнє	145
Висновки	145

Черкаська область

Економічний огляд.....	149
Огляд торгівлі.....	150
Дослідження.....	150

Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)	151
Умови провадження комерційної діяльності	153
Потенціал/прогноз на майбутнє	154
Висновки	154

ДОДАТОК І. Показники розвитку народного господарства	159
Валовий регіональний продукт	159

Додаток ІІ. Динаміка національної торгівлі	161
Зовнішньоторговельна діяльність, 2013 р. – 1 кв. 2015 р., у %, рік до рок	161

А. Пояснювальна записка

У звіті «Економічні зв'язки України» вивчено питання впливу збройного протистояння, яке зараз відбувається на сході України, анексії Криму Російською Федерацією та загальної політичної напруженості в Європі на торговельні відносини та діловий клімат в Україні. З позиції компанії у дослідженні докладно розглянуто: 1) внутрішні зв'язки між українськими територіями, особливо між ними та Кримом, а також територіями Донбасу, що перебувають поза контролем України; 2) зовнішні зв'язки України з її основними торговельними партнерами, у тому числі з Росією та Європейським Союзом (ЄС).

Внутрішні зв'язки

Зруйновані внутрішні торговельні зв'язки обмежили обсяги виробництва в Україні: багато респондентів сказали, що припинили торгівлю з непідконтрольними уряду територіями Донбасу. Запроваджені українським урядом обмеження зробили офіційну торгівлю з ними майже неможливою. Економічна діяльність у регіоні занепала в результаті серйозних руйнувань або знищення виробничих потужностей та економічної інфраструктури. Конфлікт призвів до розірвання виробничих зв'язків із рештою території України в основних галузях – таких, як металургія, машинобудування та виробництво електроенергії – і, як наслідок, до нестачі сировинних матеріалів.

Анексія Криму вплинула на економіку України меншою мірою, оскільки його внесок в економіку до анексії був менш значущий. Україна запровадила заборону на торгівлю з Кримом починаючи із січня 2016 року, після завершення цього опитування. Попри те, що торговельна діяльність з Кримом була юри-

дично можлива протягом проведення дослідження, займатися нею стало більш проблематично через закриття адміністративного кордону, фактичного приєднання Криму до нормативно-правової бази Росії та переходу на російський рубль.

Торговельні обмеження сприяють розвитку незаконної діяльності та напівлегальних торговельних схем. Незважаючи на недавно створені лінії розмежування та обмеження торгівлі з Україною, приватні компанії продовжують торгувати через лінію розмежування між підконтрольними та непідконтрольними українському уряду територіями на Донбасі. Проте обмеження створюють більше можливостей для незаконної діяльності, зокрема хабарництва та контрабанди. Необхідність давати хабарі суттєво підвищила вартість провадження комерційної діяльності з непідконтрольними територіями та ціни на українські товари. Ці проблеми непропорційно сильно впливають на малі та середні підприємства (МСП), тимчасом як великі зазвичай мають ширші можливості для подолання наявних обмежень.

Підприємствам на територіях, підконтрольних так званим Донецькій народній республіці («ДНР») і Луганській народній республіці («ЛНР»), а також Криму займатися зовнішньоторговельною діяльністю не дозволено. Навіть російські компанії не можуть на законних засадах торгувати з територіями, підконтрольними «ДНР» і «ЛНР». В обох «народних республіках» немає доступу до міжнародної платіжної системи. Попри ці обмеження, там функціонують напівлегальні системи, які забезпечують зовнішньоторговельну діяльність і платежі. Щоб отримати доступ на світовий ринок, підприємства, які працюють на територіях, підконтрольних «ДНР» і «ЛНР», реєструються в російських небанківських кредитних спілках і працюють

через брокерські компанії Південної Осетії. Кримські підприємства також діють через брокерські компанії, зареєстровані в Росії.

Обмеження можливостей торгівлі з Україною змушує непідконтрольні уряду території Донбасу та Криму розширяти економічні контакти з Росією. Внаслідок запроваджених Україною торговельних обмежень підприємства на непідконтрольних уряду територіях переважно розраховують на поставки з Росії. Вони замінюють українські товари їхніми російськими еквівалентами. Зміцнення економічних зв'язків із російським бізнесом призводить до подальшого руйнування традиційних зв'язків у регіоні. Аналогічним чином, як повідомляють підприємства Криму, їм легше співпрацювати з російськими компаніями, і багато з них збільшує свою присутність на російському ринку.

З початком конфлікту інфраструктура України, яка занепадає, отримала новий удар у вигляді скорочення економічних зв'язків і ділових можливостей. Внаслідок військових дій автомобільні дороги та залізниця, електропередавальні мережі біля зони конфлікту зруйновано. Дороги в сусідніх областях постраждали від транспортування військової техніки та спорядження до зон конфлікту. Підприємства в усій Україні також потерпають від недоотримання електроенергії, спричиненого втратою доступу до вугілля, яке добувалося на непідконтрольних уряду територіях Донбасу.

Внутрішні економічні зв'язки в Україні міцнішають, оскільки відбувається заміна втрачених підприємствами ринків Донбасу та Криму. Підприємства повідомляють про пошук внутрішніх ринків, які зможуть замінити ринки Донбасу та Криму. Підприємства, розташовані на підконтрольних уряду територіях Донбасу, встановлюють нові зв'язки з клієнтами в Західній і Центральній Україні.

Зовнішні зв'язки

Підприємства в усій Україні відчували зменшення обсягів торгівлі з Росією та Євразійським економічним співтовариством (ЄвразЕС). Негативна тенденція в торгівлі з Росією з'явилася ще до початку конфлікту, коли українські підприємства почали більше торгувати з ЄС та країнами Азії. Упродовж 2013–2014 рр. із запровадженням Росією неофіційних заборон на українські харчові продукти та з появою проблем із доступом до російського ринку тенденція посилювалася.

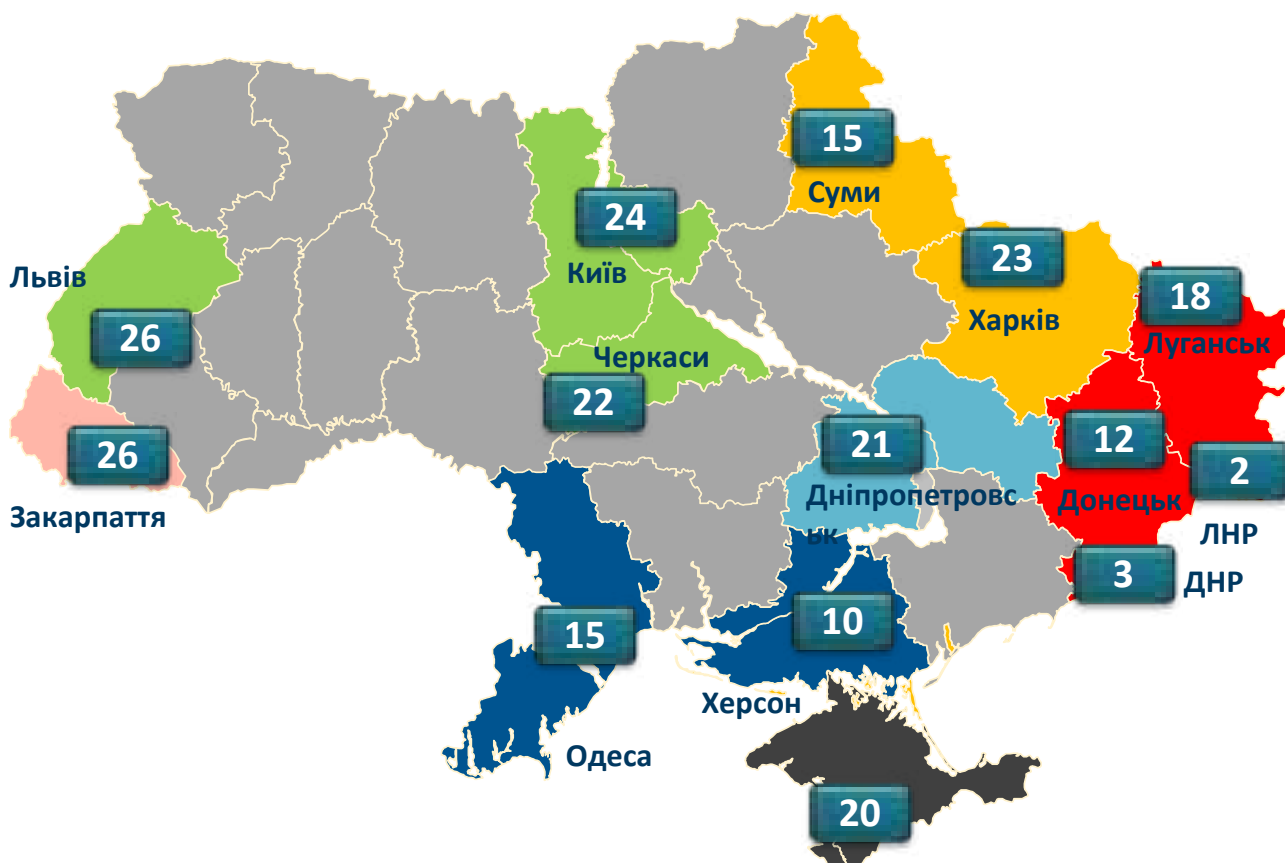
Падіння економіки Росії, а також російські санкції проти ЄС зменшили обсяг торгівлі з Україною: зниження економічної активності та особистого споживання в Росії призвели до зниження обсягів торгівлі між Україною та Росією. Крім того, російські санкції проти експорту з ЄС вдарили по бізнесу українських брокерських і логістичних компаній, які традиційно працюють на російському ринку.

Українські підприємства не готові до впровадження Повної та всеосяжної угоди про вільну торгівлю (ПВУВТ). Враховуючи різні позиції та думки щодо інтеграції в ЄС та переваг ПВУВТ, багато компаній не розуміють, що їм це дасть. Лише деякі компанії повідомили, що зайнялися сертифікацією певних продуктів у ЄС чи вивченням комерційних можливостей на ринках Європейського Союзу.

ПВУВТ принесе Україні переваги лише в далекій перспективі: жоден із респондентів не повідомив про переваги, отримані в результаті одностороннього скасування торговельних бар'єрів ЄС. Через слабку поінформованість про можливості, які надає ПВУВТ, а також малодоступність додаткового фінансування українські підприємства не зможуть відчувати переваг від скасування торговельних бар'єрів у найближчому майбутньому.

Внутрішнє регуляторне середовище обмежує можливості торгівлі: підприємства повідомили, що це пов'язано з неузгодженістю митних процедур. Затримки під час оформлення на митниці, необхідність проходити занадто забюрократизовані процедури та очікування хабарів знизили

можливості виходу на нові ринки. Крім того, представники окремих галузей повідомили, що українська система сертифікації відповідності не повною мірою відповідає системі Євросоюзу, що робить ринок ЄС важкодоступним.

В. Резюме дослідження

Після анексії Криму Росією та початку воєнних дій на Донбасі в Україні відбулися стрімкі зміни. Руйнування інфраструктури, нові лінії розмежування та закриття російського ринку з одночасним відкриттям ринку ЄС назавжди змінили економіку України. Унікальність цього дослідження в тому, що воно враховує економічне різноманіття України під час вивчення окремих її регіонів і водночас надає галузеву картину за рахунків інтерв'ю з місцевими великими та середніми приватними підприємствами щодо того, як змінилися умови їхньої діяльності в 2014–2015 рр. порівняно з періодом до початку конфлікту. Предметом нашого звіту є те, яким чином підприємства справляються з політичною, соціальною, економічною динамікою та політикою країни в галузі безпеки, що сьогодні змінюється, і яким чином це змінює національну економіку.

Мета цього дослідження – надати інформацію про місцеві економічні умови, щоб допомогти українському уряду, міжнародним

донорам та ОБСЄ поліпшити стан економіки України.

У наступних розділах спочатку представимо методологію, яку ми використовували, а потім підсумуємо основні результати дослідження змін торговельної динаміки та підприємницького середовища в Україні. Докладні результати за регіонами наведено в додатку до цього підсумкового звіту.

Аналітична основа

Термін «економічні зв'язки» передбачає торговельний та економічний обмін між різними політичними утвореннями. Відповідно звіт зосереджено на контекстуальних факторах, які і сприяють торговельно-економічному обміну між різними територіями України, а також між Україною та рештою світу, і заважають йому. У центрі уваги дослідження – питання, пов'язані з конфліктом, хоча на економічні зв'язки також можуть впливати і інституційні основи, і дії уряду, і навіть, у ширшому розумінні, макроекономічні тенденції. Більш конкретно звіт розглядає

**Географічний розподіл товарного експорту
та імпорту України (2012 – 9 міс. 2015 р.)¹**

	2012		2013		2014 ²		9М2015 ³	
	млрд долл. США	доля, %	млрд долл. США	доля, %	млрд долл. США	доля, %	млрд долл. США	доля, %
Експорт товарів								
ЄС-28	17.1	24.9	16.8	26.5	17.0	31.5	9.2	32.9
ЄврАзЕС	22.5	32.7	19.3	30.6	12.7	23.5	4.9	17.3
Азія	17.7	25.7	16.8	26.6	15.4	28.5	9.4	33.3
Африка	5.6	8.2	5.1	8.0	5.1	9.5	2.8	9.9
США	2.6	3.8	2.2	3.4	1.4	2.5	0.6	2.2
Інші країни	3.3	4.7	3.1	5.0	2.4	4.5	1.3	4.5
Разом:	68.8	100.0	63.3	100.0	53.9	100.0	28.1	100.0
Імпорт товарів								
ЄС-28	26.2	31.0	27.0	35.1	21.1	38.7	11.1	40.7
ЄврАзЕС	34.0	40.1	27.5	35.8	17.1	31.4	7.5	27.4
Азія	17.1	20.2	15.2	19.8	10.8	19.9	5.2	19.0
Африка	0.9	1.0	0.7	1.0	0.7	1.2	0.5	1.7
США	4.4	5.2	4.3	5.6	3.0	5.6	1.7	6.2
Інші країни	2.0	2.4	2.1	2.7	1.7	3.2	1.4	5.1
Разом:	84.7	100.0	77.0	100.0	54.4	100.0	27.4	100.0

економічні зв'язки на двох рівнях: 1) внутрішніх зв'язків, у тому числі з Кримом і непідконтрольними уряду територіями Донбасу; 2) зовнішніх зв'язків з наголосом на Росії та ЄС.

Дослідження організовано за регіонами, щоб уявити економічну ситуацію на місцевому рівні й показати, яким чином це впливає на загальнодержавну економічну картину. Регіони України різняться за основними ринками експорту: одні тяжіють до Росії,

інші – до ЄврАзЕС чи до ЄС. До початку конфлікту ці економічні орієнтації впливали на привабливість двох інтеграційних проєктів для окремих регіонів. У цьому звіті розглядаємо питання про те, яким чином зміни в політичному контексті вплинули на подібні економічні орієнтації.

Методологія

Для вивчення впливу загроз безпеці на суб'єкти економічної діяльності група до-

¹ “Зовнішня торгівля України за 9 місяців 2015 р – 16 листопада 2015 – Експрес-випуск, 512/0/08 (2.vn-15).”

² Дані за 2014 р. без дослідження території Автономної Республіки Крим і Севастополя.

³ Дані за 9 місяців 2015 р. без дослідження території Автономної Республіки Крим, Севастополя та зони антитерористичної операції.

слідників провела опитування серед великих і середніх підприємств у 14 обраних областях, вказаних нижче. За період з липня 2015 року проведено 237 особистих інтерв'ю з представниками підприємств.

Щоб взяти участь в опитуванні, підприємства повинні були мати більш як 20 працівників, належати до однієї з основних для області економічних галузей і не бути державними. Інтерв'ю проводилися з найвищим керівництвом підприємств і тривали близько години. Група дослідників також проводила інтерв'ю з представниками обласних державних адміністрацій і в деяких випадках – із представниками органів місцевого самоврядування в обласних центрах, а також з регіональними торгово-промисловими палатами.

Для вибірки група дослідників визначила 7–10 галузей, які роблять найбільший внесок в економіку кожної з цільових областей; потім визначили середні та великі підприємства кожної галузі з відповідними формами власності. Якщо підприємство не було стовідсотково державним, його включали в цільову вибірку.

Через ситуацію з безпекою деякі респонденти відмовилися брати участь, а інші з обережністю відповідали на запитання. Респонденти з недовірою ставилися до інтерв'юерів, незважаючи на дозвільні листи, та сумнівалися в меті дослідження, побоюючись, що результати можуть використати проти них державні органи, сепаратистські групи, військкомати, конкуренти чи політичні партії. Навіть відповіді на зазвичай прості питання доводилося перевіряти: наприклад, у деяких компаніях не всі співробітники працевлаштовані легально, а тому реальну кількість працівників приховують. На територіях, близьких до зони конфлікту, а також на непідконтрольних уряду територіях Донбасу інтерв'юери стикалися з проблемою, пов'язаною з пошуком контактної інформації про підприємство.

Основні результати дослідження

Зовнішньоторговельна діяльність

Основні тенденції в торгівлі 2014 року та за 9 місяців 2015 року

В Україні 2014 року експорт товарів скоротився на 13,5%, а імпорт – на 28,2% порівняно з аналогічним періодом минулого року. Експорт постраждав внаслідок воєнних дій у промисловому експортоорієнтованому Донбаському регіоні, зниження світових цін на товари та погіршення торгівлі з Росією. Зокрема воєнні дії на Донбасі завдали суттєвої шкоди інфраструктурі та виробничому обладнанню, призвели до втрати контролю над деякими промисловими підприємствами та транспортними маршрутами, а також до порушення виробничих ланцюгів у провідних експортних галузях – таких, як металургія та машинобудування.

Водночас експортній діяльності сприяли: поліпшення доступу на ринок ЄС, висока врожайність у сільському господарстві та девальвація української національної валюти. Скорочення імпорту було зумовлене зниженням темпів економічної діяльності, ослабленням внутрішнього попиту та зменшенням обсягів виробництва електроенергії. Загалом найбільше скорочення обсягів торгівлі в Україні спостерігалось в другій половині 2014 року та в першій половині 2015 року зі сповільненням спаду в III кв. 2015 року.

За останні два роки змінилися основні статті українського експорту: так, найбільш значущою статтею експорту стала сільськогосподарська продукція, на яку за 9 місяців 2015 року припало 36,2% експортних надходжень. Єдина галузь сфери послуг, яка демонструвала ріст 2014 року, – IT і телекомунікації; тенденція збереглася й 2015 року, за 9 місяців якого частка галузі в загальному обсязі виторгу від експорту послуг зросла до 15,8%. Експорт продукції машинобудування/устаткування та транспортних засобів найбільше

постраждав від погіршення торговельних відносин із Росією та продовжує знижуватися. Експорт послуг показав суттєве сповільнення через зниження попиту на транспортні послуги, переробку матеріальних ресурсів і бізнес-послуги.

Половина досліджених підприємств займалися зовнішньоекономічною діяльністю. Для полегшення проблем, пов'язаних з оформленням вантажів на митниці, середні підприємства зазвичай працюють на зовнішніх ринках через брокерів. Респонденти зазначали існування внутрішніх бар'єрів, які обмежують можливості торгівлі, серед яких найчастіше згадували скасування пільгового режиму обробки вантажів на митниці для тих, хто має статус уповноваженого економічного оператора. Зі слів респондентів, розвитку торгівлі заважають також обмеження на обмін валюти. Митниця додатково ускладнює процес, оскільки місяцями затримує імпортовані вантажі на кордоні.

Нинішній конфлікт призвів до серйозного падіння обсягів торгівлі з Росією, Кримом і непідконтрольними уряду територіями Донбасу. Така зміна змусила підприємства шукати альтернативні ринки збуту за кордоном. Незважаючи на те, що підприємства з оптимізмом дивляться на Угоду про асоціацію з ЄС, небагато хто з них має чіткий план, як скористатися перевагами від її підписання. Як наслідок більшість підприємств і далі зосереджуються на внутрішньому ринку, меншою мірою цікавлячись переходом на ринки Молдови, Казахстану, країн Азії та Близького Сходу, а також США.

Торгівля з Росією

Торгівля з Росією та Євразійським економічним союзом скоротилася. Через погіршення доступу на російський ринок експорт у Росію 2014 року зменшився на 33,7% порівняно з попереднім роком, а за 9 місяців 2015 року скоротився ще вполовину: у результаті частка Росії в загальному обсязі товарного експорту знизилася до 12,8%. Найбільше це стосується таких груп товарів:

залізничні локомотиви та вагони, механічні та електричні машини, папір і вироби з нього, чорні метали, молоко та молочні продукти. Аналогічно скоротилася й частка ринку Євразійського економічного союзу у загальному обсязі українського експорту: до 17,3% за 9 місяців 2015 року. Імпорт із Росії також знизився, головним чином через скорочення поставок енергоносіїв – і у вартісному, і у фізичному вимірі. Внаслідок цього частка Росії в українському імпорті скоротилася більш як удвічі: з 30,5% 2013 року до 13,2% за 9 місяців 2015 року, тимчасом як частка Євразійського економічного союзу зменшилася з 36,1% 2013 року до 17,7% за 9 місяців 2015 року. Водночас частка Росії в експорті українських послуг (переважно послуг трубопровідного транспорту) упродовж усього періоду зберігалася на рівні близько 30%.

Росія фактично закрила свій ринок для українських товарів. Вона запровадила торговельні обмеження на українську продукцію, у тому числі у вигляді ускладнених процедур розмитнення, проблем із доступом до державних закупівель і заборон на імпорт у зв'язку з технічними бар'єрами в торгівлі (ТБТ), а також санітарними та фітосанітарними заходами контролю (СПС). Зокрема пов'язані з ТБТ і СПС обмеження на імпорт застосовувалися до залізничних вагонів, кондитерських виробів, молочної та алкогольної продукції, соків, овочів, м'яса птиці, насіння соняшнику та соєвих бобів. Росія запровадила ці обмеження в липні–серпні 2013 року і потім поступово посилила їх 2014 року. У відповідь Україна запровадила обмеження на постачання воєнного обладнання та обладнання подвійного призначення в Росію. 2015 року напруженість у торговельних відносинах між Росією та Україною зросла після запровадження Україною заборони на використання свого повітряного простору російськими авіакомпаніями. Українські виробники, які сильно залежать від російського ринку (наприклад, виробники залізничних вагонів і локомотивів, автомобілів і молочних продуктів), втратили свій основний ринок збуту та не змогли швидко переорієнту-

вати свій зовнішній продаж на інші ринки. У результаті різко скоротилися обсяги експорту та виробництва. З січня 2016, Україна втратила безмитний доступ до російського ринку, коли Росія зупинила дію угоди про вільну торгівлю СНД для України.

Підприємці назвали кілька причин скорочення торгівлі з Росією: деякі респонденти сказали, що зниження обсягів продажу відбулося ще до початку конфлікту внаслідок конкуренції Китаю, яка посилилася. Інші повідомили, що падіння продажу стало результатом запровадження Росією неофіційної заборони на їхню продукцію. Зокрема виробники харчових продуктів із Сум і Херсона заявили, що саме через цю заборону вони не змогли експортувати свої товари в Росію.

Частково зниження обсягів продажу пояснюють погіршенням стану російської економіки після початку конфлікту. Відчутне падіння цін на нафту й пов'язане із цим знецінення російського рубля призвели до зниження купівельної спроможності споживачів і скорочення імпорту не лише з України, а й з інших країн.

Позначилися на торговельних відносинах двох країн і російські санкції проти ЄС, хоча Україна не є членом Євросоюзу. Росія запровадила санкції, які забороняють імпорт деяких видів товарів з ЄС. Частину поставок цих товарів здійснювали через українські брокерські контори та логістичні компанії. Таким чином, через зниження обсягів торгівлі постраждали й зазначені сектори.

Політична поляризація також призвела до того, що українські підприємства втратили бажання співпрацювати з російськими та навіпаки.

Торгівля з Європейським Союзом

Україна підписала Угоду про асоціацію з ЄС влітку 2014 року, очікуючи, що вона буде виконана 2015 року. Угода про асоціацію містить положення про поглиблену та

всеосяжну зону вільної торгівлі (ПВЗВТ), якими передбачено поступове скасування митних тарифів і торговельних квот, а також гармонізація законодавчої бази. У відповідь на українську політичну, економічну кризу та кризу у сфері безпеки ЄС в односторонньому порядку скасував бар'єри в торгівлі з українськими підприємствами до кінця 2015 року. Щоб гарантувати доступ України на ринок СНД у рамках українсько-російського двостороннього режиму преференцій, ЄС відклав запровадження ПВЗВТ до січня 2016 року. З січня 2016 розпочате тимчасове застосування ПВЗВТ.

Завдяки відкриттю ринків відбулася стабілізація об'єму експорту в країни ЄС в порівнянні з спадом на інших ринках. В відношенні до інших напрямків торгівля з ЄС значно підвищилась в 2014 та сповільнилась в 2015 через несприятливі умови.

Ці данні підтверджуються результатами опитування. Незважаючи на усунення бар'єрів, для більшості респондентів умови торгівлі з ЄС не змінилися. Області, розташовані ближче до ЄС, більше орієнтовані на його ринок. Майже половина респондентів із Закарпатської області та 40% із Львівської області займаються імпортом із країн ЄС. Менше залучені до торгівлі з ЄС Донецька, Дніпропетровська, Київська, Сумська, Харківська, Херсонська та Черкаська області. Ті, хто займався торгівлею з державами – членами ЄС, продовжують торгувати в колишніх обсягах. Ніхто з респондентів не заявив про те, що скористався перевагами від одностороннього скасування ЄС тарифів на українські продукти.

Попри те, що багато підприємств оптимістично ставляться до ПВЗВТ, багато з них визнають, що не знають, що їм принесе ця угода. Більшість респондентів не знають про ПВЗВТ майже нічого, окрім того, що пишуть у ЗМІ. Як наслідок їхні основні побоювання пов'язані з ростом конкуренції на внутрішньому ринку та нездатністю за-

безпечити відповідність стандартам ЄС, потрібну для виходу на його ринок. Підприємства, які мають досвід роботи на ринках Євросоюзу, згадали про незначну кількість бар'єрів у торгівлі, пов'язаних зі стандартами та сертифікацією. Багато хто зазначив, що у них не вистачає засобів для вивчення можливостей виходу на ринок ЄС.

Інші країни

2015 року Азія стала найважливішим ринком збуту для України (в основному для зернових, олії, руди та металу): на країни цього регіону за 9 місяців 2015 року припало 33,3% загального обсягу товарного експорту. Утім, експорт у країни Азії також продемонстрував негативний ріст упродовж вказаного періоду, хоча й більш повільними темпами (-7,9% рік до року 2014 р. і -18,5% рік до року за 9 міс. 2015 р.). Частка Азії в обсязі товарного імпорту України залишилася майже незмінною (19%).

Багато респондентів займаються пошуком нових напрямів у торгівлі. Машинобудівники Харківської та Дніпропетровської областей повідомили про заміну продажу в Росію продажем в Азію. Утім, деякі респонденти також зазначили, що жорстка конкуренція Китаю ускладнює вихід на ринки Азії та Близького Сходу. Підприємства налагодили контакти з партнерами в Казахстані та Бразилії, а також почали вивчати ринки США, Канади та Австралії.

Нові внутрішні лінії розмежування

Серйозні порушення зв'язків на Донбасі

Донецька та Луганська області втратили свою роль основних експортерів. До початку воєнних дій на сході України ці області були лідерами в зовнішній торгівлі України: 2013 року на них сукупно припадало близько 25,6% загального обсягу товарного експорту. За 9 місяців 2015 року ця частка знизилася до 10,5%. Тепер серед регіонів, які є найбільшими експортерами, лідирують Київ

(22,1% товарного експорту за 9 міс. 2015 р.) та Дніпропетровська область з її 17,8%⁴.

За оцінками Світового банку, на непідконтрольні Україні території Донецької та Луганської областей припадає 14,4% промислового виробництва та 6% ВВП України⁵. В економічній структурі регіону переважають вуглевидобувні, металургійні, коксохімічні, хімічні та машинобудівні підприємства (які виробляють машини загального призначення, прохідницьке обладнання, машини та обладнання для металургійної та хімічної промисловості, транспортне обладнання, залізничні локомотиви та вагони). На ці області припадає абсолютний обсяг видобування вугілля, яке є важливою сировиною для сталеливарної промисловості та енергетики. Тут також розміщено основні компоненти енергетичної інфраструктури – такі, як Старобешівська та Зуївська ТЕЦ. У «ДНР» є вихід до узбережжя Азовського моря, хоча можливостей місцевого порту недостатньо для обслуговування потреб регіональної промисловості.

Економічна діяльність у регіоні була серйозно порушена й зазнала загрозливих темпів падіння внаслідок пошкодження виробничих потужностей і господарської інфраструктури (особливо залізничних сполучень і енергопостачання); порушення виробничих ланцюгів із рештою території України (зв'язок «вугілля–кокс–метал» і «вугілля–електроенергія»), що призвело до недопостачання сировинних матеріалів і обладнання, а також до логістичних проблем. Упродовж 2014 року і на початку 2015 року більшість діючих на цих територіях великих підприємств зачинилися або працювали в півсили.

⁴ Зовнішня торгівля України за 9 місяців 2015 р – 16 листопада 2015 – Експрес-випуск, 512/0/08 (2.vn-15).”

⁵ Оценки потенциала восстановления Украины и возобновления мира. Анализ последствий кризиса и потребностей востока Украины. Том II: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2015/06/11/090224b082f1bea0/2_0/Rendered/PDF/Full0component0reports.pdf.

Достовірних даних про економічну ситуацію в «ДНР» і «ЛНР» немає. За власними оцінками «ДНР», на лютий–березень 2015 року промисловість регіону функціонувала з навантаженням 30% доконфліктного рівня, а обсяги роздрібної торгівлі знизилися приблизно на 50%⁶. Ще глибше падіння демонструє промисловість на територіях, підконтрольних «ЛНР». За даними «плану відновлення господарства “ДНР”», очікувалося, що 2015 року виробництво сільськогосподарської продукції досягне 85% рівня 2014 року, а промислове виробництво вийде на 30% попереднього рівня. Очікується, що підприємства видобувних галузей досягнуть 35,7% своєї потужності, а промисловість вийде лише на 2,7% колишнього виробничого потенціалу. Обсяги роздрібної та гуртової торгівлі становили близько 91% показників 2014 року, а продаж транспортних, поштових послуг і послуг кур’єрської доставки, за оцінками, досягли майже 80%.

До початку конфлікту 45% респондентів торгували з територіями Донбасу, які сьогодні перебувають поза контролем українського уряду. Більшість підприємств повідомили про втрату ринків на цих територіях і розірвання зв’язків із тамтешніми постачальниками. Для більшості респондентів збитки від втрати ринків становили 15% обсягу продажу 2013 року. Внаслідок географічної близькості території Донецької і Луганської областей, які перебувають під контролем уряду, набагато більше пов’язані з непідконтрольними уряду зонами Донбасу: на них припадає в середньому 30% продажу, який надходить на ці території.

До конфлікту багато підприємств розраховували на поставки комплектуючих і сировини з територій, тимчасово непідконтрольних Україні. Ці респонденти повідомили, що з непідконтрольних уряду територій Донбасу отримували в середньому 27% поставок.

⁶ (12 травня 2015 р.) Завантажена 28 лютого 2016 р. за посиланням: <http://ua.112.ua/statji/proekt-dnr-pidsumky-roku-nezalezhnosti-227829.html>.

Поставки із цих територій у Донецьку та Луганську області досягають близько 58%; вагомі зв’язки з постачальниками на цих територіях мають і машинобудівні підприємства Харківської та Сумської областей.

У червні 2015 року уряд України офіційно заборонив торгівлю з непідконтрольними уряду територіями. Більшість респондентів повідомили, що припинили торговельні відносини з клієнтами та партнерами «ДНР» і «ЛНР». Єдиний законний вид торгівлі із цими територіями Донбасу – залізничні поставки вугілля та продуктів із нього. Незважаючи на заборону, багато компаній продовжують торгувати нелегально, зазвичай даючи хабарі на українських контрольно-пропускних пунктах (КПП). Постачальники, які продовжують працювати в самопроголошених «республіках» законно зареєстрували свій бізнес на підконтрольних Україні територіях або мають відділення в інших областях, які укладають угоди та займаються торгівлею.

Деякі підприємства зареєструвалися при фактичній владі непідконтрольних Україні територій. Одне із середніх підприємств, яке займається роздрібною торгівлею, розповіло, що отримало реєстрацію в «ДНР» і «ЛНР», щоб мати змогу працювати на їхній території, але водночас повідомило, що йому простіше постачати товари з Росії, аніж з України.

Респонденти повідомили про масштабну корупцію на лінії розмежування, що призводить до суттєвого підвищення вартості товарів на непідконтрольних уряду територіях Донбасу.

Вкрай постраждала від порушення торговельних зв’язків українська енергетика. Респонденти з Донецької та Харківської областей повідомили, що на 80% залежали від поставок донбаського вугілля й тому внаслідок конфлікту їм довелося скоротити обсяги виробництва й зайнятися пошуками альтернативних джерел. Машинобудівна, хімічна й металургійна промисловість також

залежать від поставок із непідконтрольних уряду територій, а також територій поблизу лінії розмежування на кшталт Краматорська та Маріуполя.

Із запровадженням українською стороною заборони на торгівлю щораз більше підприємств на непідконтрольних уряду територіях Донбасу розвивають дедалі міцніші торговельні відносини з Росією. Малі та середні підприємства сильно залежали від поставок товарів автомобільним транспортом, що сьогодні в умовах блокади унеможливлено. Процвітає контрабанда, а високі суми хабарів, які контрабандисти платять на КПП, вони додають до вартості товарів.

Великі компанії продовжують свою діяльність попри блокаду, а компанії на кшталт «Метінвесту» змогли навіть збільшити продаж в Європу та Північну Америку. Незважаючи на заборону торгівлі з тимчасово непідконтрольними Україні територіями, товари і далі курсують через лінію розмежування. Вугілля, видобуте в Краснодоні (сьогодні контролюється «ЛНР»), постачають на Авдіївський коксохімічний завод на території, яку контролює Україна. Потім уже у вигляді коксу його транспортують на Єнакіївський металургійний комбінат (зараз перебуває під контролем «ДНР»), де виробляють метал, який через Азовське море відправляють на Захід.

Крим: наслідки незначні

2013 року на Крим припадало лише 3% ВВП, 2% виробництва і 1,4% товарного експорту України. У результаті анексія Криму призвела до набагато менших економічних втрат, аніж втрата контролю над територіями Донбасу.

За даними офіційної кримської статистики, 2014 року обсяг регіонального виробництва знизився на 9,9%, стабілізувавшись на 8,8% 2015 року. До анексії кримський ринок в основному орієнтувався на Росію та ЄврАзЕС, на ринки яких припадало близько 35% за-

гального обсягу продажу (на ринок ЄС припадало близько 20%, на азійські – 20%).

2014 року торгівля між Україною та Кримом не припинилася. Україна продовжувала постачати в Крим електроенергію та продукти харчування. Утім, кримська та українська статистика за 2014 та 2015 рр. відрізняються: за даними кримчан⁷, експорт з Криму в Україну збільшився до 3,5 млн дол. США 2014 року й до 19,9 млн дол. США за 9 місяців 2015 року, тимчасом як імпорт становив 2,6 млн дол. США 2014 року і 40,9 млн дол. за 9 місяців 2015 року. Водночас Державна фіскальна служба України повідомила, що за 9 місяців 2015 року Україна поставила до Криму товарів на суму 654,6 млн дол. США, а імпорт товарів із Криму на материкову частину України у I кв. 2015 року становив 8 млн дол. США⁸.

До початку конфлікту з Кримом торгували близько 40% опитаних підприємств: за їхніми даними, на регіон припадало в середньому 8% продажу і 5% поставок сировини та матеріалів. Підприємства Херсонської області, розташованої на межі з Кримом, втратили близько 30% продажу і стільки ж поставок. Про втрату ринків і порушення зв'язків із постачальниками в Кримі повідомила основна частина підприємств.

Закриття адміністративного кордону та міжнародні санкції створюють великі проблеми для кримських підприємств, які не можуть офіційно займатися торгівлею та здійснювати міжнародні платежі. За таких умов підприємства розвивають свої економічні зв'язки з Росією. Респонденти заявили про наявність нових договорів на постачання послуг у Росію та про щораз більші обсяги поставок, у тому числі товарних, із цієї країни.

⁷ (23 червня 2015 р.), http://crimea.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/crimea/ru/statistics/foreign_trade/.

⁸ Зовнішня торгівля України за 9 місяців 2015 р – 16 листопада 2015 – Експрес-випуск, 512/0/08 (2.vn-15).”

Галузь	Сфера регулювання	Проблеми для бізнесу
Сільське господарство	Видача другого експортного сертифіката за зміни транспортного засобу під час транспортування зерна	Затримки під час експорту зерна
	Надмірні суми збору за права використання надр, які становлять 55% вартості землі	Негативний стимул для інвесторів
Вугілля	Ліцензування операцій з експорту вугілля, яке призводить до 100% перевірок будь-яких типів вугілля, призначених для експорту	Займає 10 днів і призводить до затримок експорту на 12 днів
Будівництво	Багатомісячні затримки з видаванням дозволів на будівництво	Призводить до затримок у реалізації проектів забудови
Ел. комерція	Відсутність нормативного регулювання сфери ел. комерції	Ускладнює діяльність у цій сфері
ЗМІ	Заборона російського контенту	Медіа-провайдери, які придбали російський контент, зазнають збитків
Ліспром	Мораторій на експорт деревини	Заборона на експорт карпатської деревини на наступні 10 років
Виноробство	Вартість ліцензій на виноробське виробництво	Дуже велика для малих виноробських господарств, позбавляючи їх законних способів реалізації власної продукції

Більша частина респондентів відмовляються торгувати з Україною. Для компаній, які збираються продавати свою продукцію за межі Криму, російський ринок завдяки своїм розмірам і нинішній доступності є привабливою альтернативою українському.

Зовнішньоторговельною діяльністю займаються переважно компанії гуртової та роздрібної торгівлі. Більшість торговельних потоків із Криму йдуть у напрямку Росії та України; у зворотному напрямку – з України, Росії, Туреччини та Китаю. За даними сільськогосподарських підприємств, традиційний продаж продукції через трейдерів у Європу, Туреччину та арабські країни припинився. Аналогічно компанії, які раніше закуповували будматеріали з Європи через Україну, тепер використовують лише поставки з Росії та Туреччини (через Росію). До всього зміна

політичних відносин між Росією та Туреччиною наприкінці 2015 року з великою вірогідністю призведе до подальшого обмеження турецьких поставок на ринок Криму.

Підприємницьке середовище

Зміни в підприємницькому середовищі у зв'язку з конфліктом

Підприємства, розташовані в зоні конфлікту на територіях Донецької та Луганської областей, втратили свої активи та персонал, але конфлікт позначився й на підприємствах, розташованих на решті території України. Більшість респондентів пов'язують економічний спад із політичною нестабільністю та коливаннями курсу гривні. Зниженню обсягів внутрішнього споживання сприяла відсутність доступу до непідконтрольних уряду територій Донбасу та Криму.

Водночас підприємства були позбавлені можливості кредитування. Четверта частина респондентів заявили, що отримали відмову у видачі кредиту за останні 12 місяців; багато з них повідомили, що навіть не збиралися турбуватися отриманням кредиту. За даними респондентів, внаслідок конфлікту банківські кредитні ставки стали дуже високими, досягаючи на територіях, близьких до зони конфлікту, 30%. Багато підприємств мають проблеми з необхідним забезпеченням заставного майна і після відмови у кредитуванні їх вносять до «чорних списків». Найбільше страждають банківський сектор, сфера операцій із нерухомістю та будівельна галузь, оскільки їхня діяльність на пряму пов'язана із забезпеченням фінансування. На угоди з нерухомістю впливає відсутність споживчих кредитів, а на діяльність будівельних компаній – відсутність фінансування великих будівельних проектів.

У результаті конфлікту загострилися проблеми з пошуком і заохоченням кваліфікованих працівників. Коли економіка перебуває на спаді, роботодавці не в змозі забезпечити рівень заробітної плати, який би компенсував інфляцію та зростання обмінного курсу. Підприємства, де від працівників вимагають спеціальних технічних навичок (наприклад, у машинобудівній чи енергетичній галузях), особливо вразливі, коли йдеться про часту їх зміну, оскільки нових працівників потрібно довго навчати перед прийняттям на роботу. Для зниження працевитрат підприємства вдаються до звільнень, запровадження скороченого робочого тижня чи зменшення зарплат. До збільшення затрат призводить і потреба забезпечення безпеки: підприємства повідомляли про загибель співробітників під час конфлікту та звільнення за власним бажанням на етапі активного розгортання бойових дій.

Внутрішньо переміщені особи (ВПО) збільшили резерв робочої сили на підконтрольних Україні територіях, щоправда, в основному у сфері низькокваліфікованої праці.

Становить складнощі й призов у армію, пов'язаний із залученням до збройних сил

кваліфікованої робочої сили. Компанії зобов'язані зберігати зарплату для співробітників-призовників і водночас шукати їм тимчасову заміну. Оскільки призов на військову службу контролюють через записи в трудовій книжці, багато людей не хочуть офіційно працевлаштовуватися. Багато підприємств повідомили про молодь, яка не хоче офіційно працевлаштовуватися, щоб уникнути призову. А кваліфікована робоча сила продовжує шукати можливості працевлаштування за кордоном.

Середні підприємства більше реагують на зміни в підприємницькому середовищі, але водночас демонструють більшу гнучкість. Їхні можливості кредитування обмежені – за повідомленнями, високі ставки податків призводять до обмеження капіталу, – проте вони більше здатні ухилятися від сплати податків і регуляторних обмежень.

Зниження прибутковості бізнесу відрізняється залежно від галузі. Деякі виробники у сфері машинобудування борються за існування після втрати ринків у Росії та на непідконтрольних уряду територіях. Текстильна промисловість стикається зі зниженням обсягів виробництва місцевої сировини – такої, як вовна, бавовна та льон – і змушена імпортувати те, чого не вистачає. Банківська сфера повідомила про скорочення операцій через незадовільний стан економіки. Експортери автомобілів закордонного виробництва в Росію заявили про втрати внаслідок зменшення попиту. Логістичні та транспортні компанії страждають від погіршення економічних зв'язків, хоча санкції на торгівлю з Росією призвели до зниження потреби в транспортуванні товарів.

Деякі економічні сфери виглядають краще: сільськогосподарські, ІТ і телекомунікаційні компанії у змозі підтримувати власну прибутковість. Підприємства харчопереробної промисловості постраждали в результаті втрати ринків на непідконтрольних територіях і в Росії, але змогли переорієнтувати продаж на інші регіони України.

Проблеми регуляторної бази

Постмайданівський уряд України активно взявся за реформи, зокрема у сфері спрощення нормативної бази підприємництва, мінімізації корупції та впровадження заходів жорсткої економії відповідно до вимог МВФ. Парламент прийняв численні поправки до податкового законодавства та деякі інші регуляторні акти. Регуляторні зміни зробили нормативну базу менш стабільною та призвели до прогалин у процесі впровадження. Підприємства вказали на конкретні нормативні акти, які викликають складнощі:

- Повернення ПДВ: зміни до податкового кодексу, прийняті в червні 2014 року та чинні з 2015 року, запровадили нову електронну систему адміністрування ПДВ, яка сильно змінила процедури повернення ПДВ. За інформацією підприємств, повернення цього податку відбувалося повільно та нестабільно, із затримками, що призводили до нестачі капіталу. Деякі підприємства повідомили про зникнення грошей із рахунків під час перерахунку коштів в електронну систему.
- Обмеження на операції з іноземною валютою: для стабілізації гривні Національний банк України запровадив 2015 року обмеження на валютнообмінні операції. Підприємства, які займаються експортно-імпортною діяльністю, повідомили, що обов'язкова конвертація 75% валютного виторгу призводить до суттєвих збитків. Великі трейдери в Донецькій, Харківській, Київській, Сумській і Черкаській областях повідомили про втрату великих сум, особливо через коливання обмінного курсу гривні в лютому–березні.
- Заборона на торгівлю з непідконтрольними уряду територіями: починаючи з 16 червня 2015 року, торгівля з непідконтрольними уряду територіями ускладнилася. Відповідно до нових правил діє заборона на транспортування товарів на непідконтрольні уряду території з решти території України. Це ускладнило життя підприємствам, які діють на території Донецької та Луганської областей і тісно пов'язані

з непідконтрольними уряду територіями. Незважаючи на офіційну заборону, процвітає нелегальна торгівля з використанням корупційних схем на КПП.

- Високі податки на фонд оплати праці: 2015 року податок на оплату праці, який стягують із роботодавців, збільшився з 17% до 20%. 2015 року було продовжено дію запровадженого 2014 року 1,5%-го воєнного збору. Серед інших податків: відрахування у розмірі 3,6% у Державний пенсійний фонд, які сплачують наймані працівники, і внесок у розмірі 22,2% у той же фонд, який роблять роботодавці. На податки йде близько половини заробітної плати. Як наслідок середні підприємства незрідка платять працівникам в обхід бухгалтерії, щоб уникнути податкового тягаря.
- Несистемна державна політика в основних галузях: респонденти зазначили відсутність у державній політиці стратегічного бачення економічного розвитку основних галузей. Як стверджують підприємства, потрібна комплексна стратегія розвитку основних галузей, яка б підтримувала експортоорієнтовані й ті галузі, які мають високу додану вартість.
- Зміни до митного кодексу: із прийняттям змін до митного кодексу 2012 року скасовано статус уповноваженого економічного оператора. Свого часу цей статус забезпечував переваги у вигляді спрощеного проходження процедур митного оформлення, пріоритету під час проходження митного огляду та виключав потребу надання гарантій під час транзиту товарів.

Галузеві нормативи: оскільки дослідження зосереджувалося на основних галузях і секторах кожної області, визначено специфічні для останніх регуляторні проблеми.

Відсутність набуття чинності

Як повідомляють респонденти, нове законодавство призвело до різночитань під час його виконання, чим користуються відповідальні за забезпечення його виконання органи. Респонденти вказали, що незначна кількість ін-

формації про те, що означають нововведення, змусила підприємства методом спроб і помилок дізнаватися про це самостійно. На їхню думку, регуляторні органи більше зацікавлені у стягуванні штрафів із підприємств, аніж у виконанні процедур, і у вимаганні хабарів, аніж у поясненні нових процедур. Як повідомляють респонденти, розгляд позовів до податкових органів відбувається роками. Великі підприємства переважно готові використовувати юридичні методи захисту своїх прав, оскільки мають можливість оплачувати послуги юристів. Середні ж підприємства таких фінансових можливостей не мають, внаслідок чого зазнають більшого тиску щодо вирішення спорів через хабар.

Підприємства відзначили відсутність суттєвих поліпшень у роботі державних органів, коли йдеться про податкову службу, екологічну чи пожежну інспекцію. Незважаючи на мораторій на перевірку податковими органами у 2014 і 2015 рр., багато підприємств повідомили, що їм довелося зіткнутися з перевітками. Половина респондентів, які торік пройшли перевірки, заявили, що від них чекали хабар. Майже 40% респондентів стикалися з очікуванням хабара в процесі спілкування з контролюючими чи регуляторними органами.

Найбільше підприємствам доводиться спілкуватися з податковими органами. На думку підприємств, ці органи вирізняються найменш чіткими процедурами, невеликим обсягом наявної інформації та постійними змінами. Органи митного контролю часто спричиняють затримки експортних та імпорتنих операцій. Респонденти повідомили, що нечіткі та непрозорі методи визначення митної вартості призводять до підвищення імпорتنих зборів, очікування хабара, надмірних вимог до ліцензування та до затримок, наслідком яких є збитки.

Незважаючи на це, практика забезпечення виконання регуляторної бази за областями відрізняється: якщо підприємства Закарпаття повідомляли про неймовірну корупцію, яка майже не змінилася за останній час, то

компанії Луганської області заявляли про зменшення частоти вимагання хабарів чиновниками внаслідок конфлікту. Водночас луганським компаніям доводиться стикатися з озброєними інспекторами. Основна проблема Одеської області – корупція, хоча там на відміну від інших областей, було найвище очікування змін.

Виклики для ділових зв'язків

Конфлікт вплинув на внутрішні та зовнішні зв'язки підприємств. Заборона на торгівлю з непідконтрольними уряду територіями на Донбасі та в Криму обмежила можливість провадження бізнесу та змусила підприємства шукати способів, як обійти їх. Офіційна торгівля з непідконтрольними уряду територіями Донбасу можлива лише з використанням залізничного транспорту, який в основному використовують для постачання вугілля. Середні підприємства продовжують торгувати нелегально, але ризики підвищують вартість товарів, які постачають на непідконтрольні уряду території та в Крим.

Воєнні дії важко позначилися на й без того занедбаній інфраструктурі. Артилерія знищила дороги та залізничні станції. Незважаючи на деякі ремонтні зусилля, залізничні станції на кшталт Дебальцева лише частково працездатні, що обмежує можливості транспортування вугілля. В областях, розташованих поряд із зоною конфлікту – таких, як Харківська та Дніпропетровська, – і без того плачевний стан автомобільних доріг ще більше погіршився внаслідок використання їх важкою воєнною технікою, яка прямувала на лінію розмежування.

Підприємства в усій Україні страждають від обмеження поставок електроенергії внаслідок порушення внутрішніх зв'язків із непідконтрольними уряду територіями. Донецька та Луганська області – основні постачальники вугілля для українських електростанцій, але неможливість поставок вугілля з непідконтрольних уряду територій і зруйновані шахти обмежують постачання. З такою ж проблемою зіткнулися й підприємства Закар-

патської, Київської, Львівської, Одеської та Харківської областей.

Порушення зв'язків неоднаково вплинуло на ті чи інші території України. Машинобудівники, які традиційно розташовувалися у Східній Україні, більше залежать від постачальників, які перебувають поряд із лінією розмежування чи за нею.

Конфлікт також обмежив особисті зв'язки, ускладнивши можливості налагодження партнерських відносин з міжнародними компаніями. Через конфлікт потенційні партнери в Азії чи на Близькому Сході сумніваються у спроможності українських підприємств виконувати умови договорів. Через високі ризики у зв'язку з конфліктом українські підприємства позбавлені доступу до міжнародних кредитних ресурсів.

Ділове середовище на непідконтрольних уряду територіях Донбасу

На територіях, підконтрольних «ДНР» і «ЛНР», підприємства борються за виживання в умовах збройного конфлікту. Там було створено нові органи державної влади, зокрема міністерства, банківські установи, податкові служби та органи безпеки, проте межі відповідальності, як і робочі обов'язки, залишаються незрозумілими. Правила застосовують неоднаково, а забезпечення виконання залежить від відносин підприємств із керівництвом «ДНР» і «ЛНР». Найбільш вразливі МСП, яких часто зобов'язують реєструватися й платити податки під погрозою фізичного насильства, викрадення та реагування з боку воєнних чиновників. Великі підприємства – такі, як «Метінвест» та ДТЕК, – які контролюють основні галузі на кшталт видобування вугілля та генерації, а також дають роботу тисячам жителів, мають можливості торгуватися. Вони зберігають українську реєстрацію і замість платити податки інвестують у місцеву інфраструктуру.

Новостворене Міністерство доходів і податкових зборів «ДНР» не надало інтерв'юерам

список зареєстрованих компаній, але в особистих розмовах підтвердило, що принаймні половина підприємств не функціонують. Інтерв'юери це підтвердили під час спроб встановити контакт з ними. Більшість із досі працюючих підприємств, зареєстрованих у «ДНР» у період із березня до квітня 2014 року, платять податки в бюджет «ДНР» і провадять діяльність в умовах подвійної реєстрації в Україні та на непідконтрольних уряду територіях. Українські підприємства, зареєстровані на вказаних територіях, ризикують бути звинуваченими у підтримці тероризму, оскільки платять податки в бюджет «ДНР» чи «ЛНР».

У «ДНР» діє напівлегальна банківська система, яка дає змогу підприємствам торгувати з іншими країнами, використовуючи як основну валюту розрахунків російський рубль. Компанії, які реєструються в «ДНР», відкривають рахунок у Центральному республіканському банку, а потім реєструються при російській небанківській кредитній організації. Російські компанії не можуть законно підтримувати контакти з компаніями в «ДНР», але працюють з ними через небанківські кредитні організації Росії та брокерські фірми Південної Осетії.

Ділове середовище в Криму

Російська анексія Криму суттєво змінила його бізнес-клімат. Закриття адміністративного кордону між Кримом і Херсонською областю, а також санкції, які забороняють повітряне й морське сполучення, обмежили кількість торговельних шляхів, якими можуть користуватися місцеві підприємства. Основний маршрут сполучення з Кримом лежить через Керченську поромну переправу. Робота поромів залежить від погодних умов, тож під час шторму постачання товарів відкладається. Для протидії перервам у постачанні логістичні компанії збільшують свої складські можливості, але й це потребує додаткових засобів.

Нові бар'єри в торгівлі з Україною зруйнували ділові зв'язки. Перепони для бізнесу створює й необхідність пристосуватися до російської регуляторної системи, яка через свою більшу жорсткість додатково обмежує можливості займатися підприємницькою діяльністю в Криму.

Через санкції в Криму не працює міжнародна платіжна система, що суттєво обмежує можливості міжнародної торгівлі. Існують напівлегальні способи здійснення міжнародних платежів через міжнародні системи грошових переказів або через російські рахунки, що дорожче й забирає більше часу.

Майбутні очікування

Очікування респондентів щодо майбутнього української економіки пов'язані з варіантами розвитку конфлікту. Багато з них вважали, що Україна досягла свого економічного надиру й очікували росту або стагнації, вважаючи, що посилення воєнних дій здатне тільки погіршити економічний стан. Підприємства не побачили позитивного економічного ефекту від обіцяних реформ. На їхню думку, влада затягує з наданням чинності новим законам, а корупція залишається всемогутньою. Респонденти вказали, що без зміни цих факторів Україна залишиться неконкурентоспроможною на світових ринках і переважно й далі існуватиме як джерело дешевої робочої сили та сировини.

Очікування респондентів у розрізі їхніх власних областей залежали від географії: представники областей, близьких до зони конфлікту – Донецької, Луганської, Дніпропетровської та Харківської, – були досить песимістично налаштовані під час оцінки своїх економічних перспектив. Респонденти із Західної України, Закарпатської та Львівської областей висловлювалися оптимістично щодо перспектив економічного розвитку своїх областей, очікуючи припливу інвестицій із Заходу в результаті виконання Угоди про асоціацію з ЄС.

Респонденти Київської області більш позитивні в оцінці перспектив економічного розвитку області порівняно із ситуацією в країні загалом завдяки статусу області як центру ділової активності в державі. Респонденти з Одеської області також позитивніше оцінили перспективи обласної економіки за часів нового голови ОДА Міхеїла Саакашвілі, якого вважають головною рушійною силою змін на краще.

Респонденти також з оптимізмом висловилися про перспективи розвитку окремих галузей, вважаючи, що вони можуть вийти на ринки ЄС, США, Близького Сходу та Казахстану. До таких галузей зараховують ІТ, сільське господарство, машинобудування, видобувну промисловість, харчопереробну галузь, а також гуртову та роздрібну торгівлю.

Висновок

У результаті проведення поглиблених інтерв'ю з більш ніж 230 підприємствами по всій Україні автори цього дослідження стверджують, що збройний конфлікт, який триває, та посилення напруженості справляють суттєвий вплив на економіку України. Загалом у діловому середовищі України конфлікт проявляється у формі макроекономічної нестабільності: переважно у вигляді високої інфляції, коливань обмінного курсу та відсутності доступу до кредитних ресурсів. Макроекономічна нестабільність, у свою чергу, негативно впливає на політичну ситуацію в країні, коли законодавці змушені шукати рішення, які дадуть змогу підтримати спустошену державну скарбницю. Наслідками конфлікту, який триває, також є швидке руйнування інфраструктури та нестача кваліфікованих співробітників. Щодо зовнішньоторговельної діяльності нові офіційні та неофіційні бар'єри, встановлені Росією, призводять до збільшення економічного навантаження на окремі регіони при тому, що ринок ЄС і далі залишається недоступним для більшості виробників. Звичайно, найбільше це позначається на областях, розташованих близько до зони збройного

конфлікту та нових ліній розмежувань, – не лише через нестабільність ситуації з безпекою та руйнування виробничих потужностей, а й внаслідок прийняття політичних рішень на кшталт заходів обмеження торгівлі.

Водночас дослідження також знаходить деякі проблеми в діловій сфері, не пов'язані з конфліктною ситуацією, що дає підстави припустити можливість поліпшень, незважаючи на конфлікт. До сфер, які того потребують, належать: волонтаристські рішення державних органів; складні та дорогі судові процедури, які призводять до неефективного захисту підприємств від протизаконних рішень; часті зміни законодавчої бази. Навіть більше, інформацію про прийняті зміни в законодавстві зазвичай погано доводять до відома бізнес-спільноти. Нарешті, цей звіт дає підстави зробити висновок про часту відсутність інформації та обізнаності щодо можливостей доступу на нові ринки.

Початкові результати цього дослідження були представлені на семінарі в Києві в листопаді 2015 року з метою розробки рекомендацій для України. Семінар був організований Посольством Швейцарії в Києві.

Учасники підкреслили можливу роль бізнесу у відновленні довіри через лінію розмежування. Відновлення економічних зв'язків могло б повернути довіру людей у регіонах одне до одного й таким чином перешкодити новій ескаляції конфлікту. Учасники зазначили, що чим більше зв'язків існує між територіями, тим важче буде перезапустити конфлікт. У той же час, офіційна блокада торгівлі є причиною контрабандних та корупційних схем. Учасники зазначили, що це питання потрібно вирішувати швидко, оскільки зацікавлені в цих схемах люди будуть ставати все сильнішими. Проте, як було зазначено в ході дискусії на семінарі, сильний опір українського суспільства відновленню зв'язків із регіонами, підконтрольними сепаратистам, є однією з головних перешкод у відновленні торгових зв'язків. У зв'язку із цим було від-

значено, що потрібно сприяти публічності роботи тристоронньої контактної групи, а також розробити «ідеологію малих кроків», яка могла б пояснити, як кожен крок вписується в більш широкий план примирення. Потребу пояснення Мінських угод політикам і громадянам, а також нагальну потребу знайти людей в Україні, які підтримують виконання цих угод, було відзначено кількома учасниками як невідкладне завдання.

Однією з передумов розширення співпраці було названо високий рівень інфраструктурних взаємозв'язків через лінію розмежування. Було також відзначено, що це створює підґрунтя для примирення малими кроками. Відновлення інфраструктури водопостачання було відзначено як один із проблемних напрямків, де співпраця проходить добре по обидва боки від лінії розмежування. Те саме було сказано про відновлення електро- й газопостачання, а також залізничної інфраструктури.

Стосовно майбутнього відновлення економіки Донбасу було відзначено, що багато галузей неконкурентоспроможні на світовому ринку, і їх не потрібно відновлювати. Слід відновлювати тільки ті сфери, які мали конкурентну перевагу. Це передбачає довгострокову стратегію диверсифікації. Таким чином, на думку деяких учасників, втрата Донбасу не є першорядною проблемою для економіки України.

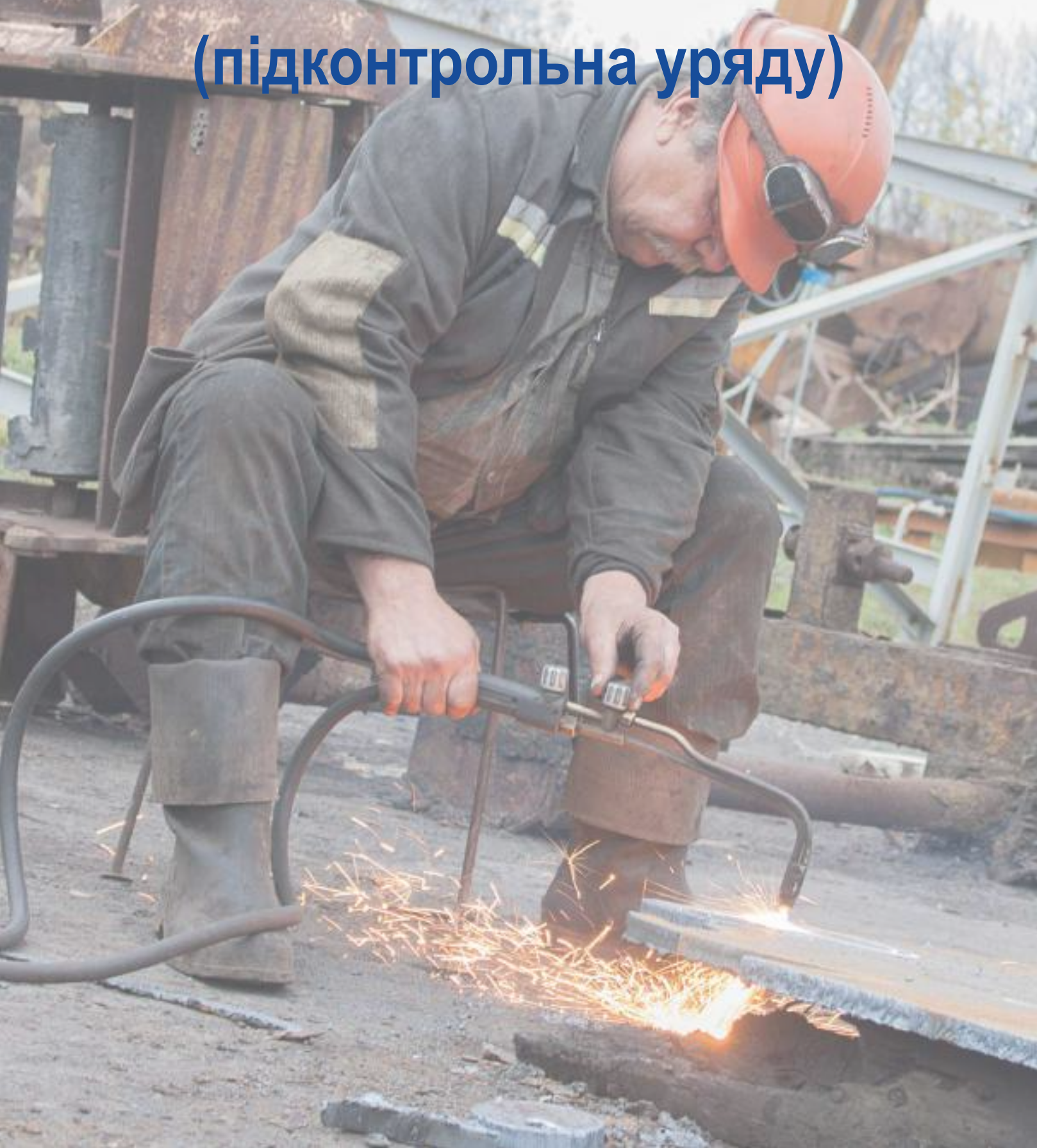
Стосовно відносин України з ЄС було відзначено, що вони є активом і повинні дієвіше використовуватися для диверсифікації ринків збуту. Існує потенціал розвитку, оскільки сьогодні на ринки ЄС припадає лише 1/3 від загального експорту України. Оскільки ЄС є складним ринком, необхідна допомога, аби вийти на цей ринок. Кілька учасників стверджували, що Україні буде дуже важко вийти на основні ринки ЄС, де навіть декілька нових країн-членів ЄС мають проблеми з продажами. Замість того, щоб намагатися потрапити на основні ринки ЄС, Україна повинна обрати

шлях Балкан, до яких Україна дуже подібна, та націлитись на інтеграцію зі своїми сусідами (Румунією, Молдовою, Польщею). Крім того, учасники погодилися з тим, що залучення прямих інвестицій має ключове значення для виходу на нові ринки. Один з учасників запропонував, що метою України може бути долучитися до існуючих ланцюжків створення вартості визнаних європейських брендів. Інші попереджали, що залучити прямі іно-

земні інвестиції зараз буде набагато складніше, ніж це було для економік Центральної та Східної Європи в минулому. Після фінансової кризи ризик капіталу більш регульований, а, отже, інвестиційні апетити низькі.

Завдяки вичерпним результатам дослідження створює ґрунтовну основу для подальших дій для України, третіх держав та решти суб'єктів, а також донорів і міжнародної спільноти.

Донецька область (підконтрольна уряду)

Розташована на сході України на кордоні з Росією, Донецька область є промисловим серцем країни. За радянських часів область славилася своїми підприємствами вуглевидобувної та металургійної галузей. У пострадянській Україні вона зберегла свій галузевий статус. 2014 р. Донецька область і, зокрема, місто Донецьк опинилися в центрі бойових дій. Інфраструктура області, як і решти областей України, потребувала відновлення ще до початку конфлікту, тож артилерійські обстріли та збройні сутички лише погіршили стан справ. Найвідоміший приклад – новий термінал аеропорту Донецька, який збудували з нагоди проведення футбольного чемпіонату «Євро-2012» і який під час бойових дій перетворився на руїни. Лінія розмежування розірвала зв'язки між підприємствами, давні торговельні відносини порушено в результаті того, що обласні економічні центри на кшталт Донецька вийшли з-під контролю українського уряду. Через наявність у Донецькій області цінних підприємств із видобутку вугілля та кам'яновугільного коксу ДТЕК та іншим компаніям довелося боротися за забезпечення своїх працівників і продовження діяльності. Майбутнє економіки тісно пов'язане з повним припиненням бойових дій, але ситуація залишається нестабільною, і підприємствам важко пристосуватися до нових умов існування.

Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, аналіз стану яких дає змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних як найбільш значущі виокремлено 6 таких галузей:

Донецька область (підконтрольна Україні)	Металургія Вуглевидобувна промисловість Машинобудування Виробництво електроенергії Харчова промисловість Послуги з перевезення вантажів (морський порт у Маріуполі, залізниця) Гуртова та роздрібна торгівля
---	--

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

Економічний огляд

Донецька область безпосередньо втягнена у збройний конфлікт на Донбасі, внаслідок чого вона зазнала вагомих економічних втрат. До початку конфлікту область виробляла 10,8% ВВП України (2013 р.) і мала найвищі серед областей показники промислового виробництва (16,3%) та частку експорту (19,6%). Від початку конфлікту частка Донецької області в економіці суттєво знизилася: рівень промислового виробництва впав до 15,1% (2014 р.), а потім – до 11,5% (I кв. 2015 р.), а товарний експорт зменшився до 15,6% (2014 р.) і потім – до 9,9% (I кв. 2015 р.). Частка в 10,1% загального товарообігу України, яка припадала на Донецьку область 2013 р., 2014 р. зменшилася до 7,3%, а в I кв. 2015 р. становила вже 3,3%.

Внаслідок конфлікту Донецька область втратила контроль над частиною своєї території. Дані за 2014 і 2015 рр. не включають показники з тієї її частини, яку сьогодні не контролює уряд України. На 2013 рік найважливішими галузями в області були: видобувна промисловість (13,0%), промислове виробництво (18,8%), гуртова та роздрібна торгівля (16,8%), вантажні перевезення (10,4%), постачання електроенергії, газу, пари та кондиціонованого повітря (5,1%). Промислове виробництво області в основному зосереджено в галузях металургійного виробництва (феросплавного, виробництва фасонного прокату та труб), машинобудування (виробничі лінії, гірничо-шахтне обладнання, машини та інше обладнання для металургійної та хімічної промисловості, вантажно-розвантажувальне та транспортне обладнання, локомотиви та залізничні вагони), харчової промисловості, коксохімічного виробництва, виробництва продуктів нафтопереробки та хімічної промисловості (виробництво добрив, аміаку, сечовини, азотної кислоти, аміачної селітри).

Донецька промисловість пережила величезне зменшення рівня виробництва: -31,5% порівняно з аналогічним періодом попереднього року 2014 р.; потім, у I кв. 2015 р., ще -49,9% порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Це було наслідком втрати контролю над частиною територій Донбасу, зруйнування інфраструктури (залізничних колій, систем енерго-, водопостачання тощо) та економічних зв'язків, порушення поставок сировини, а також ослаблення попиту на основні статті товарного експорту (Табл. 1). А саме, порушено традиційні виробничі ланцюги «вугілля–кокс–метал» і «вугілля–електроенергія» між базовими підприємствами області. Найбільший спад зафіксовано у машинобудівній і хімічній галузях (у кожній більш, аніж на 40% рік до року 2014 р. і, відповідно, на 43% рік до року і 75% рік до року в I кв. 2015 р.), підприємства яких опинилися на непідконтрольних українському уряду територіях біля Донецька. Як наслідок, провідне хімічне підприємство Донецької області – ЗАТ «Концерн «Стирол»» (80% регіонального обсягу хімічного виробництва) – не враховано під час збору даних в Україні.

Металургія (на яку припадає близько 40% обсягу промислового виробництва), хоч і є лідером серед інших галузей в області, зазнала суттєвого спаду (-27,7% рік до року 2014 р. і -41,2% рік до року в I кв. 2015 р.). На стані металургійного комплексу сильно позначилися проблеми логістичного характеру, недопоставки вкрай потрібних виробничих ресурсів і основним чином руйнування виробничих зв'язків. Розташовані на підконтрольній уряду території сталеливарні підприємства зіткнулися з недопоставками вугілля, яке раніше надходило з донбаських шахт, і були змушені імпортувати вугілля. Зі схожою нестачею, тільки залізної руди, зіткнулися сталеливарні

заводи на непідконтрольних уряду територіях; вони раніше отримували руду з Дніпропетровської області. Друга за значущістю галузь – гірничодобувна (на яку свого часу припадало близько 15% загального обсягу промислового виробництва) – скоротилася на третину 2014 р. і ще майже на 60% рік до року в I кв. 2015 р. За інформацією українського уряду, зі 150 вугільних шахт Донецької та Луганської областей 115 розташовані на непідконтрольних уряду територіях¹. Ситуація на Донбасі суттєво вплинула на загальний стан української електроенергетики, оскільки Україна втратила контроль над усіма шахтами, що добували антрацитне вугілля, яке використовувала половина українських ТЕЦ.

Середній показник безробіття серед працездатного населення області зріс із 8,2% економічно активного населення відповідного віку 2013 р. до 11,3% 2014 р. і до 14,1% у I кв. 2015 р. Рівень споживчих цін виріс на 22,0% 2014 р. і на 38,4% у період із січня до червня 2015 р. Обсяги роздрібної торгівлі знизилися на 38,8% рік до року 2014 р. і ще на 71,5% рік до року в I кв. 2015 р.².

Огляд торгівлі³

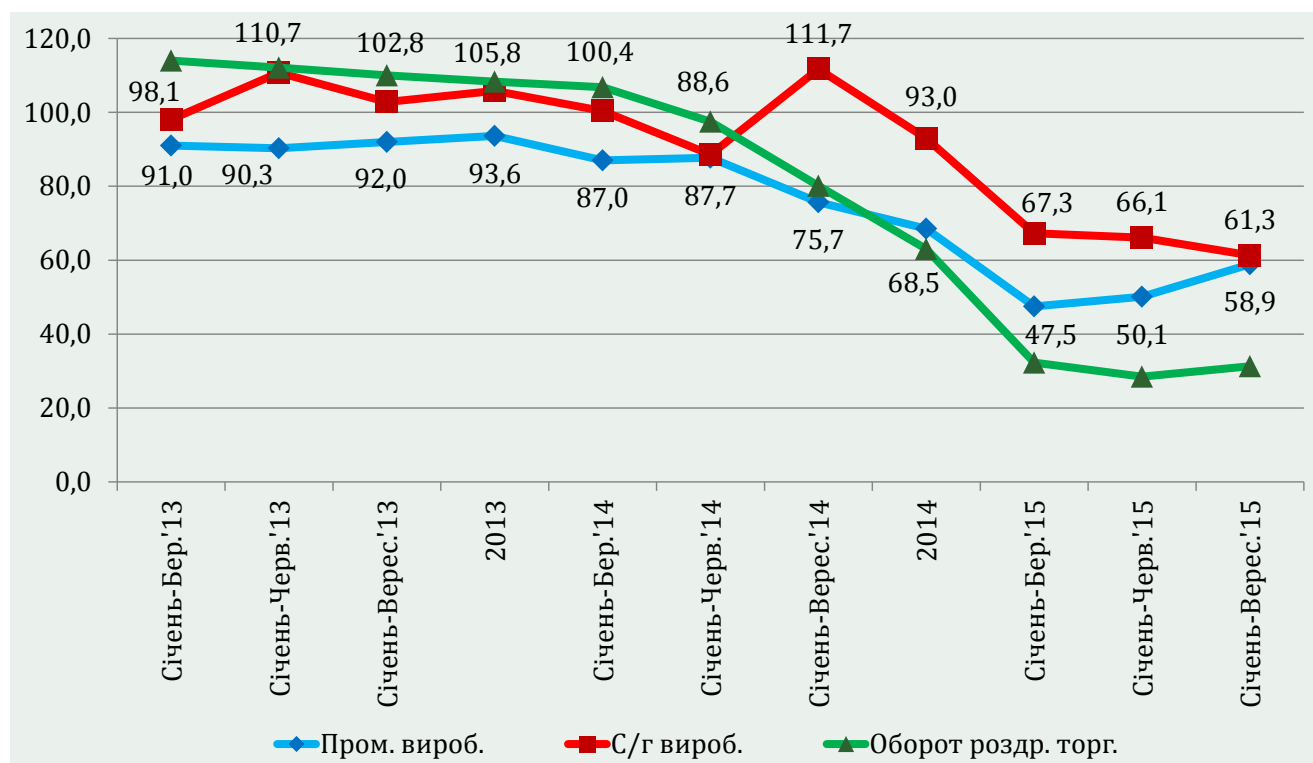
Зовнішньоторговельна діяльність Донецької області серйозно постраждала від бойових дій на її території від постійного зниження світових цін на товари й від торговельних обмежень на російському ринку (особливо на експорт продукції машинобудування). Як наслідок, експорт товарів знизився на 32,3% рік до року 2014 р. і на 63,9% рік до року в I кв. 2015 р. (Рис. 2). Імпорт товарів упав майже наполовину 2014 р. (-47,7% рік до року), продовживши зниження на 47,9% рік до року в I кв. 2015 р. Найбільша частка в падінні торговельного експорту припала на поставки на

¹ Черная книга Кремля: российская война против Украины. Правительство Украины, 1 июня 2015. – Завантажено 12 березня 2016 р. за посиланням: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=247956386.

² Статистична інформація по Донецькій області. Департамент статистики Донецької області. (н. д.). – Завантажено 12 березня 2016 р. за посиланням: <http://www.donetskstat.gov.ua/statinform1/index.php>.

³ Тут і в ін. розділах за областями: використано дані із «Зовнішньоторговельні товарні операції України за 9 міс. 2015 р.» (16 листопада 2015 р.). – Експрес-публікації, 512/0/08 (2.vn-15).

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібної торгівлі в Донецькій області (зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.),
% порівняно з відповідним періодом попереднього року**

Джерело: Державна служба статистики України⁴

Примітка: дані за 2014–2015 рр. подано без урахування територій, непідконтрольних українському уряду

ринок ЄврАзЕС, який був основним споживачем регіонального експорту 2013 р. (близько 30% обсягу): поставки на цей ринок 2014 р. зменшилися на 55,6% рік до року, призвівши до зниження частки ринку ЄврАзЕС у загальному обсязі експортних поставок регіону до 19,2% 2014 р. і далі до 17,8% у I кв. 2015 р.

Важливими експортними ринками для Донецької області були також ринки ЄС та Азії (на них 2013 р. припадало, відповідно, 25,7% і 26,9% усіх поставок). Обсяги експортних поставок на ці ринки також знизилися, хоча й більш повільними темпами (2014 р., відповідно, на 17,6% і 32% рік до року). У результаті частка ЄС збільшилася 2014 р. до 31,3%, і тенденція збереглася також 2015 р. (у I кв. 2015 р. на ринок ЄС припало близько 47% регіональних експортних поставок). Експорт хімічних продуктів і автомобілів/ транспортного устаткування (залізничних локомотивів)

2014 р. – I кв. 2015 р. практично припинився, скоротившись 2014 р. на 81,7% і 88,1% рік до року, відповідно (Табл. 3). Експорт металу і виробів із нього впав на 19,5% рік до року 2014 р. і потім у I кв. 2015 р. на 60,1%. Водночас частка металургійної продукції в загальному обсязі регіонального експорту на тлі різкого скорочення експорту за іншими товарними позиціями виявилася разюче високою (83,4% у I кв. 2015 р. проти 64,2% 2013 р). Експорт послуг знизився на чверть 2014 р. і ще на 16,3% рік до року в I кв. 2015 р. у зв'язку з падінням обсягів послуг із переробки матеріальних ресурсів, транспортних і бізнес-послуг.

Дослідження

У Донецькій області було проведено 12 інтерв'ю. Через близьке розташування до зони конфлікту підприємства відповідали обе-

⁴ Тут і в ін. розділах за областями: завантажено 12 березня 2016 р. за посиланням: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

режно, побоюючись репресій. Особливо побоюються підприємства, що продовжують зберігати деякі зв'язки з непідконтрольними уряду територіями Донбасу, оскільки їхня діяльність підпадає під заборону на торгівлю із зазначеними територіями.

Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

Політична нестабільність виявилася однією з найбільш часто згадуваних проблем, що впливають на господарську діяльність. Серед інших серйозних проблем: відсутність належним чином функціонуючої судової системи, низький рівень попиту на внутрішньому ринку, поганий доступ до кредитних ресурсів і зростання витрат на виробництво продукції. Донецькі підприємства також додали до цього списку проблеми, пов'язані з нинішнім конфліктом, – конфіскацію активів, загрозу військових дій і бар'єри в торгівлі з непідкон-

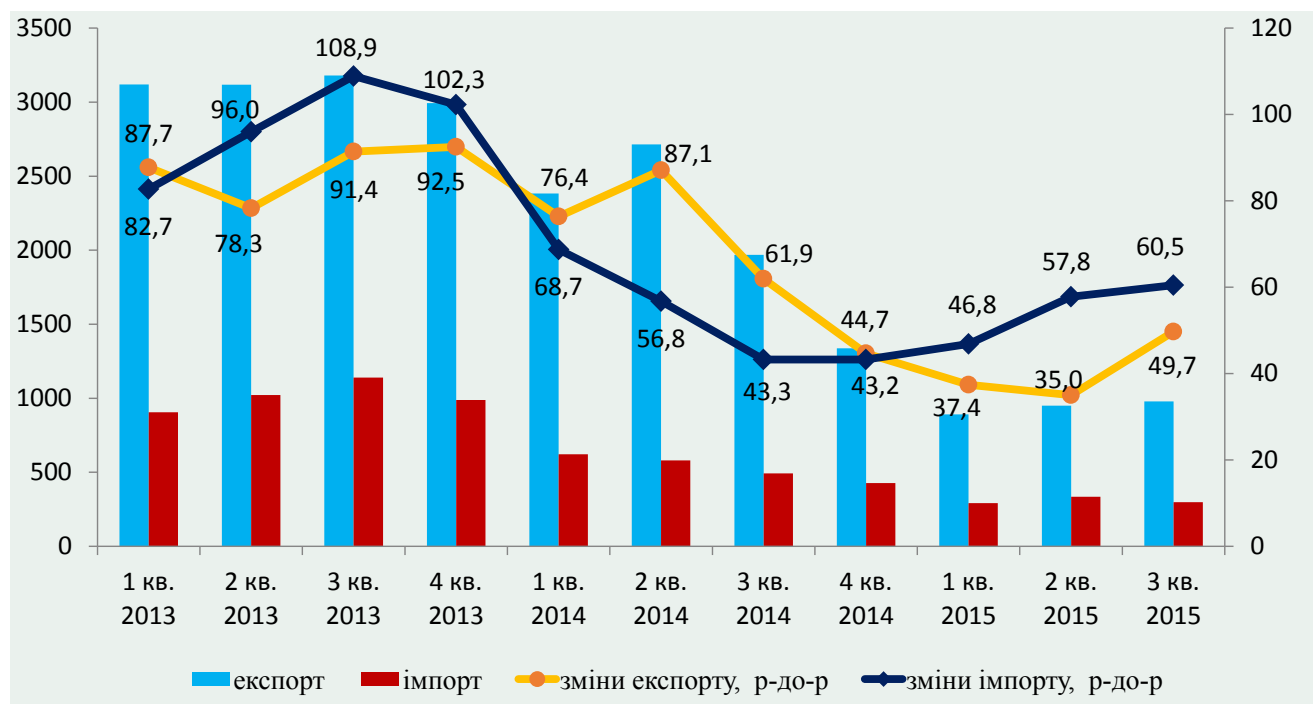
трольними уряду територіями. Особливе занепокоєння ці загрози викликають у великих підприємств, багато з яких досі мають активи на непідконтрольних уряду територіях.

Усі підприємства постраждали від військових дій, результатом яких стало закриття відділень, розірвання ділових контрактів і проблеми з інфраструктурою. «Потрібен контроль над безпекою на території України. У нас у компанії через військові дії загинуло семеро і поранено вісім співробітників», – повідомив один із респондентів. Збитки деяких компаній від військових дій оцінюються мільйонами доларів. «Тепер Донбас у повній ізоляції. Ми нічого не можемо ні ввезти, ні вивезти. У нас там 37 000 співробітників, а ми їм навіть зарплату виплатити не можемо», – сказав той же респондент.

П'ять з опитаних великих підприємств представляють групу ДТЕК і є частиною великого промислового циклу, що охоплює видобуток

Рис. 2

Динаміка товарного експорту та імпорту Донецької області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)

Джерело: Державна служба статистики України

Примітка: дані за 2014–2015 рр. подано без урахування територій, непідконтрольних українському уряду

**Кількість відповідей за галузями,
Донецька область
(підконтрольна уряду)**

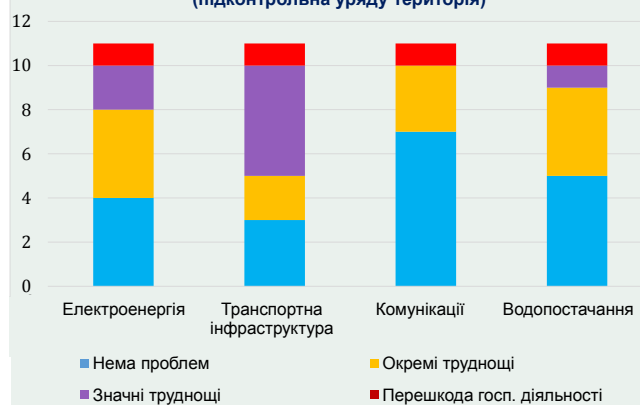
Енерго-, газо- та водопостачання	5
Харчова промисловість	2
Гірничодобувна галузь	1
Гуртова торгівля	1
Роздрібна торгівля	1
Послуги перевезення вантажів	1
Готельний і ресторанний бізнес	1
Металургія	1
Машинобудування	1

вугілля, генерацію і постачання електроенергії, водопостачання та виробництво соняшникової олії. Група діє в усій Україні і провадить велику діяльність у сфері видобутку вугілля й енергетики на непідконтрольних уряду територіях. ДТЕК є одним із найважливіших підприємств на сході України. Крім погляду ДТЕК, у цьому розділі також представлено позиції металургів, машинобудівників, компаній, які працюють у галузі харчової промисловості, та підприємств водопостачання.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

Пошкодження залізниці в результаті бойових дій вплинуло на можливості вуглевидобувних підприємств доставляти вугілля на теплові електростанції. Сьогодні залізнична станція в непідконтрольному уряду Дебальцевому працює не на повну силу й не може постачати вугілля на Придніпровську і Криворізьку ТЕС. Потяги, які перевозять вугілля, незрідка обстрілюють, що ще більше руйнує залізничні колії. ДТЕК інвестує власні кошти в ремонт залізничних колій і забезпечення потягів паливом. За словами одного з респондентів, «таке відчуття, що тепер це приватна залізниця». Через обмежену пропускну спроможність залізниці на контрольованих сепаратистами територіях накопичилося 2 млн т вугілля, які неможливо відправити в Україну.

**Проблеми з інфраструктурою
в Донецькій області
(підконтрольна уряду територія)**

ратистами територіях накопичилося 2 млн т вугілля, які неможливо відправити в Україну.

Незважаючи на можливість відправки вантажів автотранспортом, компанії незрідка відмовляються працювати поблизу лінії фронту, що призводить до підвищення вартості доставки.

Під час конфлікту знищено чимало ліній електропередачі. ДТЕК повідомила про втрату інфраструктури енергопостачання й про зусилля, спрямовані на підтримання системи в робочому стані.

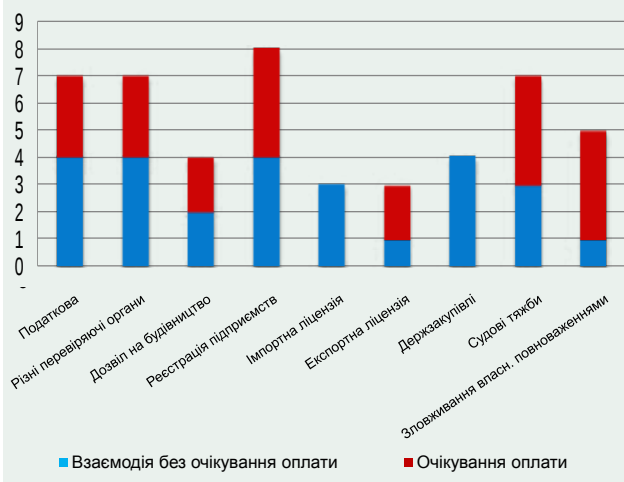
Внутрішнє нормативне середовище

Оскільки вироблення енергії, зокрема за рахунок використання газу й вугілля, — найбільший складник економіки області, респонденти звернули особливу увагу на зарегульованість енергоринку: так, вони згадували про проблеми непрозорого ціноутворення й експортних обмежень, які, на їхню думку, були політично мотивованими.

Компанії, які мають активи по обидва боки лінії розмежування, повідомляли про складнощі, з якими їм доводиться стикатися у зв'язку із запровадженням Україною заборони на торгівлю з непідконтрольними уряду територіями Донбасу. Водночас їм було важко працювати на контрольованій сепаратистами території, де, за словами респондентів, діє російське законодавство, а розрахунки здійснюють у російських рублях.

Внаслідок того, що недавно набув чинності закон про заборону комуністичних назв і

**Взаємодія з різними держорганами,
Донецька область
(підконтр. територія)**

символіки, підприємства з радянськими назвами продукції або торгових марок повинні будуть їх змінити. Наприклад, назва «Артемівського шампанського» пов'язана з містом Артемівськ, яке отримало свою назву від імені відомого більшовика. Відповідно до вимог нового закону і місто, і шампанське доведеться перейменувати. Зміна назв широко відомих торгових марок призведе до подальшого зниження продажу в і без того складний час.

Підприємства також згадали про необхідність зміцнення верховенства права за рахунок інтенсифікації боротьби з корупцією та деполітизації механізмів притягнення до відповідальності.

Серйозними проблемами також вважають і обмеження на операції з іноземною валютою, які ускладнюють можливості зберігання капіталів у валюті й обміну гривні, створюючи підприємствам додаткові проблеми з поповненням запасів продукції, що імпортується.

Співробітники податкових органів

Незважаючи на мораторій на податкові перевірки, сім компаній повідомили, що торік їх перевіряли. У трьох випадках від компаній очікували хабар. Середні підприємства наражаються на більші ризики під час змін у податковому адмініструванні: з їхніх повідомлень, їм не вистачає інформації про зміни в процедурах оподаткування.

Доступ до фінансування/капіталу

П'ять із восьми респондентів повідомили, що торік зіткнулися з відмовою в наданні кредиту. Респонденти звинувачують у цьому Національний банк України, який «перекрив» кредитні лінії для підприємств, що працюють поблизу зони конфлікту, і підвищив облікову ставку з 14% до 28%. Одна з основних причин, чому банки відмовляють у позиках, – розташування підприємства в зоні проведення АТО, яка вважається зоною високого ризику. Відсутність доступу до кредитних коштів призвела до того, що підприємствам довелося згорнути свої інвестиційні проекти. Дві з п'яти компаній повідомили, що не змогли придбати сировину чи обладнання, або не змогли запустити новий товар чи послугу, або були змушені закрити деякі свої відділення й виробничі потужності. Один респондент заявив, що його компанія через відсутність можливостей додаткового фінансування не змогла вийти на нові ринки, щоб замінити втрачені, і, як наслідок, була змушена звільнити співробітників.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

На відміну від більшості областей України Донецька область змушена справлятися зі збитками, яких вона зазнала внаслідок активних бойових дій. Починаючи з 2014 р., ДТЕК довелося витратити більш як 100 млн грн на відшкодування цих збитків (наприклад, у зв'язку з повним знищенням підстанції енергопостачання, збудованої неподалік від Донецького аеропорту для «Євро-2012»).

Робоча сила

Оскільки компанії змушені боротися за виживання, вони не в змозі підвищувати заробітну плату для нівелювання росту цін; це підвищує плинність висококваліфікованих кадрів, які змушені шукати більш високооплачувану роботу. Економічний спад і велика кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) призвели до суттєвого збільшення кількості людей, які шукають роботу з вищою зарплатою; водночас проблему нестачі кваліфікованого пер-

соналу, яка існувала ще з докризових часів, не тільки не вирішено, а навпаки погіршено.

Нинішній конфлікт також потребує від компаній заходів із забезпечення своїх працівників. Так, одна з компаній повідомила, що за час роботи на територіях, які безпосередньо межують із зоною активних бойових дій, загинуло сім її співробітників, а вісім людей отримали поранення. Інша компанія розповіла, що після обстрілу Курахового близько 15 співробітників, які там працювали, написали заяви про звільнення.

Створює проблеми й призов працівників на службу до збройних сил. Одне з підприємств ДТЕК повідомило, що призвали 80 його співробітників; ще одне підприємство заявило про призов 2 500 працівників (усього в ДТЕК 128 000 співробітників). До того ж вони зазначили, що призвали досвідчених фахівців, яким складно знайти заміну.

Умови провадження комерційної діяльності

Експортною діяльністю займалися лише чотири з 12 компаній, опитаних у Донецькій області. Основні експортери – великі підприємства вугільної, енергетичної, металургійної та харчової промисловості. Чотири з опитаних великих підприємств є імпортерами: це компанії, що працюють у сфері енергетики, а також компанія харчової галузі та металургійне підприємство. Середні підприємства експортної та імпоротної діяльності не провадили.

Обсяги експорту зазвичай невеликі. У середньому 76% загального обсягу продажу компаній припадає на внутрішній ринок. У двох компаній, що поставляють продукцію на ринок Росії, показники експорту в цю країну становлять, відповідно, 20% і 7%. Другий найбільший експортний ринок – ринок ЄС, куди чотири з опитаних компаній поставляли від 4% до 20% продукції. Середні частки експорту в ЄС і Росію практично однакові, але з ЄС торгують більше компаній, ніж із Росією.

Через падіння гривні показники імпорту були низькими; лише одна компанія імпортувала з

Росії, ще одна ввозила продукцію з ЄС, а третя – з інших країн.

У загальному обсязі продажу за 2013 р. частка споживачів у Криму становила в середньому від 8% до 15%, а на території Донбасу, нині невідконтрольні українському уряду, припадало від 8% до 40%. Одна роздрібна компанія вказала, що 2013 р. більшість її продажу здійснено саме на нині невідконтрольних територіях Донбасу. Енергетична галузь Донецької області на 50–70% залежала від поставок сировини із цих територій. Поставки з Криму становили приблизно 2–3%.

Зовнішньоторговельна діяльність

Експортерам доводиться враховувати торговельні бар'єри. Кабінет Міністрів обмежив експорт вугілля й електроенергії, щоб компенсувати брак цих товарів усередині країни. Для підприємства, яке займається виробництвом електроенергії, це означало можливість втрати ліцензії на експорт електроенергії в Польщу, на отримання якої пішов цілий рік (ліцензія автоматично анулюється за відсутності експортних операцій упродовж 6 місяців).

Респонденти по-різному оцінюють виконання Угоди про асоціацію між ЄС і Україною та її наслідки для тієї чи іншої галузі. Представники металургійної галузі та харчової промисловості очікують зростання конкуренції, зате енергетична галузь вітає інтеграцію в ЄС, розраховуючи на нові й прозорі механізми ринкового регулювання. Порушення торгових зв'язків із Росією вплинуло в основному на підприємства харчової та металургійної промисловості, які тепер шукають можливості виходу на нові ринки на зразок китайського.

Торгівля з невідконтрольними уряду територіями

Компанія харчової промисловості повідомила, що в результаті неможливості доступу до невідконтрольних територій втратила 40% продажу на внутрішньому ринку. Сьогодні вона намагається переорієнтуватися на споживачів Західної України й експортні ринки.

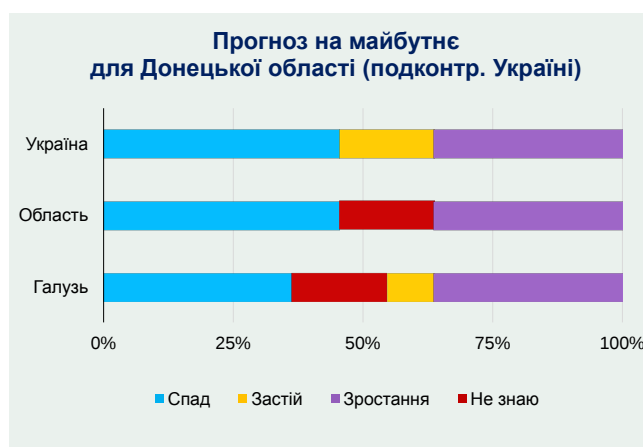
Енергокомпанія повідомила про втрату контролю над електростанцією, за допомогою якої вона постачала електроенергію в Крим. Ця ж компанія вказала на 60%-е зниження обсягів видобутку вугілля на Донбасі. Представники компанії заявили: збитки виявилися настільки великими, що компенсувати їх буде вкрай складно.

Більшість постачальників енергокомпаній розташовані в зоні проведення АТО й у Криму. Хоча контакти з більшістю їх у Криму втрачено, багато постачальників і партнерів перересструвалися на територіях, підконтрольних Україні. Українські компанії також зареєструвалися на територіях, підконтрольних «ДНР», щоб продовжувати там господарську діяльність.

Попри те, що середні підприємства не займаються зовнішньоекономічною діяльністю, вони активно торгують із непідконтрольними уряду територіями. Одна роздрібна компанія провадить діяльність з обох боків лінії розмежування і тому зареєстрована в «ДНР». Проте вона не може завозити свою продукцію з України і тому змушена робити це через Росію. Обсяг продажу у цій компанії становить одну п'яту докризового рівня. Інші підприємства повністю припинили ділові зв'язки з непідконтрольними уряду територіями і в результаті були змушені шукати постачальників і споживачів на території, підконтрольній Україні.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Підприємства Донецької області з песимізмом дивляться на своє економічне майбутнє. Незважаючи на те, що деякі з респондентів позитивно оцінили зміни у своїх галузях, це не додало оптимізму до їхньої оцінки перспектив області. Ті, хто з оптимізмом оцінив загальні перспективи економічного майбутнього України, висловили думку про те, що економічний спад в Україні досяг найнижчої точки і що йому на зміну повинно прийти економічне зростання. Прихильники песимістичного погляду говорили про те, що протистояння висмоктує ресурси країни. Респонденти скептично оцінили можливість для Донецької області відновити свою інфра-

структуру в найближчому майбутньому й переконані, що економіка й далі буде боротися за виживання.

Компанії ДТЕК були оптимістично налаштовані щодо перспектив своєї діяльності, вважаючи, що належність до числа базових галузей української економіки врешті-решт дасть їм змогу відновитися.

Висновки

Донецька область є центром конфлікту, її частина продовжує перебувати поза контролем України. У частині області, яка сьогодні перебуває під контролем так званої «ДНР», розташовані великі підприємства таких найважливіших галузей, як вугледобувна, металургійна і машинобудівна. Через конфлікт ці підприємства втратили свої активи, зруйновано інфраструктурні зв'язки між територіями, що перебувають під контролем українського уряду і поза ним. Розірвані основні виробничі ланцюги «вугілля–кокс–метал» і «вугілля–електроенергія». Попри поставки деяких обсягів вугілля з непідконтрольних територій, обмежені можливості основних інфраструктурних центрів не дають змоги здійснювати подальше транспортування.

Оскільки традиційна основа регіональної економіки зруйнована, її відродження потребуватиме величезних капіталовкладень у відновлення інфраструктури, надання підприємствам таких потрібних кредитів і сприяння новим економічним моделям. Однак доти, доки ситуація в області не стане більш стабільною, підприємствам не варто очікувати відновлення діяльності, оскільки надходження необхідних обсягів капіталу мало ймовірні.

Луганська область

(підконтрольна уряду)

Луганська область, розташована на крайньому сході України, традиційно слугує економічним «мостом» між Україною та Росією. Центр радянської важкої індустрії, вона зберегла міцні зв'язки з Росією і в пострадянський період. Недавня втрата контролю над майже третьою територією області включно з Луганськом призвела до економічного безладу в регіоні. Зі зміною лінії фронту і внаслідок руйнування транспортної інфраструктури традиційні для підприємств канали торгівлі й поставок стали ненадійними або зовсім припинили існування.

Як частина українського поясу «іржавої радянської спадщини», область почала відчувати економічний спад ще до початку конфлікту. Збройні сутички й проблеми під час торгівлі з Росією лише погіршили й прискорили занепад. Оскільки область є однією з двох в Україні, де відбуваються активні бойові дії, місцеві підприємства зазнають складнощів із визначенням економічних умов свого існування, а інвестори не хочуть працювати в таких нестабільних умовах.

Щоб краще оцінити економіку області, ми вирізнили основні галузі, які дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних, як найбільш значущі виокремлено 7 таких галузей:

Луганська область (підконтрольна Україні)	Вугільна промисловість
	Хімічна й нафтопереробна промисловість
	Металургія
	Машинобудування
	Виробництво будівельних матеріалів
	Харчова промисловість
	Гуртова й роздрібна торгівля

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню

Економічний огляд¹

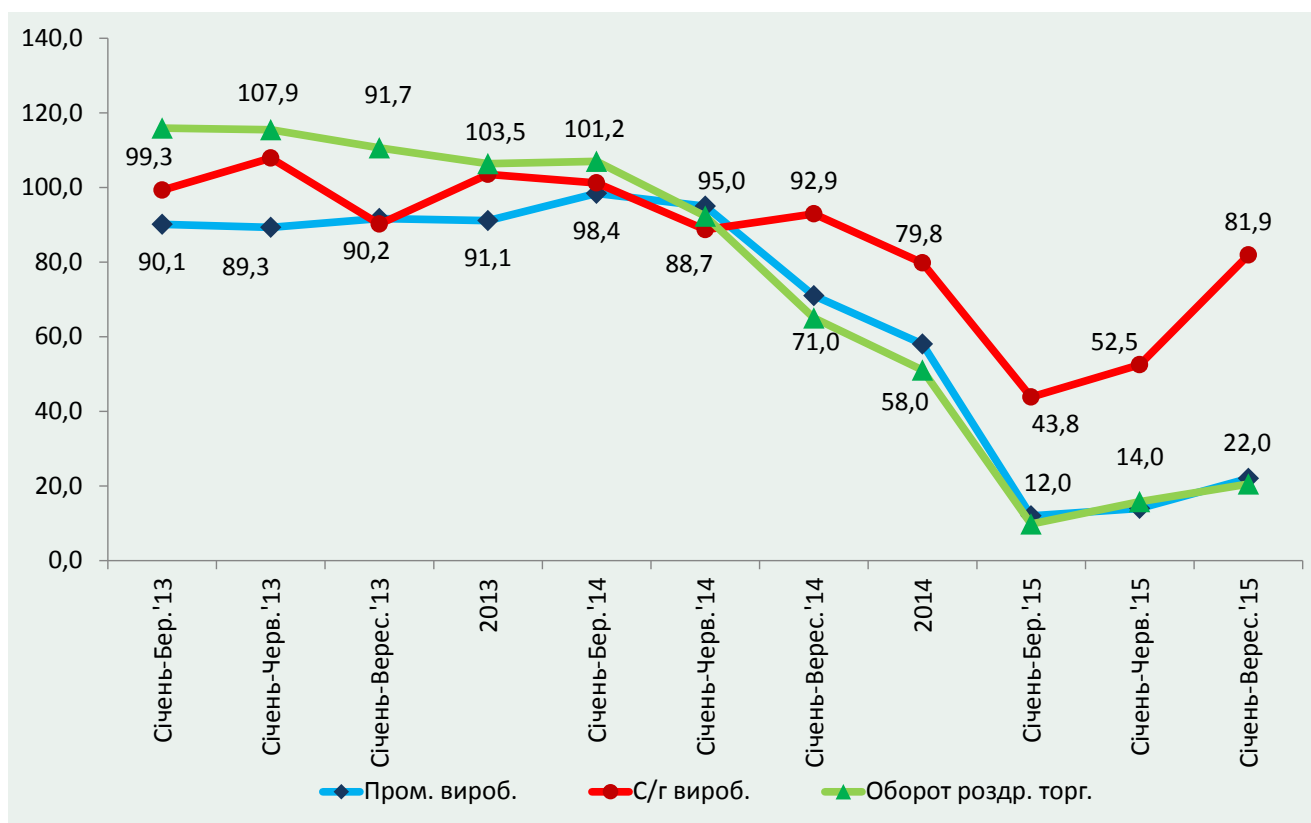
До початку збройного конфлікту на Донбасі на Луганську область припадало 3,6% ВВП України (2013 р.), 5,4% загального промислового виробництва і 5,6% товарного експорту країни. За 2014 і 2015 рр. її економіка практично перестала існувати, що призвело до зниження загальної частки області в промисловому виробництві країни до 3,9% 2014 р. і до 1,2% у першому півріччі 2015 р. Зниження торкнулося й товарного експорту: частка області в ньому впала з 3,5% 2014 р. до 0,3% у середині 2015 року, а роздрібна торгівля скоротилася з 4,2% 2013 р. до 2,4% 2014 р. і далі до 0,9% за результатами першого півріччя 2015 р.

Виробництво області в основному зосереджено у сферах металургії (феросплавне й трубопрокатне виробництво), машинобудування (залізничні локомотиви і вагони, транспортне та електричне обладнання тощо), виробництва коксу й продуктів нафтопереробки, а також у сфері хімічної промисловості (синтетичний аміак, аміачна селітра, карбамід тощо).

Промислове виробництво області перебувало у стані загрозливого спаду, починаючи з 2012 р.; 2013 р. скорочення досягло 8,9%. Зокрема 2013 р. спостерігалось зниження рівня виробництва в усіх основних промислових галузях області (за винятком деревообробної, паперової промисловості і провайдерів послуг друку), частково в результаті зниження світових цін на товари, а також внаслідок суттєвого зниження попиту на їхньому основному

⁵ Дані щодо Луганської області за 2014 і 2015 рр. не містять інформації про території, які перебувають поза контролем уряду України. За інформацією Державної служби статистики України, ці дані можна надалі оновлювати, оскільки на момент написання цього звіту дані по області за 2014 р. були неповними. Дані, які ми використовуємо в цьому розділі, про валову регіональну додану вартість переважно сформовано для таких галузей (2013 р.): гірничодобувна галузь (головним чином видобуток вугілля) (13,5%), виробничі галузі (20,9%), сільське господарство (6,9%), гуртова та роздрібна торгівля (10,6%), транспорт (7,7%).

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібної торгівлі в Луганській області
(зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року**

Джерело: Державна служба статистики України

ринку в Російській Федерації. З 2008 р. Росія поступово запроваджувала політику імпортозаміщення, яка, починаючи з 2013 р., дедалі сильніше позначалася на українських виробниках залізничних локомотивів і вагонів.

Військовий конфлікт на сході України сприяв подальшому прискоренню економічного занепаду області через недопоставки сировини, пошкодження виробничих потужностей та інфраструктури, порушення виробничих ланцюгів. Чимало великих підприємств, які працюють у сфері металургії, машинобудування, хімічної і гірничодобувної промисловості, розташовані на непідконтрольних уряду територіях. Результатом став індустріальний колапс області, чий обсяг виробництва скоротився на 42% 2014 р. і на 86% у першому півріччі 2015 р. Інші експортоорієнтовані й залежні від російського ринку підприємства на територіях, підконтрольних Україні (зокрема

машинобудівні), постраждали від раптового руйнування економічних і виробничих зв'язків.

Середній рівень безробіття серед населення області працездатного віку виріс із 6,7% 2013 р. до 11,8% 2014 р. і досяг показника 16,6% у першому півріччі 2015 р.

Огляд торгівлі

У результаті збройного конфлікту в регіоні обсяг товарного експорту області 2014 р. зменшився майже наполовину (-46,3%), а до середини 2015 р. практично припинився, продемонструвавши зниження на 96,3%. Імпорт товарів скоротився на 45% 2014 р. і потім на 81,5% у першому півріччі 2015 р. Експорт області, традиційно орієнтований в основному на ринки Росії та ЄвразЕС (на них у період з 2012 до 2014 рр. припадало близько 65% ре-

гіонального експорту), продемонстрував 40% падіння, оскільки доступ до цих ринків стає дедалі обмеженішим.

Обласний експорт в ЄврАзЕС 2014 р. скоротився на 46,5% порівняно з 2013 р., проте експорт в ЄС, навпаки, поступово зростає із 27% 2012 р. до 37% 2013 р., досягнувши 46% 2014 р.

Утім, зростання експорту в ЄС і на інші ринки було недостатньо для компенсації втрат, пов'язаних з експортом на ринок ЄврАзЕС. 2014 р. – першому півріччі 2015 р. зниження відбулося за всіма основними статтями товарного експорту з Луганської області, найбільшим було скорочення експорту хімічної продукції, автомобілів і транспортного устаткування (особливо залізничних локомотивів), машин та електротехнічного обладнання. Експорт послуг (переважно послуг із перевезення вантажів і послуг, пов'язаних з обробкою матеріальних ресурсів) у другій

половині 2014 р. практично перестав існувати, впавши на 93,3%.

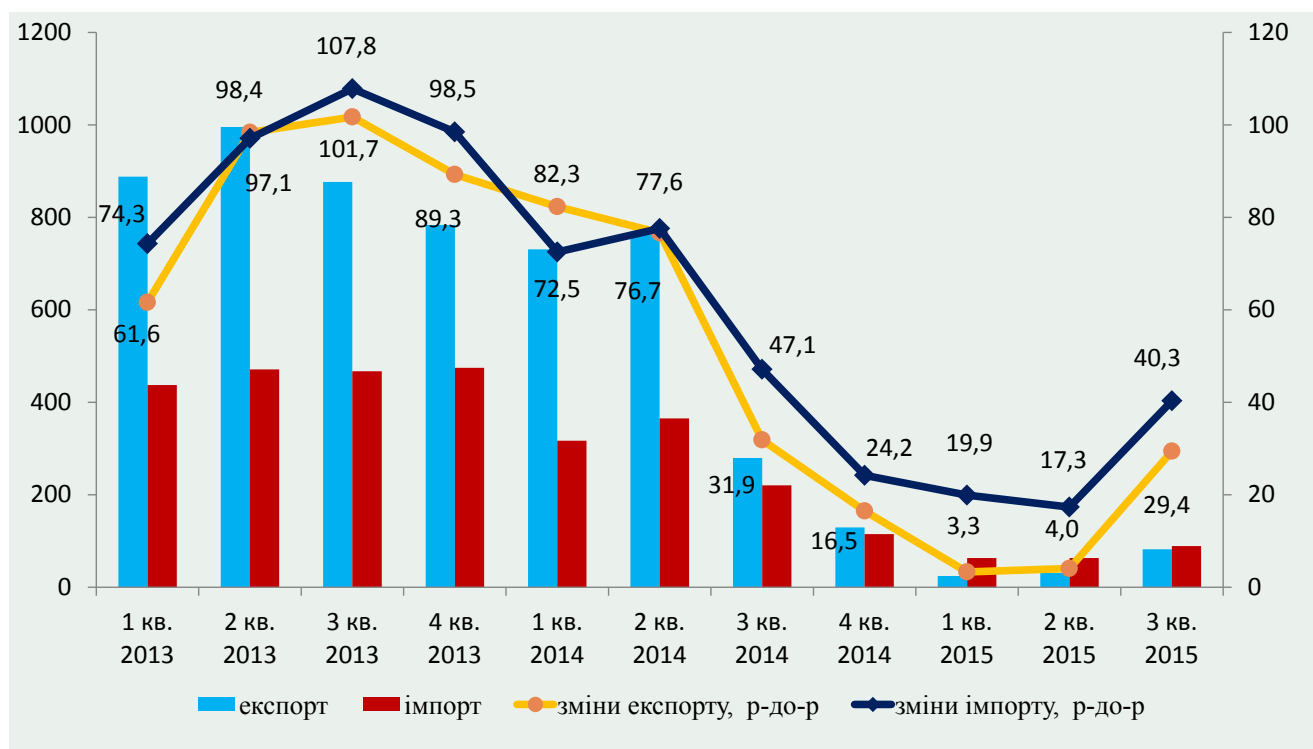
Дослідження

Незважаючи на те, що під час попереднього скринінгу було визначено 47 підприємств, які відповідали критеріям внесення до вибірки дослідження, вдалося записати лише 18 інтерв'ю з компаніями і одне – з представником місцевої обласної адміністрації. Те, що на інтерв'ю зголосилося мало підприємств, пояснюється набором факторів, – від часу проведення дослідження (сезон літніх відпусток) до небажання місцевих підприємств брати участь в інтерв'ю.

Підприємства на підконтрольних уряду територіях області були обережні, відповідаючи на запитання, які могли вважатися критикою місцевої влади. Це було особливо справедливо для опитаних великих підприємств, які

Рис. 2

**Динаміка товарного експорту та імпорту Луганської області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

Примітка: дані за 2014–2015 рр. подано без урахування територій, непідконтрольних українському уряду

Кількість відповідей за галузями, Луганська область

Гуртова та роздрібна торгівля	5
Заготівля деревини та виробництво меблів	4
Машинобудування	3
Харчова промисловість	2
Інше (виробництво будматеріалів)	2
Виробництво газу, електроенергії та водопостачання	1
Хімічна промисловість та нафтопереробка	1
Інші	1

зазвичай відмовлялися надавати інформацію, що могла бути сприйнята як критична щодо органів влади.

Інтерв'ю проводилися з представниками основних галузей економіки області, зокрема гуртової та роздрібною торгівлі, лісозаготівлі та меблевої промисловості, машинобудування. В інтерв'ю взяли участь одне велике підприємство і 18 середніх.

Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

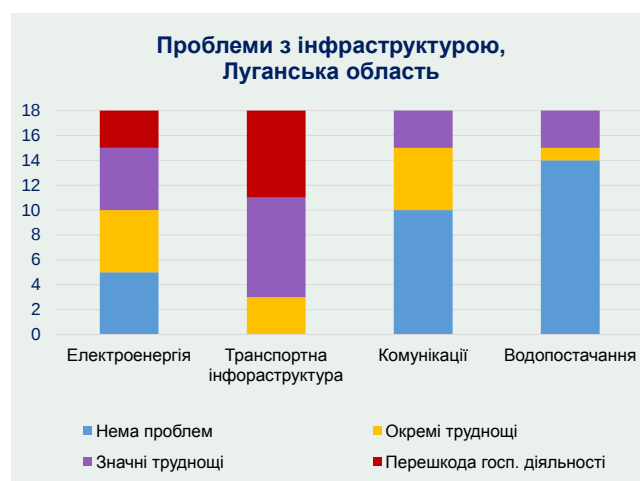
Через конфлікт, що триває в регіоні, підприємства області стикаються з різноманітними проблемами. Середні підприємства вказали серед найбільших перешкод для здійснення господарської діяльності стан регіональної транспортної інфраструктури, який залишав бажати кращого ще до початку конфлікту на Донбасі. І великі, і середні підприємства висловили занепокоєння проблемою політичної стабільності в регіоні і тими складнощами, з якими їм доводиться стикатися під час оплати податків в умовах глибокого економічного спаду, який охопив увесь регіон.

Крім політичної нестабільності, серед найбільш серйозних перешкод для провадження бізнесу за останні 12 місяців називали також зростання собівартості продукції. Відсутність доступу до нових ринків на тлі низь-

кого внутрішнього попиту стали суттєвими факторами, що змінили способи провадження підприємствами нинішньої і планування майбутньої господарської діяльності.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

Половина середніх підприємств-респондентів повідомили про регулярні проблеми з енергопостачанням: у результаті бойових дій і знищення сегментів ЛЕП перебої з енергопостачанням за останній рік почастишали й стали тривалішими. Попри регулярні повідомлення в ЗМІ про відключення електроенергії та порушення водопостачання, єдине досліджене велике підприємство не зазначило наявності загальних інфраструктурних проблем у регіоні.

Середні підприємства зазначили, що одна з найбільш серйозних перешкод – поганий стан автомобільних доріг у регіоні і вартість перевезень, з якою їм регулярно доводиться миритися. Два підприємства повідомили, що відкладають гроші на покриття витрат, пов'язаних із необхідністю ремонту автомобілів доставки, які регулярно ламаються через незадовільний стан доріг.

Крім того, вони заявили про чималі затримки на військових пунктах пропуску, розташованих на ділянках підконтрольної уряду території області. Один респондент вказав на вкрай погану організацію роботи пропускних пунктів.

Внутрішнє нормативне середовище

Два підприємства як чинник, що заважає їхній торговельній діяльності, згадали нову вимогу про використання касових апаратів. Вони розповіли, що в результаті малі підприємства, які зазвичай купували у них продукцію, припинили закупівлі через дорожнечу касових апаратів і високу щомісячну плату за обслуговування.

Доступ до фінансування/капіталу

Жодне з підприємств, які повідомили про спроби взяти кредит для підтримання діяльності, не змогло цього зробити. Обидва заявили, що, незважаючи на достатність заставного забезпечення, їм довелося забрати заяву через ставку кредитування (30%). Один із респондентів зазначив, що навіть попри бажання платити таку високу процентну ставку розташування компанії поблизу лінії розмежування між підконтрольними й непідконтрольними українському уряду територіями будь-який банк вважав занадто високим ризиком.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Деякі основні клієнти одного великого підприємства перебували в Росії, що, з урахуванням санкцій і загальних економічних складнощів, призводило до затримок платежів і припинення дії безлічі договорів. Водночас у підприємства були інші клієнти за межами

Росії, які замістили попит, який підприємство втрачало, таким чином, що загальний попит на продукцію впродовж останніх 12 місяців залишився відносно стабільним.

Середні підприємства зазначили, що падіння попиту на їхню продукцію відбулося через те, що регіональні споживачі були змушені закритися або опинилися на непідконтрольній українському уряду території, з якої ці підприємства не могли торгувати. Середні підприємства також вказали на неможливість постачати свою продукцію на підконтрольні уряду території неподалік або вздовж лінії розмежування в місця дислокації різних добровольчих батальйонів і частин регулярної армії. Як стверджують респонденти, представники цих формувань, увійшовши в місто чи село, часто негайно встановлюють контроль за всім, що ввозять у населений пункт або вивозять з нього. Середні підприємства також повідомляли, що для доставки продукції кінцевим споживачам їм доводилося давати хабарі, а це робило самі поставки надто дорогими і призводило до припинення постачання продукції на ці ринки.

Робоча сила

Велике підприємство повідомило про чималі складнощі з найманням на роботу нових кваліфікованих співробітників. Вони також зазначили про вимушене скорочення від 5% до 20% робочої сили внаслідок важкого фінансового становища компанії.

Сім із 17 середніх підприємств вказали на великі складнощі з пошуком кваліфікованих працівників. Це особливо стосувалося підприємств, що працюють у сфері машинобудування, а також гуртової та роздрібної торгівлі.

Тільки три підприємства повідомили, що за 12 місяців змогли втримати кількість персоналу приблизно на тому ж рівні. Більшість середніх підприємств заявили, що їм довелося скоротити більш як 20% співробітників.

Умови провадження комерційної діяльності

Зовнішньоторговельна діяльність

Єдине велике підприємство, яке брало участь у дослідженні, повідомило про продовження співпраці з клієнтами з Росії, Казахстану та Узбекистану і про те, що 70% експорту і далі припадає на Росію.

Той же респондент вказав, що займається пошуком нових ринків у Південно-Східній Азії, водночас згадавши про проблеми адаптації компанії до місцевих стандартів цього регіону. Підприємство домоглося певного успіху, знайшовши французьку компанію-посередника для експорту продукції до Іраку, і сьогодні шукає партнерів для організації експорту до ЄС. Раніше підприємство уклало кілька договорів із компаніями з Естонії та Литви і з оптимізмом дивиться на перспективи поліпшення становища в майбутньому.

Майже половина опитаних середніх підприємств повідомили про втрату всіх своїх колишніх можливостей експорту в Росію та імпорту з неї. Чотири компанії, що працюють у сферах харчової промисловості та машинобудування, зіткнулися з такими збитками, що перебувають на межі закриття. Одна оптово-роздрібна компанія вказала, що під час спроб налагодити імпорту товарів із Росії вони зіткнулися з неофіційною російською заборонаю на експорт такої продукції в Україну.

Шість респондентів позитивно оцінили відкриття ринку ЄС внаслідок набуття чинності ЗВТ+, зазначивши відсутність планів щодо налагодження експорту своєї продукції до ЄС. Шість компаній заявили, що вважають глибшу економічну інтеграцію з ЄС фактором, здатним негативно позначитися на їхньому бізнесі. І оптимісти, і песимісти вказали серед причин занепокоєння більш високі стандарти і посилення конкуренції.

Торгівля з непідконтрольними уряду територіями

Лише три середніх підприємства раніше

провадили спільну діяльність з партнерами в Криму, на яких припадало менш як 5% їхнього загального внутрішнього торговельного обороту; тільки три компанії не займалися внутрішньою торгівлею в Луганській і Донецькій областях.

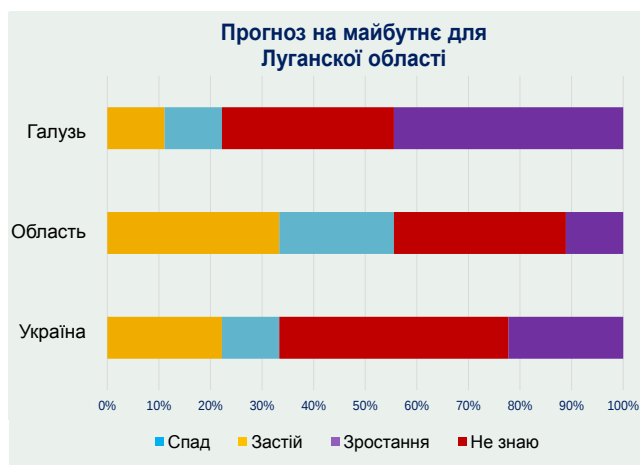
Загалом 12 середніх підприємств повідомили про те, що втратили більшість своїх клієнтів на підконтрольних і непідконтрольних уряду територіях. Дві компанії машинобудівної промисловості зазначили, що через збройний конфлікт втратили майже 70% внутрішнього ринку. Аналогічних втрат зазнали також гуртово-роздрібна компанія і підприємство, що займається газо-, водо- та енергопостачанням.

Незважаючи на те, що майже всі середні підприємства заявили про пошук нових внутрішніх ринків, жодному з дев'яти підприємств, які втратили внутрішньорегіональні можливості збуту, знайти новий ринок не вдалося.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Лише половина опитаних компаній виявилися готовими поділитися думками про майбутнє.

На запитання про те, яким вони бачать майбутнє української економіки в найближчі 1–2 роки, чотири компанії висловили думку, що в країні загалом відбудеться економічне зростання. Кожен респондент у своїх поясненнях до прогнозу для української економіки використовував слово «сподіваємося».

Одна машинобудівна компанія заявила, що національна економіка ще не досягла надирра. Пояснюючи свою позицію про те, що в найближчі 1–2 роки економіка продовжить стагнацію, один із респондентів вказав, що неправильна політика нинішнього уряду не зможе вивести Україну з кризи. Проте уточнень, про яку саме політику йдеться, не зробив.

Щодо ситуації в області респонденти зазначили, що можуть лише «сподіватися» на зростання економіки регіону, до того ж лише в разі, якщо відбудуться зрушення в економіці України загалом. Компанії, які вважали, що регіональна економіка і далі скорочуватиметься, обґрунтовували свою думку малою ймовірністю закінчення конфлікту в найближчому майбутньому і руйнуванням інфраструктури, яке триває.

Настільки ж слабким був оптимізм щодо майбутнього й у галузевому розрізі: респонденти, які передбачали, що їхня галузь знову почне зростати, не могли уявити жодних інших підстав для цього, крім надії. Серед не впевнених були три підприємства, які повідомили про плани підвищення прибутковості, зазначивши, що багато залежатиме від того, чи закінчиться конфлікт.

Висновки

Луганська область – одна з українських областей, які найбільше страждають від збройного конфлікту на сході України. Незважаючи на те, що одне велике підприємство, судячи з усього, має хороші шанси на відновлення, така ситуація є радше винятком для області й жодним чином не відображає загальні економічні тенденції в регіоні або галузі.

Внутрішні й зовнішні економічні зв'язки регіону зруйновано практично повністю. Нинішній конфлікт призвів до цілковитого знищення виробничих ланцюгів, на яких трималася колишня впевненість у перспективах економічної співпраці з Росією.

Середні підприємства в основному зайняті виживанням в умовах сьогодиншнього несприятливого економічного клімату. Нині вони намагаються знайти нових клієнтів і постачальників на внутрішньому ринку, щоб залишитися на плаву, однак спеціалізація економіки регіону обмежує можливі альтернативи. Лише окремі підприємства мають плани подальшої діяльності, але без довготривалої стабілізації ситуації з безпекою і відновлення припливу капіталів ситуація навряд чи зміниться.

Непідконтрольні уряду території Донбасу

Самопроголошені так звані Донецька народна республіка («ДНР») і Луганська народна республіка («ЛНР») контролюють близько однієї третини територій Донецької і Луганської областей (3% території України), де проживає половина населення цих областей. «ДНР» і «ЛНР» контролюють тут основні міські і промислові агломерації, у тому числі Донецьк, Горлівку, Макіївку, Єнакієве, Торез, Шахтарськ і Луганськ. За даними статистики «ДНР» і «ЛНР», у «ДНР» проживає близько 2,3 млн, а в «ЛНР» – 1,5 млн жителів (на 1 вересня 2015 р.). Ці території економічно важливі для Донбаського регіону і країни загалом через значущі економічні зв'язки з рештою території України.

За оцінками Світового банку, на території, непідконтрольній українському уряду (в обох областях), припадає 14,4% промислового виробництва і 6% ВВП України¹. У регіональній економічній структурі переважають підприємства вугільної, металургійної, коксохімічної та машинобудівної промисловості (що виробляють продукцію загального машинобудування, гірниче обладнання, машини та обладнання для хімічної та металургійної галузей, транспортне обладнання, локомотиви й залізничні вагони). Ці регіони є постачальниками основних обсягів видобутку в Україні вугілля, що є важливою сировиною для сталеливарної промисловості та електроенергетики. Тут також розташовано кілька основних об'єктів енергетичної інфраструктури Донбасу, у тому числі Старобешівська та Зміївська ТЕЦ. У «ДНР» є вихід до Азовського моря, хоча можливостей місцевого порту недостатньо для обслуговування промисловості регіону.

Виявилося, що економічна діяльність у регіоні серйозно зруйнована й зазнала загрозливих

темпів падіння внаслідок пошкоджень виробничих потужностей і господарської інфраструктури (особливо залізничних сполучень та енергопостачання); руйнування виробничих ланцюгів із рештою території України (зв'язків «вугілля–кокс–метал» і «вугілля–електроенергія»), що призвело до недостатнього постачання сировинних матеріалів і обладнання, а також до логістичних проблем. Серед інших проблем: брак робочої сили через масову вихідну міграцію, припинення роботи банківської системи, відсутність інвестицій і низький рівень споживчих витрат. Найбільше від змін, що відбуваються, починаючи з 2014 р., постраждали місцеві малі й середні підприємства. Упродовж 2014 р. і на початку 2015 р. більшість діючих на цих територіях великих підприємств закрилися або працювали не на повну потужність².

Деякі основні галузі економіки зіткнулися з великими складнощами. Нижче наведено оглядові дані щодо окремих найбільш значущих галузей:

- Металургія і коксова промисловість. Припинили свою діяльність Донецький металургійний завод, Донецький електрометалургійний завод, Єнакіївський металургійний завод, Стахановський феросплавний завод (20% загальноукраїнського обсягу виробництва феросплавів), Алчевський металургійний комбінат (13% чавуну і сталі, що виплавляються в Україні). Основні активи коксохімічних заводів у Горлівці, Ясинуватій, Єнакієвому і Макіївці пошкоджено під час збройного конфлікту і проблем із забезпеченням вугіллям. Коксові підприємства в зоні конфлікту працювали на 30–40% потужності.
- Хімічна промисловість. Від травня 2014 р. концерн «Стирол» не працює (зупинено виробництво аміаку, сечовини, азотної кис-

¹ Оцінка потенціалу відновлення України та відновлення миру. Аналіз наслідків кризи та потреб сходу України. Том II: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2015/06/11/090224b082f1bea0/2_0/Rendered/PDF/Full0component0reports.pdf.

² Черная книга Кремля: российская война против Украины. Правительство Украины, 1 июня 2015. – Завантажено 12 березня 2016 р. за посиланням: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=247956386.

лоти та аміачної селітри). З урахуванням потенційної загрози відновлення бойових дій і пошкодження потужностей хімічного виробництва компанія навряд чи відновить роботу до того, як мине небезпека.

- **Машинобудування.** Не працюють «Донецькгірмаш», Донецькенерго, НДІ комплексної автоматизації в Донецьку, Стахановський вагонобудівний завод. Зупинили діяльність Горлівський, Новогорлівський і Ясинуватський машинобудівні заводи. За інформацією керівництва «ДНР», на квітень 2015 р. машинобудівні підприємства працювали з 20–25%-им завантаженням³.
- **Вугільна промисловість:** 70% вугільних шахт припинили або зупинили роботу внаслідок порушень поставок електроенергії, затоплення і вибухів, пов'язаних з бойовими діями⁴.

Достовірних даних про економічну ситуацію в «ДНР» і «ЛНР» немає. За власними оцінками «ДНР», на лютий–березень 2015 р. промисловість регіону функціонувала із завантаженням 30% доконфліктного рівня, а обсяги роздрібної торгівлі знизилися приблизно на 50%⁵. Ще глибше падіння продемонструвала промисловість «ЛНР». Згідно з офіційним «Планом відновлення та розвитку економіки і соціальної сфери ДНР» очікувалося, що 2015 р. виробництво сільськогосподарської продукції досягне 85% рівня 2014 р., промислове виробництво вийде на 30% колишнього рівня. Очікується, що підприємства видобувних галузей досягнуть 35,7% своєї потужності, а от промисловість вийде лише на 2,7% колишнього виробничого потенціалу. Обсяги гуртової та роздрібної торгівлі

становили близько 91% показників 2014 р., а продаж транспортних, поштових послуг і послуг кур'єрської доставки, за оцінками, досягли майже 80%.

Беручи до уваги всі ці фактори, можна очікувати, що 2015 р. промисловий сектор покаже негативну динаміку (–70% показника попереднього року), найбільший спад буде зареєстровано у промисловому виробництві (–97,3% рік до року). Навіть за умови припинення вогню відновлення економіки «ДНР» і «ЛНР» відбуватиметься вкрай повільно. У вересні 2015 р. секретар «Ради безпеки ДНР» Олександр Ходаковський підтвердив, що рівень цін втричі перевищує показник до початку конфлікту⁶.

Жодна із самопроголошених «республік» не є економічно самодостатньою. На грудень 2014 р. обидві території перебували в умовах запровадженої Україною економічної блокади (Україна запровадила заборону на транспортне сполучення з регіоном і пропускний режим для зони військових дій). Крім припинення дії банківської системи, Україна також припинила виплату соціальних допомог і виплат на територіях поза урядовим контролем. Донбас страждає і від нестачі їжі та води.

Влада «ДНР» і «ЛНР» зіткнулася з безліччю проблем, починаючи з впливу капіталу, зростання безробіття і браку готівкових коштів в обігу до зростання злочинності і напівлегальної господарської діяльності (наприклад, у вигляді бартерних операцій, контрабандних поставок металобрухту й вугілля в Україну та Росію, виробництва контрафактної продукції тощо). Місцеві підприємства

³ Оккупанты из «ДНР» украли миллиарды на Донбассе: статистика фейковой республики. – 20 июля 2015. – Завантажено 12 березня 2016 р. за посиланням: <http://pravda.dn.ua/details/255497/>.

⁴ А. Адаров, В. Астров, П. Хавлик, Г. Хунья, М. Ландесманн, Л. Подкаминер. Как стабилизировать экономику Украины (дополнительное исследование). – 15 апреля 2015. – Завантажено 12 березня 2016 р. за посиланням із веб-сайту Віденського інституту міжнародних економічних досліджень: <http://wiiw.ac.at/how-to-stabilise-the-economy-of-ukraine-dlp-3562.pdf>.

⁵ Безсонова И. Проект «ДНР»: итоги года независимости. – 12 мая 2015. – Завантажено 12 березня 2016 р. за посиланням: <http://ua.112.ua/statji/proekt-dnr-pidsumky-roku-nezalezhnosti-227829.html>.

⁶ Кравченко С. Центральный банк: без денег и процентных ставок, но с банкоматами. – 16 сентября 2015. – Завантажено 12 березня 2016 р. за посиланням: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-09-15/the-central-bank-with-no-currency-no-interest-rates-but-atms>.

постраждали від нестабільності та непередбачуваності умов провадження діяльності, неприкритого бандитизму, порушень поставок електрики, сировини й обладнання. Від них незрідка вимагають оплати податків і/або неофіційних виплат на користь і української, і фактичної місцевої влади.

Щоб впоратися з постійною нестачею готівки, влада «ДНР» і «ЛНР» у березні 2015 р. запровадила мультивалютний режим, що дозволяє розрахунки в рублях, гривні, євро та доларах США. Потім «республіки» почали переорієнтовуватися на рубль. За даними «центрального банку» «ДНР», у вересні 2015 р. 90% загальних місцевих валютних запасів були в рублях.

Жодна з двох невизнаних «республік» не прийняла офіційно державний бюджет, тому фонди виділяють на короткостроковій основі. Для виплати пенсій і соціальних допомог їм щорічно потрібно не менш як 55,2 млрд руб. (947 млн дол. США), але в скарбниці таких сум немає⁷. За інформацією адміністрації «ДНР», Росія щомісяця перераховує в «ДНР» 2,5 млрд руб. (37 млн дол. США) на виплату пенсій. За оцінками Олександра Ходаковського, близько 70% бюджету «ДНР» формують за рахунок фінансової допомоги з Росії⁸.

Ще одне джерело бюджетних надходжень – податки з підприємств. У «ЛНР» підприємства сплачують податок у розмірі 3–8% обороту, а в «ДНР» вони можуть вибрати: 2% обороту або 20% чистого прибутку. Розмір прибуткового податку становить 13%. Приватним підприємцям доводиться щомісяця купувати за фіксованою ціною патенти на право займатися певними видами комерційної діяльності.

На лютий 2015 р. «ДНР» і «ЛНР» отримували природний газ і електроенергію безпосередньо з Росії. Україна припинила фінансові

розрахунки з енергорозподільними компаніями, що діють на непідконтрольних територіях. За інформацією українського уряду, «ДНР» і «ЛНР» відключено від національної енергосистеми України в травні 2015 р.

Компанії в «ДНР» і «ЛНР» не можуть законно торгувати за межами регіонів, контрольованих сепаратистськими адміністраціями, в тому числі з Російською Федерацією, не зареєструвавшись попередньо в тій чи іншій формі в Україні. Це є наслідком того, що формально території «республік» залишаються частиною України й не визнані жодною державою світу. Більшість великих підприємств, фізично розташованих у «ДНР» і «ЛНР», зареєстровані на територіях, підконтрольних українському уряду, оскільки вони мають змогу експортувати свою продукцію в Україну та інші країни.

Російські товари регулярно імпортують місцеві приватні підприємці, які мають рахунки в «центробанках» «республік», – це дозволяє імпортеру платити російським постачальникам через зареєстровану в РФ кредитну спілку або банк у Південній Осетії.

Дослідження

Інтерв'юерам вдалося провести лише п'ять повноцінних інтерв'ю, три з підприємствами з «ДНР» і два – з компаніями з «ЛНР». Крім повноцінного опитування, інтерв'юери також поспілкувалися з представниками ще двох підприємств, які відмовилися від участі в опитуванні, але надали інформацію про стан підприємницького середовища. Примітки за результатами спілкування з ними також містяться у цьому звіті.

Щоб провести інтерв'ю, інтерв'юери звернулися до «влади» самопроголошених так званих Донецької і Луганської народних республік. Приїхавши в «ДНР», інтерв'ює-

⁷ Напряженная экономическая ситуация на Донбассе. – 18 июня 2015. – Загружено 12 марта 2016 г. по ссылке: http://in.rbth.com/world/2015/06/18/the_strained_economic_situation_in_the_donbass_43737.

⁸ Тумакова И. Интервью с Александром Ходаковским. – 8 сентября 2015. – Загружено 12 марта 2016 г. по ссылке: <http://www.fontanka.ru/2015/09/07/163/>.

ри зареєструвалися в прес-центрі, отримали контактну інформацію всіх «міністерств» і пройшли перевірку форми опитування в «юридичному департаменті». Інтерв'юери подали офіційний запит у «Міністерство інформації» на отримання контактної інформації зареєстрованих підприємств, але в отриманій відповіді значилося, що запитувані відомості належать до інформації для службового користування.

Незважаючи на реєстрацію в «органах влади» «ДНР», інтерв'юерів двічі затримували. Одного з них затримали на 4 години на пропускному пункті в місці перетину лінії розмежування. Після телефонного дзвінка інтерв'юера відпустили. Після двадцяти днів перебування в «ДНР» одному з інтерв'юерів зателефонували й запропонували зустрітися з представниками «органів влади». Під час зустрічі інтерв'юера звинуватили у шпигунстві і кілька годин допитували. Наступного дня, наприкінці другого дня допитів, інтерв'юера відпустили після того, як її знайомі звернулися в місцеве «Міністерство державної безпеки» (МДБ). Ті ж інтерв'юери зв'язалися з «урядом ЛНР», і хоча у в'їзді на територію «ЛНР» їм не відмовили, місцева служба безпеки («МДБ ЛНР») дала їм зрозуміти, що виступає проти проведення інтерв'ю на території «ЛНР».

Уряди «ДНР» і «ЛНР» між собою майже не співпрацюють, але підприємницьке й торговельне середовище в обох «республіках» дуже схоже. Через невелику кількість опитувань і подібність регіонів дані подано в одному розділі. Відмінності між двома цими регіонами вказано у звіті нижче.

Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

У нинішніх умовах підприємствам вижити нелегко. Хоча «Міністерство доходів і зборів» відмовилося надати перелік «зареєстрованих» підприємств, в особистій розмові його представники підтвердили, що принаймні половина зареєстрованих підпри-

ємств не провадять діяльності. Ті ж, хто ще працює, зареєструвалися в березні–квітні в «ДНР» і платять податки в її бюджет.

Це підтвердилося й у місцевих магазинах, де чеки видають з новими назвами і даними про реєстрацію, і під час інтерв'ю з місцевими підприємствами.

Деякі з відомих донецьких виробників продуктів харчування продовжують працювати, «зареєструвавшись» у «ДНР». Директор однієї такої фірми сказав: через те, що він «зареєстрував» компанію в «ДНР», проти нього в Україні відкрито кримінальну справу за звинуваченням у пособництві терористам.

Респонденти зазначили, що складнощі в роботі пов'язані з важкістю доставки продуктів харчування через лінію розмежування, новими бар'єрами з територією, підконтрольною Україні, загрозою бойових дій і відсутністю незалежної судової системи.

Скрізь відбуваються напади на компанії. За повідомленнями, сепаратисти знищили птахопереробне підприємство в Макіївці, яке могло б забезпечити потреби всієї «ДНР». Директора компанії викрали, але потім звільнили. Виробників електроенергії під погрозами фізичного насильства стосовно керівників підприємства змушують влазити в борги й далі виробляти електроенергію. Повідомляють про численні випадки крадіжки власності та обладнання.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

Лінія розмежування обмежує можливості перевезення вантажів; із недавнім запровадженням блокади перетин лінії ще більш ускладнився. Як наслідок, підприємства не мають змоги постачати свою продукцію через лінію розмежування. Дорожню й телекомунікаційну інфраструктуру зруйновано через збройні зіткнення. Великі підприємства продовжують використовувати для поставок продукції залізницю

Внутрішнє нормативне середовище

Внутрішнє нормативне середовище «ДНР» і «ЛНР» залишається незрозумілим. Нові «міністерства» і регулюючі органи неоднозначні за структурою, а результати їхньої діяльності ледь відчутні. Малі та середні підприємства мають подвійну «реєстрацію»: на підконтрольних уряду територіях і в «ДНР». Компанії на зразок «Метінвесту» і ДТЕК можуть працювати лише з українською реєстрацією.

Місцева «реєстрація» по-різному відображається на роботі компаній. На її застосування можуть впливати домовленості високого рівня з керівництвом «ДНР».

За даними підприємств, які давали інтерв'ю, в «ДНР» діють такі ставки оподаткування: 20% для приватних підприємців; ПДВ – 13%; працівники, які отримують до 10 000 грн, сплачують 13% податку, а ті, хто заробляє більше, – 20%. «Митний збір» за «імпорتنі» товари становить 2%.

На відміну від «ДНР» «ЛНР» зазвичай користується українським законодавством. Зібрано нове зведення правил і нормативів, але немає виборного органу, який би його затвердив. Реєстрацію підприємств у «ЛНР» нав'язують таким же чином, як і в «ДНР», хоча великі підприємства перереєстровуватися не планують. Ставки податків у «ЛНР» набагато нижчі, аніж в Україні, є два рівні податків: «державний» і місцевий.

На підприємства поширюються дев'ять податків: податок на прибуток підприємств, податок з обороту, акцизний податок, податок на видобуток природних ресурсів і екологічний податок. ПДВ не застосовують, деякі галузі – машинобудівна, вугледобувна та вуглелепереробна, сільськогосподарська – платять за пільговим 2%-м тарифом. Експортне мито в «ЛНР» становить 3%, причому приватні підприємці платять лише 300 грн. ПДФО становить 13%.

Основні посади в уряді «ДНР» обіймають особи, які не мають великого досвіду. Міністерства не в курсі своїх обов'язків і не

знають, що робити з інформацією, яка надходить. Призначення міністрів відбувається з міркувань лояльності до вищих начальників, а не за професійними якостями. Незважаючи на те, що в певних сферах – наприклад, таких, як економічний розвиток – можна було б очікувати міжвідомчої координації, насправді механізми координації відсутні, а більшість проблем вирішують через особисті телефонні переговори. Виняток становить відповідальний за комунальні служби в Донецьку.

Оскільки більшість фахівців виїхали з «ДНР» в Україну, в «республіці» багато регуляторних органів просто відсутні. Респонденти зазначають слабкі можливості «регуляторних органів». Підприємства, які давали інтерв'ю, в основному спілкуються з місцевими «адміністраціями», «Міністерством видобутку вугілля», «Міністерством економічного розвитку», «Міністерством палива та енергетики», «Податковою службою», «Санітарно-епідеміологічною службою», пожежною службою, «Народною міліцією ДНР», «Військовою адміністрацією» і «Службою соціального забезпечення».

Працівники податкових органів

Компанії, які продовжують працювати з українською реєстрацією, відчувають тиск місцевими «податковими органами», «міністрами» тощо. Витримати такий пресинг під силу тільки великим підприємствам; інші вважають, що краще зареєструватися і платити податки місцевій владі. Відмова від реєстрації незрідка призводить до фізичних нападів на керівництво. За повідомленнями, було вчинено напади на керівників птахофабрики та електростанції.

Ліцензії, дозволи й свідоцтва

У компаній, які зареєструвалися в «ДНР» і «ЛНР», виникають складнощі із зовнішньоторговельною діяльністю, хоча є схеми з використанням небанківських кредитних організацій із Південної Осетії та Росії. Щоб забезпечити компанії інформацією про те, як обходити санкції і торгові обмеження, уряд

«ДНР» проводить семінари на тему наявних схем ухилення, а приватним підприємцям пропонують платні консультації. Респонденти повідомили, що на отримання «ліцензії на експорт» потрібно 25 днів, «імпорتنу ліцензію» видають у термін від 6 до 25 днів.

Доступ до фінансування/капіталу

У «ДНР» діє банківська система, що дозволяє підприємствам здійснювати торговельні операції з іншими країнами. Зареєстровані в «ДНР» компанії відкривають рахунки в Центральному республіканському банку і потім реєструються в російській небанківській кредитній організації. Незважаючи на те, що російські компанії не можуть офіційно укладати договори з контрагентами з «ДНР», вони можуть співпрацювати через рахунки в небанківських кредитних організаціях і посередницькі структури в Південній Осетії.

Умови провадження торгівлі

Запроваджені Україною торговельні обмеження найбільше позначилися на малих і середніх підприємствах, ускладнивши поставки товарів через лінію розмежування. Через обмежувальні заходи компанії переключилися на імпорт товарів із Росії. Обмеження також призвели до зростання контрабанди, а хабарництво на пропускних пунктах підвищило ціни.

За повідомленнями респондентів, на перевезення різних товарів через лінію розмежування встановлено різні розміри хабарів: за одну живу свиню – 1 000 грн; за довгомірний фургон із продуктами харчування – 100 000 грн; за «Газель» – 50 000 грн; пропуск довгоміру з медпрепаратами обійдеться в 6 млн грн.

Великі підприємства і далі працюють, незважаючи на блокаду, а «Метінвесту» навіть вдалося наростити продаж на ринках Європи і Північної Америки. Продовжує працювати відділення «Метінвесту» в Єнакієвому. Оскільки компаніям часто не вдається поставити свою продукцію в Україну, вони за-

ймаються пошуком можливостей експорту в інші країни.

Проте стратегічні поставки продовжують курсувати через лінію розмежування. Так, вугілля, що видобувають у Краснодоні (зараз – на території «ЛНР»), поставляють на Авдіївський коксохімічний комбінат (під українським контролем), де з нього роблять кокс, який транспортують на Єнакіївський металургійний завод (зараз – «ДНР») для виробництва металу. Звідти металопродукцію Азовським морем відправляють на Захід. На початку року спостерігалися перебої з постачанням вугілля на Авдіївський коксохім, але після переговорів робота відновилася. Авдіївський коксохімічний комбінат отримує з Краснодона 10% необхідного йому вугілля.

Висновки

Запроваджена Україною блокада, встановлені новими лідерами сепаратистів обмеження на торгівлю та пошкодження інфраструктури під час військових дій суттєво порушили зв'язки територій, що перебувають поза контролем українського уряду. Незважаючи на те, що підприємства задля продовження діяльності зареєструвалися і в Україні, і в «ДНР»/«ЛНР» і дають хабарі на пропускних пунктах, щоб зберегти можливість перевозити вантажі через лінію розмежування, ситуація спричинила велике навантаження на бізнес і призвела до підвищення накладних витрат.

Економічна блокада підштовхнула підприємства, які залишилися на непідконтрольних уряду територіях, до встановлення зв'язків з російськими підприємствами і пошуку російських товарів-замінників. Відрізані від української банківської системи, підприємства змушені замінювати її російськими фінансовими установами.

Великі підприємства перебувають у кращому становищі, оскільки мають змогу працювати по обидва боки від лінії розмежування, зберігши українську реєстрацію й оплачую-

чи відновлення інфраструктури на непідконтрольних уряду територіях без реєстрації та сплати податків. Оскільки галузі, в яких вони працюють, мають велике значення для економіки України, такі підприємства більш вільно перевозять свою продукцію через лінію розмежування.

Попри величезний фізичний і економічний збиток, завданий економічним зв'язкам, чіткого плану відновлення їх у нового сепаратистського керівництва немає.

Херсонська область

Херсонська область розташована в південній частині України і на півдні межує з Кримом. Після того, як Росія захопила контроль над Кримом, південний адміністративний кордон Херсонської області фактично перетворився на державний кордон. Важливе географічне розташування зробило область місцем організації кримськими татарами і «Правим сектором» економічної блокади Криму. Під час цієї блокади знищено опори ЛЕП, яка постачає електроенергію в Крим, що призвело до тимчасового припинення енергопостачання півострова. Ці події продемонстрували залежність Криму від України, але водночас поставили під сумнів майбутнє самої області: деякі експерти висловлювали припущення, що президент Росії Володимир Путін може спробувати створити «сухопутний міст» між Росією і Кримом через Херсонську область.

Конфлікт відрізав Херсонську область від раніше важливих торговельних партнерів у Криму і сусідній Донецькій області. Обмежено і доступ до російського ринку. Спроби місцевих підприємств адаптуватися до цих змін показали, що не всі однаково досягли успіху в цьому: якщо виробництво соняшникової олії завдяки невисокій собівартості, падінню гривні і високому попиту в Європі змогло втриматися на плаву, то машинобудівна галузь, залежна від країн, які використовують застарілі системи радянського зразка, не змогла знайти заміну російському ринку. Підприємства продовжують відчувати тиск щодо пошуку нових ринків і необхідності адаптуватися до економічних змін.

Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних, як найбільш значущі визначено 5 таких галузей:

Херсонська область	Сільське господарство
	Харчова промисловість
	Машинобудування
	Легка промисловість
	Операції з нерухомістю

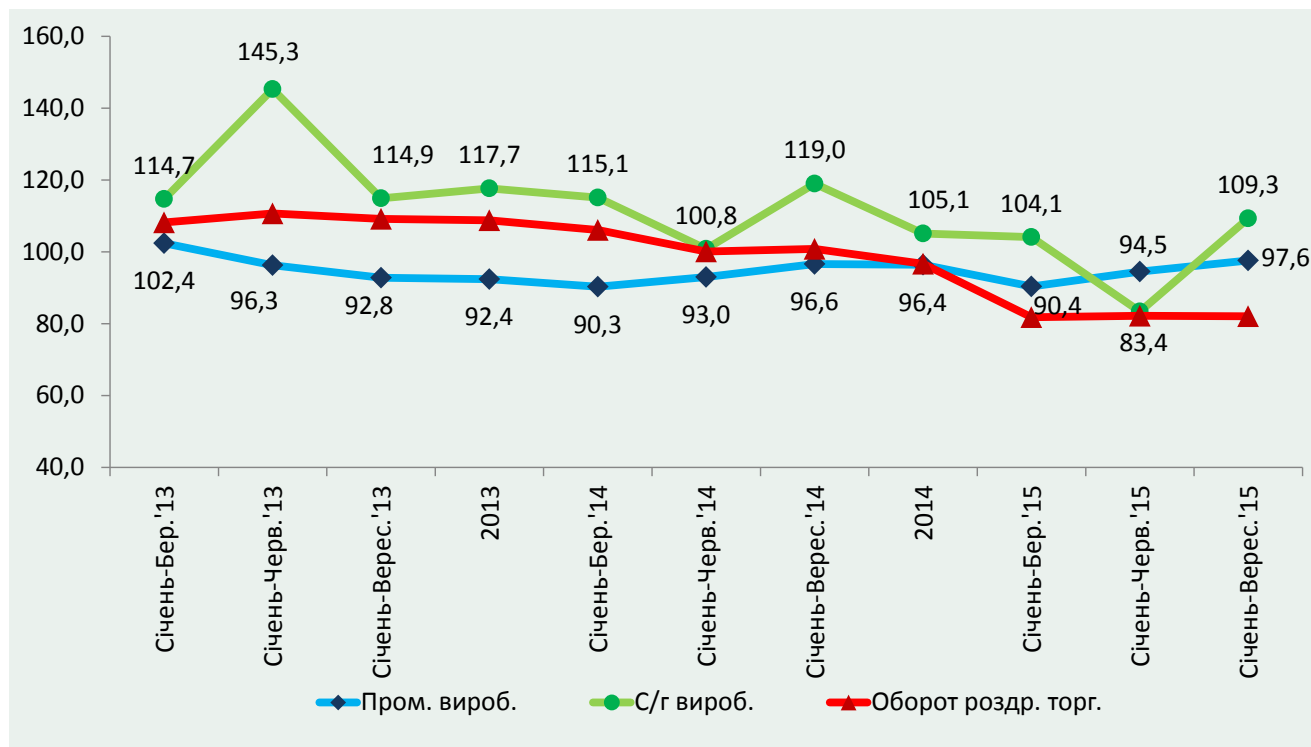
Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

Економічний огляд

На Херсонську область припадає 1,4% ВВП України (2013 р.), всього лише 1,1% обсягу промислового виробництва (2014 р.) і 0,7% сумарного товарного експорту (2014 р.). Найцінніша для області галузь – сільськогосподарська і з погляду кількості зайнятих у ній людей, і з погляду створюваної галуззю доданої вартості (27% вартості товарів і послуг, вироблених в області 2013 р.). Сільське господарство в основному вирощує зернові, цукровий буряк, соняшник, картоплю та виробляє інші традиційні товари – такі, як молочні продукти, м'ясо і яйця. Серед інших галузей, що роблять основний внесок в обласний ВВП, – гуртова та роздрібна торгівля (11,6%), промислове виробництво (11,2%), освітні послуги (9,5%) та операції з нерухомістю (8,5%).

Промислове виробництво Херсонської області складається з добре розвиненої харчової промисловості, машинобудування, целюлозно-паперової і друкарської промисловості, а також видобутку нерудної мінеральної сировини. Підприємства харчової промисловості виробляють різноманітні продукти, у тому числі олію соняшникову, борошно, вино, морепродукти; є кілька консервних підприємств. Машинобудування області переважно виробляє компоненти для більших виробничих ланцюгів, у тому числі спеціалізовані

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібно́ї торгівлі в Херсонській області
(зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року**

Джерело: Державна служба статистики України

електронні комплектуючі для великої електроніки, інструменти, запасні частини для промислового обладнання та закінчену електронну продукцію.

За період з 2013 р. до середини 2015 р. промислове виробництво області, яке сильно залежить від продуктивності підприємств харчової та машинобудівної промисловості, показало загальну тенденцію до падіння. Виробництво продуктів харчування, скоротившись на 10,6% 2013 р., 2014 р. показало 15,3% зростання – переважно завдяки надзвичайно високому в тому році врожаю соняшнику і, відповідно, збільшення обсягів виробництва соняшникової олії. Останнє є важливою статтею економіки регіону, оскільки приносить близько 40% у загальний обсяг виробництва продуктів харчування в області.

Ще одна найбільша галузь області – машинобудування – знизилася свою частку в загальному обсязі промислового виробництва області

з 12,1% 2013 р. до 7,3% в 2014 р., продовживши падіння до 3,5% у першому півріччі 2015 р. Оскільки близько 65% товарного виробництва області розраховано на експорт (більше половини – на експорт на російський ринок), формальні і неформальні заходи, вжиті міжнародним співтовариством, Україною та Російською Федерацією в результаті збройного конфлікту на Донбасі та анексії Криму, особливо сильно вдарили саме по машинобудівному сектору Херсонської області.

Внаслідок анексії Криму скоротився і традиційний для виробників нерудної мінеральної сировини області внутрішній ринок півострова.

Незважаючи на економічний спад в області, середній показник безробіття серед працездатного населення виріс не набагато: з 9,1% 2013 р. до 10,2% 2014 р. і далі всього до 10,4% до середини 2015 р.

Огляд торгівлі

Обсяги товарного експорту й імпорту області скорочувалися впродовж 2014 р.; ця тенденція збереглася й у першому півріччі 2015 р., хоча падіння імпорту сповільнилося. 2014 р. основним споживачем експортних товарів області (34%) став ЄС; одразу за ним ішли ринки Азії, на які припадало 30% загального обсягу експорту області. Упродовж 2014 р. обсяги експорту в ЄС і країни Азії вражаюче зросли до 32,9% і 56,2%, відповідно.

Експорт в ЄврАзЕС скоротився на цілих 47%; загальна частка обласного експорту під контракти з партнерами з ЄврАзЕС знизилася із 41,1% 2013 р. до 22,3% 2014 р. У першому півріччі 2015 р. частка ринку ЄврАзЕС у загальному експорті області становила лише 14,4%, демонструючи стійке зміщення пріоритетів експортерів на тлі формальних і неформальних обмежень, що призводять до подальшого скорочення експортного потенціалу цього економічного блоку.

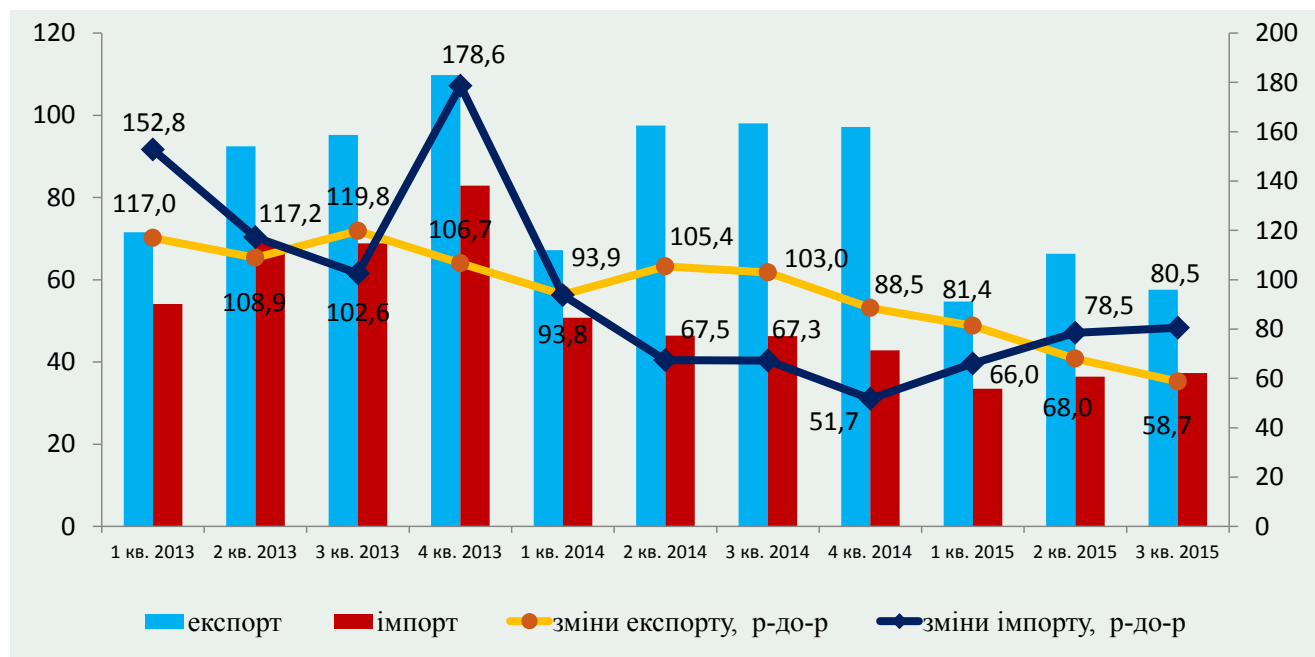
Багатий урожай і поліпшення доступу на ринки ЄС, в основному за рахунок встановлених

Європейським Союзом односторонніх торговельних пілг, дали поштовх розвитку регіонального експорту сільськогосподарської продукції. Основні експортні статті області – сільськогосподарська продукція та продукти харчування: 2014 р. на них припадало 66,4% загального обсягу експорту. У загальному експорті області основні статті – соняшникова олія і зернові, на які припадає 33% експортної сільськогосподарської продукції. Ще 27,3% призначених для зовнішніх ринків товарів сукупно становлять готові до вживання харчові продукти і продукція тваринництва. Експорт плодоовочевої продукції і продуктів на її основі, переважно орієнтований на ринки ЄС та Азії, виріс 2014 р. у результаті багатого врожаю, в подальшому скоротившись на 27,5% у першому півріччі 2015 р.

Обмеження доступу на ринки Росії та ЄврАзЕС призвело до зниження експортних і виробничих показників області, особливо в експортоорієнтованих галузях транспортного обладнання та машинобудування, які традиційно розраховували на зазначені ринки. Експорт автомобілів і транспортного устат-

Рис. 2

**Динаміка товарного експорту та імпорту Херсонської області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

кування втратив свої позиції серед найбільших статей експорту області після серйозного скорочення зовнішніх поставок 2014 р. і першій половині 2015 р. на 75,2% і 47%, відповідно. Це призвело до падіння й експорту послуг, особливо ремонтно-експлуатаційних, а також бізнес-послуг.

Дослідження

Під час попереднього відбору було взяти участь в визначено 38 підприємств, які відповідають критеріям вибірки для опитування, але лише 10 із них і один представник Херсонської обласної державної адміністрації погодилися опитуванні. Складнощі спілкування з потенційними респондентами частково можна пояснити тим, що час виїзду на місце для опитування припав на сезон літніх відпусток. Водночас це був період жнив у сільськогосподарському секторі. Учасники з обережністю відповідали на будь-які запитання, пов'язані з Кримом або корупцією.

Інтерв'ю проведено з представниками основних для Херсонської області галузей сільського господарства, харчової промисловості, гуртової та роздрібної торгівлі, машинобудування, хімічної індустрії та нафтопереробки. В опитуванні взяли участь чотири великих і шість середніх підприємств.

Кількість відповідей за галузями, Херсонська область	
Харчова промисловість	3
Роздрібна торгівля	2
Сільське й лісове господарство	1
Машинобудування	1
Хімічна й нафтопереробна промисловість	1
Гуртова торгівля	1
Готельний і ресторанний бізнес	1
Операції з нерухомістю	1
Машиностроение	1

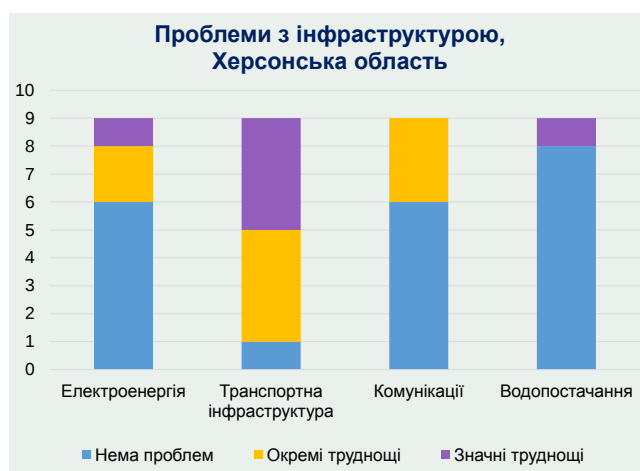
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

Майже половина великих і середніх підприємств висловили побоювання у зв'язку із впливом низького внутрішнього попиту і політичної нестабільності на сферу їхньої діяльності. Більше половини підприємств у кожній групі вказали на зростання собівартості виробництва як на проблему, яка негативно впливає на діловий клімат в області. Великі компанії також зазначили відсутність доступу до фінансування як фактор обмеження зростання.

Зниження внутрішнього попиту впродовж останнього року було основною проблемою для середніх підприємств і серйозною причиною для занепокоєння більшості великих. Крім загрози відновлення збройних зіткнень на сході і південному сході країни, підприємства також назвали бар'єри в торгівлі з Кримом і Донбасом серед проблем, що негативно впливають на їхню господарську діяльність.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

75% опитаних великих підприємств і майже всі (за винятком одного) середні підприємства заявили, що стан транспортної інфраструктури області є суттєвою перешкодою для бізнесу. Респонденти особливо відзначили зруйновані дороги області. Через щорічне погіршення стану автодоріг вартість транспортування продукції продовжує рости, оскільки автотранспорт потребує постійного

ремонту, а рівень економії палива дуже низький. Кілька середніх підприємств також вказали, що поганий стан автомобільних доріг не обмежується тільки областю, а є характерним для всієї України, що зменшує можливості отримання товарів або їхніх поставок у такі країни, як Молдова, Литва та Росія.

Внутрішнє нормативне середовище

Підприємства також борються з постійними змінами законодавства, що впливають на їхню роботу. Дві компанії поскаржилися на невідшкодування ПДВ згідно із законодавством. Запроваджене в лютому електронне адміністрування ПДВ здійснювали неефективно, що призвело до затримок у відшкодуванні ПДВ, починаючи з травня, і це негативно позначилося на прибутковості діяльності підприємств.

І великі, і середні підприємства повідомляли, що не отримували відшкодування ПДВ від податкових органів. Великі оператори Херсонської області як одне із джерел проблем зазначили слабкість системи електронного адміністрування ПДВ. Підприємства вказали на ці проблеми й неузгодженість у системі відшкодування ПДВ як на чинники, що обмежують їхні можливості здійснення діяльності, оскільки ці обставини обмежували доступ до фінансів.

Великі підприємства вказали на необхідність проведення багатьох змін, які б посприяли економічному розвитку середовища, привабливого для інвесторів і експортерів. Середні підприємства зазначили неспроможність української влади забезпечити визнання різних ліцензій і сертифікатів відповідності ЄС, що призводить до подвійної сертифікації всередині України.

Відносини з податковими інспекторами

Підприємства Херсонської області повідомили, що, незважаючи на недавно запроваджений мораторій на податкові перевірки, з податковими органами їм доводиться спілкуватися частіше, аніж з іншими державними контролюючими органами. Щодо спілку-

вання з представниками податкових органів підприємства вказали на великі складнощі в отриманні роз'яснень про наявні проблеми – наприклад, пов'язані з необхідністю розібратися в хитрощах процедур сплати податків. Незважаючи на зменшення загальної кількості перевірок, середні підприємства продовжували регулярно отримувати штрафи за помилки за результатами податкової перевірки. Як повідомили представники кількох великих підприємств, досі розповсюджена практика, коли в обмін на скасування податкових санкцій вимагають хабар. Одне велике підприємство розповіло, що в обмін на хабар інспектори навіть надали на вимогу фальсифіковані документи.

Ліцензії, дозволи, свідоцтва та судові рішення

Підприємства, що працюють у будівельній галузі, повідомили про надто тривалий (від 60 до 90 днів) період очікування дозволів на будівництво. Одне велике підприємство розповіло, що для отримання державного контракту воно подало місцеву заявку, і лише пізніше стало відомо, що влада вимагала хабар за підписання договору та отримання відповідних дозволів. За інформацією одного з підприємств, працівник суду очікував плати за рішення на його користь.

Доступ до фінансування/капіталу

Три підприємства – два великих і одне середнє – повідомили, що зверталися за кредитом у місцеві банки, але змушені були відкликати

заявки через занадто високі процентні ставки. Через неможливість забезпечити додаткове фінансування кожне із зазначених підприємств змушене було зупинити відповідний інвестиційний проект. Респонденти вказали, що не бачать можливостей для зростання своїх підприємств.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Незважаючи на те, що дедалі вища собівартість виробництва вплинула на прибутковість опитаних підприємств, вони вказали, що одними з найбільш серйозних викликів, з якими їм довелося зіткнутися, стали скорочення споживчого попиту і купівельної спроможності населення. Окремі компанії, зокрема середні підприємства, що займаються роздрібною торгівлею, в намаганні поліпшити ситуацію з продажем розробили стратегію, спрямовану на нижчий ціновий сегмент ринку, визнаючи, втім, слабку її результативність через загальну економічну ситуацію.

Імпорттери з групи опитаних середніх підприємств вказали й на інші проблеми, що перешкоджають поверненню до високоприбуткової діяльності: зокрема, називали підвищення імпорتنих мит і пов'язану із цим неможливість встановити вищу ціну на товар, оскільки це знизить його привабливість для покупця.

Робоча сила

Внутрішньо переміщені особи стали важливим складником робочої сили області: опитані великі підприємства заявили, що за останні 12 місяців прийняли на роботу більш як 100 ВПО. І великі, і середні підприємства повідомили, що замінили на ВПО співробітників, яких призвали до лав ЗСУ, хоча великим підприємствам виявилось не просто знайти кваліфікованих фахівців, які мають необхідні технічні навички роботи на (здебільшого застарілому) обладнанні таких підприємств. Основна проблема з кадровим забезпеченням спричинена виходом на пенсію цілого покоління кваліфікованих працівників. Середні підприємства розповіли, що молоді працівни-

ки недостатньо кваліфіковані, і це становить проблему під час пошуку потрібних кадрів.

Одне середнє підприємство зазначило, що оскільки уряд вимагає реєструвати вік співробітників для призову на військову службу, працівники часто відмовляються надавати підприємству необхідні документи.

Умови провадження комерційної діяльності

Зовнішньоторговельна діяльність

П'ять із десяти опитаних українських підприємств експортують свою продукцію, чотири з них експортують безпосередньо, а одне діє через посередників. Три опитаних підприємства області займаються прямим імпортом. У середньому близько 25% експорту постачають в ЄС (переважно продукти харчування та пакувальна продукція). Другими за популярністю є ринки країн ЄвразЕС – на них припадає половина продукції одного з підприємств харчової промисловості. Лише 10% експорту сільськогосподарської та машинобудівної продукції йде в Росію. Три компанії, що займаються прямими імпортом поставками з-за кордону, працюють у галузях харчової промисловості, машинобудування і виробництва пакувальних матеріалів. Одна з компаній заявила, що 100% поставок надходить із-за кордону, в тому числі з таких країн, як Індія, Саудівська Аравія і США.

Очікування великих підприємств від Угоди про асоціацію з ЄС негативні, хоча вони й визнають, що не знають, як і наскільки вона вплине на їхню діяльність. На противагу великим підприємствам середні переважно позитивно оцінюють набуття чинності Угодою про асоціацію, хоча і висловлюють сумніви у своїй здатності конкурувати з європейськими компаніями. Вони сподіваються, що спрощена система оформлення документів для торгівлі з країнами ЄС загалом полегшить умови провадження господарської діяльності.

Дані респондентів не вказують на великі зміни в розподілі зовнішньоторговельних опе-

рацій; водночас респонденти повідомляють, що скорочення обсягу внутрішнього продажу пов'язане з ослабленням попиту на внутрішньому ринку. На продаж великих і середніх підприємств харчової промисловості вплинуло обмеження доступу на російський ринок. Зазначені підприємства заявили, що попри втрати здатні шукати і розвивати нові внутрішні ринки, які замінять ринок РФ. Одне велике підприємство вказало, що ще до початку конфлікту на Донбасі і анексії Криму пішло з російського ринку через підвищення мит.

Торгівля з Донбасом і Кримом

П'ять компаній повідомили, що 2013 р. мали клієнтів на Донбасі, на яких у середньому припадало від 7 до 30% обсягу продажу. Чотири компанії торгували з Кримом (10–45% продажу). Чотири компанії вказали, що мали важливих постачальників на Донбасі, які забезпечували, на час проведення опитування, 3–30% поставок із територій, непідконтрольних українському уряду. З трьох компаній, що мали 2013 р. постачальників у Криму, одна, яка займається роздрібною торгівлею, на 70% залежала від поставок із півострова, а дві інші отримували, відповідно, 3% і 13% товарних поставок із непідконтрольних уряду територій.

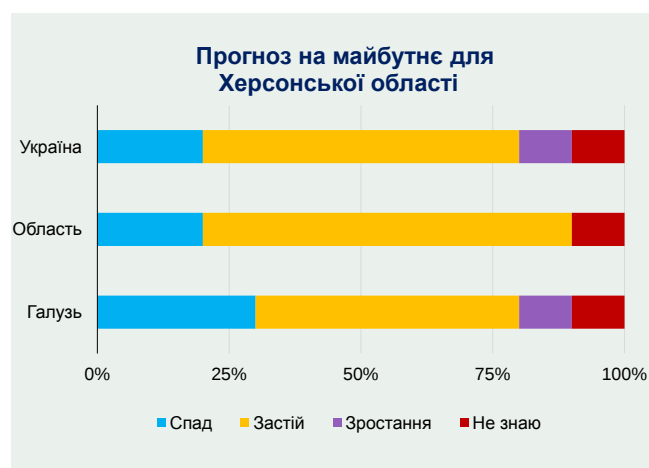
Більшість підприємств зазначили зниження внутрішнього продажу через конфлікт. Водночас наявні й зони росту: так, у зв'язку з пораненнями під час бойових дій виріс попит на медикаменти та медичні товари, які у великих обсягах закупають добровольчі батальйони. Місцевий брокер з нерухомості також повідомив про зростання активності у зв'язку з пошуком житла для ВПО і співробітників департаменту прикордонного контролю, які переїхали з Криму в Херсон.

Більшість підприємств, які історично розраховували на ринки Криму і Донбасу для експорту або імпорту сировини і комплектуючих, повідомили, що залишили ці ринки. Чотири великих підприємства змогли знайти ринки-замінники в інших областях України, припинивши співпрацю із цими регіонами.

Середнім підприємствам харчової промисловості навіть вдалося успішно трансформувати свою діяльність, зайнявшись самостійним виробництвом ресурсів, які раніше замовляли в Криму. Інші підприємства, хоча й зберегли зв'язки з партнерами в Криму, повідомили, що припинили закупівлю товарів із півострова через підвищення вартості доставки. Єдина опитана компанія, що займається операціями з нерухомістю, вказала на складність нових нормативних актів і проблеми з пристосуванням до недавнього переходу Криму на російський рубль як на нову перешкоду до нинішнього здійснення операцій у Криму.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Херсонські підприємства в основному вважають, що економічні умови і далі будуть стагнувати через нинішню загрозу збройного конфлікту на Донбасі. Вони також повідомили, що не бачать особливого прогресу реформ і, відповідно, суттєвого поліпшення бізнес-клімату. Респонденти висловили думку, що без здійснення заявлених змін настільки необхідні інвестиції навряд чи прийдуть в область. Утім, прозвучав і певний оптимізм: так, кілька респондентів побачили потенціал для своєї продукції на деяких закордонних ринках, зокрема в ЄС, Індії, Китаї і навіть Євразійському Союзі, зауваживши, що для забезпечення власної конкурентоспроможності їм доведеться модернізувати свої виробничі потужності відповідно до галузевих і світових стандартів.

Висновки

Економічні зв'язки Херсонської області переважно постраждали через відокремлення від Донбасу, Криму і Росії. Деякі експортоорієнтовані галузі – такі, як виробництво автомобільних комплектуючих – втратили своє становище у виробничих ланцюгах РФ. Інші – наприклад, компанії харчової промисловості – внаслідок збройного конфлікту на Донбасі та анексії Криму втратили традиційні внутрішні ринки.

Якщо деякі галузі, на кшталт машинобудівної, зазнають складнощів із пошуком ринків, які замінюють втрачений ринок Росії, то сільськогосподарські підприємства і деякі виробники продуктів харчування вже змогли, іноді навіть успішно, переорієнтуватися на нові внутрішні та закордонні ринки. З іншого боку, машинобудування навряд чи зможе

знайти багато нових клієнтів на закордонних ринках, маючи лише обмежені шанси розвитку на ринку внутрішньому.

Зернові і соняшникова олія, дві з найбільш важливих експортних статей області, залежать від коливань цін на світовому ринку, але залишаються важливими складниками експорту. У цьому їм допоможе поглиблення торгівлі з ЄС і подальша інтеграція в європейський ринок.

Доступ до нових ринків, зокрема в ЄС, розглядають як позитивний фактор, якщо підприємство вірить у свою конкурентоспроможність. Однак багато підприємств, потенційно здатних експортувати на ринки ЄС, не мають чіткого уявлення про діючі там стандарти, процедури отримання необхідних ліцензій та дозволів і цільові групи, яким варто рекламувати свою продукцію.

Автономна Республіка Крим

Розташована на півдні України, Автономна Республіка Крим з містом Севастополем займає територію Кримського півострова. У березні 2014 р. Росія встановила контроль над цими українськими територіями, згодом анексувавши їх і встановивши там норми російського законодавства. Україна вважає, що ці території незаконно окуповані Росією, і країни Заходу у відповідь на російську агресію запровадили санкції за торгівлю з півостровом. Анексія посилила зв'язки Криму з Росією, зменшивши їх з іншими країнами та Україною. Зокрема вона призвела до припинення міжнародних повітряних сполучень і морських вантажних перевезень у Крим. Україна продовжує контролювати єдиний сухопутний коридор до Криму, залишаючись основним постачальником води та електроенергії на півострів. Обсяг торгівлі з Кримом суттєво знизився, а організація блокади півострова зробила поставки товарів і електроенергії до Криму менш надійними і регулярними.

Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних, як найбільш значущі визначено 5 таких галузей:

Крим	Відпочинок і туризм
	Хімічна промисловість
	Гірничодобувна галузь
	Гуртова та роздрібна торгівля
	Послуги з перевезення вантажів

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

Економіка

2013 р. як частина України Автономна Республіка Крим давала 3,0% ВВП, 2,0% промислового виробництва, 1,4% товарного експорту і 4,6% загального роздрібного товарообігу України. Через незначний внесок Криму в національний ВВП і зовнішньоторговельну діяльність російська анексія півострова 2014 р. спричинила набагато менші економічні втрати для України, аніж збройний конфлікт на Донбасі.

Найбільш важливими галузями для створення валової регіональної доданої вартості були, зокрема (2013 р.): сільське господарство (8,6%), промислове виробництво (7,9%), гуртова та роздрібна торгівля (20,4%), перевезення вантажів (10,8%) і послуги у сфері охорони здоров'я (8,3%). Промислове виробництво регіону в основному спеціалізується на: виробництві продуктів харчування (алкогольних напоїв, м'ясних продуктів, вершкового масла, молочних продуктів, сирів, олій, круп, борошна та тютюнових виробів), машинобудуванні (суднобудуванні, виробництві промислового обладнання) та хімічній промисловості. Хімічна промисловість в основному представлена двома підприємствами: «Кримським титаном» і Кримським содовим заводом (виробництво кальцинованої соди, синтетичних миючих засобів, хімічних реагентів, полімерних труб та ущільнювальних манжет для підземних газопроводів). Важливу роль в економіці відіграють також послуги: транспортні (в основному через морські порти та залізницю) і відпочинку й туризму. Серед найбільших експортерів: Кримський содовий завод, «Кримський титан», «Бромін», фірма «Сельма», «Союз-Віктан» і «Массандра». У Криму також є шельфові родовища природного газу й нафти (за оцінками, в них міститься 6% газових і 16% розвіданих нафтових запасів України, хоча собівартість їхнього видобутку висока через складні геологічні умови).

За даними офіційної статистики Криму, обсяг регіонального промислового виробництва 2014 р. знизився на 9,9% рік до року, «відігравши» 8,8% рік до року в I кв. 2015 р. Найбільш сильним спад промислового виробництва був 2014 р., особливо в харчовій промисловості (-21,6% рік до року), машинобудуванні (-17,1% рік до року) та хімічній промисловості (-16,4% рік до року). Водночас гірничодобувна галузь продовжила рости (в основному за рахунок видобутку нафти і природного газу), хоча й більш повільними темпами (7,2% рік до року 2014 р. проти 23,7% рік до року 2013 р.). Регіональне сільське господарство найбільше постраждало від дефіциту подачі води та електроенергії після анексії: обсяг сільськогосподарського виробництва 2014 р. виріс лише на 0,7% рік до року, але потім скоротився на цілих 18,4% рік до року в I кв. 2015 р. Транспортна галузь регіону найбільше постраждала від порушення економічних зв'язків з Україною: обсяг автомобільних вантажоперевезень скоротився 2014 р. на 32,1% рік до року переважно за рахунок скорочення залізничних (-41,5% рік до року) і автомобільних (-37,5% рік до року) вантажних перевезень (тимчасом як обсяг перевалки вантажів морськими портами 2014 р. виріс на 36,9% рік до року¹).

На економічну ефективність кримських підприємств після анексії Криму в основному впливали такі фактори:

- Інфраструктурні проблеми й висока залежність від України: Крим переживає брак і періодичні припинення водо- й електропостачання, оскільки 85% потреб у воді і 83% потреб в електроенергії півострова задовольняла Україна.
- Транспортна ізоляція: припинення залізничного й автомобільного сполучення між Україною і Кримом обмежило можливості перевезень і господарської діяльності кримських підприємств. Оскільки всі на-

земні транспортні коридори пролягають через Україну, зв'язок із Росією підтримується в основному морем. Україна також припинила перевалку вантажів через кримські порти. З погляду міжнародного права кримські порти залишаються в українській юрисдикції. Україна закрила їх для міжнародної навігації.

- Порушення виробничих зв'язків і ланцюгів з українськими підприємствами, що найбільше вплинуло на виробництво продукції машинобудівної та оборонної промисловості:
- Західні економічні санкції, що включають ембарго на торгівлю з Кримом і інвестиції на півострів, роблять інвестиційний клімат у Кримі дуже несприятливим. Щоб уникнути штрафів, західні компанії суттєво скоротили або повністю припинили торгівлю з Кримом. Півострів швидко втратив традиційних постачальників сировини й наявні ринки для своєї продукції (за винятком ринку ЄвразЕС).

Тим часом уряд РФ продовжує масоване субсидування регіону: 2014 р. на це було витрачено 125 млрд рублів (2 млрд дол. США), а 2015 р. очікуваний розмір вливань у Крим становитиме не менш як 100 млрд руб. (1,7 млрд дол. США²). Місцевій владі дозволили утримувати надходження ПДВ, які в Росії зазвичай перераховують до федерального бюджету. Від січня 2015 р. Росія створила в Кримі вільну економічну зону з пільговим режимом оподаткування та іншими преференціями (пільгові ставки податку на прибуток підприємств і податку на нерухомість, право безмитного імпорту товарів, комплектуючих і устаткування) на найближчі 25 років.

За даними місцевого представництва Федеральної державної статистичної служби в Республіці Крим, офіційно зареєстрований рівень безробіття в I кв. 2015 р. дорівнював

¹ http://gosstat.crimea.ru/ukotran1.php#_van

² http://www.ng.ru/economics/2015-03-19/1_crimea.html

**Структура промислового виробництва
та її зміни в %, 2013 р. – 9 міс. 2015 р.)**

	2013		2014*		9М2015*	
	Частка в загальному обсязі виробництва	Зміни індексу, в % рік до року	Частка в загальному обсязі виробництва	Зміни індексу, в % рік до року	Частка в загальному обсязі виробництва	Зміни індексу, в % рік до року
Гірничодобувна галузь	5,9	23,7	н/д	7,2	н/д	6,3
Харчова промисловість	27,9	-6,1	н/д	-21,6		5,2
Хімічна промисловість	13,4	-5,2	н/д	-16,4		
Машинобудування	10,8	3,8	н/д	-17,1	Виробничі/переробні галузі	
Виробництво товарів із гуми та пластмаси; виробництво іншої продукції з нерудної мінеральної сировини	4,6	13,8	н/д	-31,3		
Поставки електроенергії, природного газу, пари і кондиціонованого повітря	29,9	-2,8	н/д	-16,1	н/д	21,4
Загальний обсяг промислового виробництва	100,0	0,8	100,0	-9,9	100,0	12,3

Джерело: 2013 – Департамент статистики АРК; 2014, 2015 – місцевого представництва Федеральної державної статистичної служби в Республіці Крим

Примітка: * місцеве представництво Федеральної державної статистичної служби в Республіці Крим не уточнює дані щодо окремих виробничих/переробних галузей³. Дані за 2015 р. можуть оновлюватися

1,0% економічно активного населення. Рівень споживчих цін виріс на 42,5% 2014 р. і на 18,5% за період із січня до червня 2015 р.

Ще до анексії торгівля виробленими в Криму товарами була орієнтована на ринки Росії/ЄврАзЕС. Частка ЄврАзЕС у товарному експорті Криму за останні роки становила 35–40%. На ринки ЄС припадало 20% експортних поставок, ще 13–20% – на азійські (які є найбільшими споживачами хімічних продуктів і зернових). Товарна структура регіонального експорту традиційно складалася з готових до вживання продуктів харчування

(алкогольних напоїв тощо), плодоовочевої продукції, хімічних продуктів, мінерального палива, виробничого обладнання, кораблів. У загальному обсязі експорту традиційно вагому частину становили послуги – переважно вантажоперевезення (через морські порти) і туристичні. 2013 р. Крим експортував товарів на 904,9 млн дол. США і на 521,7 млн дол. США послуг, імпортувавши товарів на 1143,9 млн дол. США і послуг на 75,9 млн дол. США.

Після анексії Служба статистики Криму реєструвала обсяги торгівлі з Україною як зов-

³ http://crimea.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/crimea/ru/statistics/enterprises/production/

нішньоторговельну діяльність, тимчасом як торгівлю з Росією, навпаки, такою більше не вважали (2013 р. на Росію припадало 26,5% кримського експорту). Саме тому дані про зовнішню торгівлю за 2013, 2014 і I кв. 2015 рр. не можна прямо порівняти. За даними регіональної статистики, за період з квітня до грудня 2014 р. Крим експортував товарів на 147,9 млн дол. США і послуг на 47,6 млн дол. США, показавши суттєве скорочення доходу від експорту порівняно з 2013 р. (дані не включають експорт у країни ЄвразЕС). Регіональний імпорт товарів і послуг за той же період становив 84,2 млн дол. США та 26 млн дол. США, відповідно. За інформацією регіональної статистичної служби, обсяг експорту в ЄС у квітні–грудні 2014 р. скоротився до 17,4 млн дол. США порівняно з 171,4 млн дол. США 2013 р. Через запроваджені ЄС санкції кримські товари можна експортувати в Європейський Союз лише із сертифікатами про українське походження.

2014 р. торгівля між Україною і Кримом не припинилася попри політичний і економічний конфлікт. Україна постачала в Крим електроенергію і продукти харчування. Нині торгівлю між Україною і Кримом здійснюють на підставі режиму вільної економічної зони, що набув чинності 27 вересня 2014 р. відповідно до законів України «Про створення вільної економічної зони в Криму» і «Про особливості господарської діяльності на тимчасово окупованій території України». Згідно із цими законами, переміщення товарів і послуг через адміністративний кордон тепер набуло ознак експорту (імпорту) товарів і послуг, що потребує митного оформлення. Дані про двосторонні торговельні потоки, зафіксовані органами статистики в Україні і Криму в 2014 і 2015 рр., сильно відрізняються. Так, за даними кримської статистики, експорт з Криму в Україну досяг 3,5 млн дол. США 2014 р. і 5,6 млн дол. США в I кв. 2015 р., тимчасом як імпорт за ті ж періоди становив 2,6 млн і 4,4 млн, відповідно. Однак, за даними Державної митної служби України, Україна в I кв. 2015 р. поставила в Крим товарів на 235,7 млн дол. США, імпортувавши з півострова за

той же період товарів на 8 млн дол. США⁴. 17 січня 2016 р. Україна запровадила обмеження на торгівлю з Кримом, що ще більше обмежить подальші можливості торгівлі.

Результати дослідження

У період з липня до серпня 2015 р. у Криму проведено 20 інтерв'ю (в Севастополі, Сімферополі, Феодосії, Алушті і двох сільських районах – Сакському і Чорноморському).

Доступ до підприємств Криму було ускладнено недовірою підприємств щодо цілей інтерв'ю і джерел фінансування опитування. Деякі не побажали брати участь, бо проект фінансували організації, які офіційно не визнають приєднання Криму до Російської Федерації. Інші побоювалися, в разі участі в подібному інтерв'ю, негативних наслідків для себе від місцевих правоохоронних органів. Що більшим було підприємство, то важче було отримати до нього доступ, а його представники переважно не хотіли давати прямих відповідей на запитання.

Більшість респондентів неохоче говорили про зміни в умовах провадження діяльності та відносинах з новим урядом. Більшість респондентів повідомили про припинення ділових відносин з Україною. Через непередбачуваність політичних рішень і міжнародних санкцій респондентам було важко давати прогнози на майбутнє.

Кількість відповідей за галузями, Автономна Республіка Крим

Гуртова й роздрібна торгівля	10
Відпочинок і туризм	5
Сільське господарство	3
Послуги перевезення вантажів	2

⁴ <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/05/29/7034276/>

Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

Фактичне приєднання до Росії суттєво змінило бізнес-клімат. Як частина України Крим мав тісні зв'язки з материком; поставки товарів здійснювали і сушею, і через українські порти. Закриття адміністративного кордону і санкції на повітряне та морське сполучення з Кримом обмежили транспортні можливості підприємств. Змінилася й нормативна база, в результаті чого підприємствам довелося пристосовуватися до нових правил і процедур провадження діяльності. У Росії більше внутрішніх нормативних актів і більш складна система регулювання господарської діяльності. Через санкції в Криму не діють міжнародні платіжні системи, що обмежує можливості зовнішньоторговельної діяльності. Крім того, відсутня ясність із поділом владних повноважень між системами держуправління: наприклад, міська адміністрація і міськрада Севастополя незрідка приймають взаємовиключні рішення, що регулюють діяльність підприємств.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

Планують збудувати міст між Росією та Кримом через Керченську протоку, але нині основне транспортне сполучення між ними відбувається через поромну переправу. Поромне сполучення залежить від погодних умов, тому в разі шторму поставки товарів часто відкладають. Як наслідок, логістичні компанії змушені розширювати площі складів, щоб зберігати більше товарів. Утім, це не дає змоги повністю вирішити проблему і потребує від компаній збільшення товарообігу. Один з респондентів, який працює у сфері туризму, зазначив, що інфраструктура аеропортів потребує розширення, оскільки сьогодні вона перевантажена.

Внутрішнє нормативне середовище

Застосування в Криму російського законодавства створило підприємствам серйозні проблеми. Респонденти повідомили, що

російська нормативна база набагато складніша і передбачає різні процедури для найму співробітників, реєстрації підприємств і провадження господарської діяльності. Наприклад, готелі повинні в триденний термін поінформувати Міграційну службу про приїжджих – звідси величезні черги до відповідних представництв служби. Для прийому на роботу відповідно до українського законодавства транспортні компанії укладали договори з приватними підприємцями, за якими водії несли особисту відповідальність за реєстрацію і сплату податків. Тепер же цим компаніям необхідно реєструвати кожного водія і його автомобіль, а також звітувати за ними.

Підприємства повідомили про необхідність оформляти неймовірну кількість документів і про складнощі з отриманням дозволів і реєстрації. Кримські підприємства найчастіше спілкуються з відповідним галузевим міністерством, місцевою податковою інспекцією та пенсійним фондом. Саме два останні органи найбільше впливають на діяльність підприємств.

Попри мораторій на перевірки підприємств, встановлений у Криму на термін перехідного періоду, вісім підприємств були змушені офіційно зареєструвати свої види господарської діяльності. Респонденти не повідомляли про вимогу дати хабар під час зустрічей з представниками органів влади. Деякі підприємства заявили, що, не зважаючи на бюрократизм російського законодавства, воно працює краще, аніж українське: більше оперативності в оформленні документів і немає корупції на нижньому рівні управління.

Працівники податкових органів

У податкових органах багато нових співробітників, не знайомих із російським податковим законодавством. За повідомленнями підприємств, вони не отримують інформації та консультацій, тож єдиний спосіб дізнатися про нові нормативи – участь у спеціальних семінарах, які організовує податкова. Незнання нових правил призводить до штрафів, які компанії змушені платити. Респонденти

розповіли, що податківці більше не беруть хабарів, але вкрай жорстко стежать за виконанням вимог закону.

Ліцензії, дозволи та свідоцтва

Респонденти зазначили, що донедавна довелося довго чекати на реєстрацію підприємства відповідно до російського законодавства. За їхніми словами, зараз ситуація стабілізувалася, хоча відсутність інформації про правила й процедури ускладнює здійснення діяльності.

Доступ до фінансування/капіталу

Західні санкції не дають банківській системі Криму повноцінно працювати. Є можливість здійснювати міжнародні платежі напівлегально через рахунки в Росії, але це здорожчує вартість і збільшує час, потрібний для перерахування коштів. З іншого боку, сільське господарство отримало можливість брати кредити в «Рослізингу» – державній компанії, що займається підтримкою фермерів. Один з респондентів заявив, що завдяки цьому в цій компанії кредиту зміг на 70% оновити свій парк обладнання. Водночас інший фермер розповів, що не зміг виконати вимогу про оплату власними коштами 20% кредиту як умову першого траншу. За російським законодавством фермери можуть отримувати різні субсидії.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Більшість підприємств страждає від коливань обмінного курсу й пов'язаних із цим стрибків цін, хоча багато що тут залежить від особливостей тієї чи іншої галузі. Представники туристичної індустрії повідомили про суттєве зниження кількості клієнтів і відповідні збитки. Сільськогосподарські виробники говорили про підвищення цін на паливо, воду та електроенергію, однак попри це зернотрейдери не хочуть підвищувати закупівельні ціни на пшеницю.

Робоча сила

Більшість респондентів не повідомляли про проблеми з пошуком персоналу. Дві компанії повідомили, що взяли на роботу ВПО з Донецької та Луганської областей. Однак працевлаштування ВПО потребує подання документів до міграційної служби, тому більшість підприємств вважають за краще брати на роботу місцевих жителів.

Умови провадження торгівлі

Шість із 20 респондентів продають свою продукцію за межами Криму, з них чотири працюють за прямими договорами, а двоє – через посередників. Ідеться про гуртових і роздрібних торговців такими місцевими продуктами, як кримський чай і косметичні засоби. Лише одна компанія відправляла товари в Україну – це становило 20% її продажу. Шість компаній експортували продукцію до Росії, чия частка в обсязі продажу становить у середньому 31%.

Сім із 20 респондентів займаються поставками товарів у Крим. Основні постачальники імпорту: Росія, Туреччина, Китай, Узбекистан і Україна. Дві компанії займалися і імпортом, і експортом товарів. Компанії гуртової та роздрібної торгівлі отримували товари з України, Росії, Туреччини та Китаю. Підприємства будівельної галузі імпортували товари в основному з Росії та Туреччини.

Можливості й бар'єри (доступ на ринки)

Закриття адміністративного кордону й міжнародні санкції створюють підприємствам суттєві проблеми. За цих умов компанії зміцнюють свої економічні зв'язки з Росією. Чотири респонденти повідомили про укладення нових контрактів з російськими партнерами, ще двоє заявили про збільшення обсягів товарних поставок у Росію і в зворотному напрямку. Більшість респондентів припинили продавати свою продукцію в Україні, розірвавши всі контракти з українськими по-

стачальниками. Для охочих продавати свою продукцію за межами Криму російський ринок видається привабливою альтернативою українському завдяки своїм розмірам і простішому доступу. Один респондент заявив, що раніше намагався торгувати з Росією, але тодішні кордони й митні процедури робили процес занадто складним. Тепер же цей ринок більш доступний.

Сільськогосподарські підприємства повідомили, що експорт зерна в ЄС, Туреччину та арабські держави, яким вони займалися раніше, тепер припинився. Аналогічним чином компанія – виробник будівельних матеріалів, яка імпортувала комплектуючі з ЄС через Україну, тепер використовує комплектуючі лише російського й турецького виробництва.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Майбутнє кримської економіки не видається оптимістичним. Дехто вважає Крим «бездонною ямою», яка потребує інвестицій, які незрозуміло де можна взяти. Є надія, що завершення будівництва моста, який з'єднає півострів з Росією, поліпшить економічну ситуацію. Деякі респонденти налаштовані оптимістично й сподіваються, що скасування санкцій буде стимулювати інвестиції.

Респонденти більш оптимістичні щодо своїх галузей: так, один з них, що займається сільським господарством, вважає, що запроваджений Росією преференційний режим для сільськогосподарських виробників сприятиме розвитку. Всі респонденти заявили про плани розширення своєї діяльності й виходу на нові ринки, особливо на ринок Росії

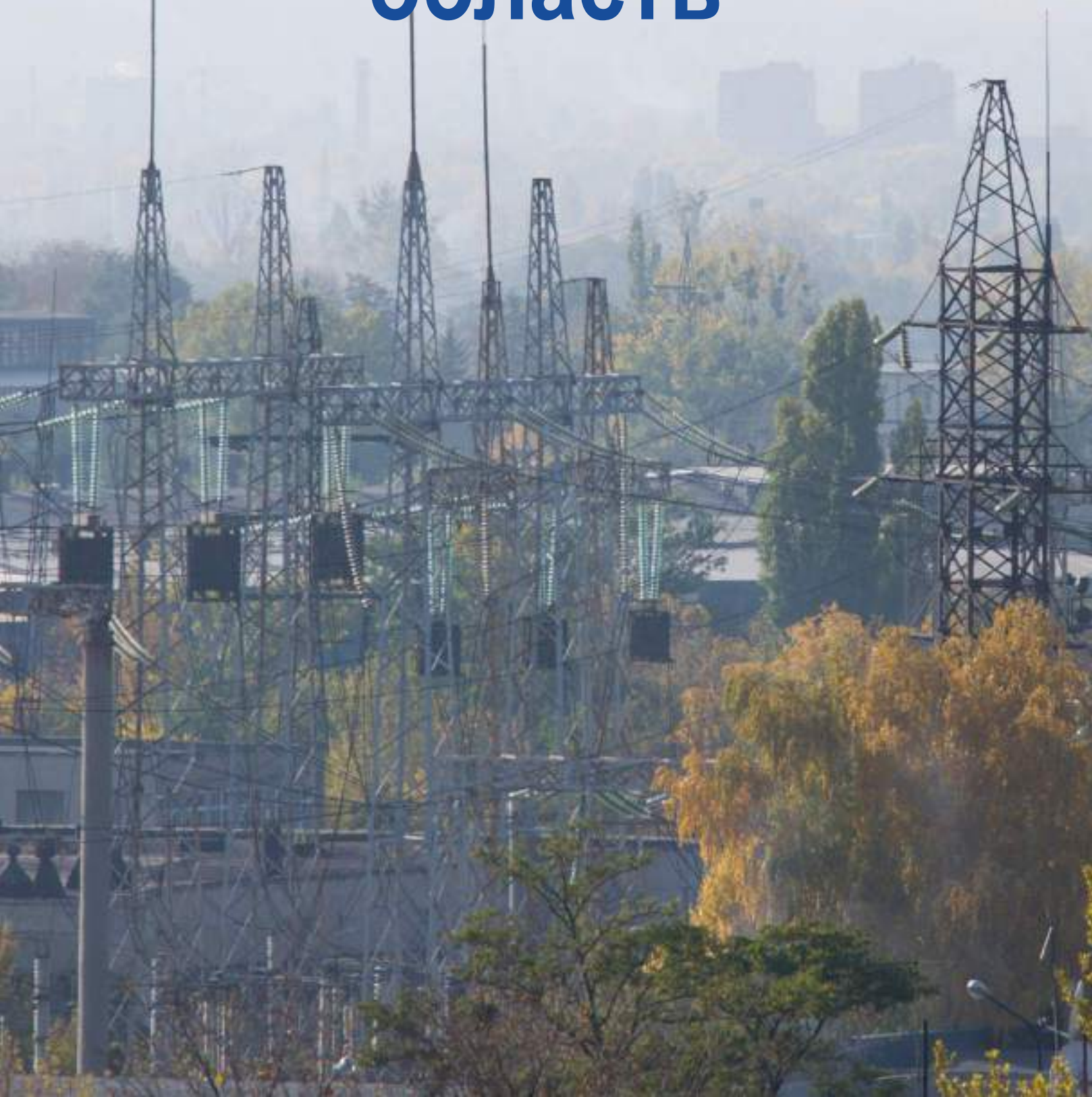
Висновки

Після анексії в Криму запрацювало російське законодавство, яке ускладнило роботу підприємств. Останні, звикнувши працювати за нормами українського законодавства, виявилися змушені пристосовуватися до більш жорсткої регуляторної системи, в якій чиновники-контролери не займаються дрібною корупцією.

Насильницьке від'єднання Криму від України, з якою він традиційно мав міцні географічні зв'язки, зашкодило економіці Криму. Вода й електроенергія надходили переважно з материкової України; єдині автодороги на півострів теж пролягають через Україну. Завершення будівництва запланованого моста між Росією та Україною могло б поліпшити стан економічних зв'язків, але його висока вартість і нинішня економічна криза в Росії дають підстави сумніватися в тому, що міст буде збудовано найближчим часом. Отже, компанії й надалі залежатимуть від поставок товарів поромною переправою через Керченську протоку, надійність якої залежить від погодних умов.

Незважаючи на те, що санкції ускладнили доступ на міжнародні ринки, анексія зняла всі бар'єри для доступу на російський ринок. В умовах, коли більшість інших торговельних можливостей заблоковано або вкрай ускладнено, Крим продовжить орієнтуватися на ринок Росії.

Дніпропетровська область

Незважаючи на своє близьке розташування до лінії фронту на Донбасі, з початком збройних зіткнень Дніпропетровська область заслужила репутацію куточка стабільності на Лівобережній Україні. Центр оборонної промисловості й особливо, ракетобудування за часів Радянського Союзу, Дніпропетровська область залишилася основним виробничим хабом російського ВПК і після розвалу СРСР. Із запровадженням Україною і РФ нових взаємних обмежень на експорт продукції військового й подвійного призначення до Росії обласна економіка занурилася в глибокий спад. Мірою того, як добре розвинене промислове виробництво намагається переорієнтуватися на нові ринки й знайти нових постачальників (оскільки можливості поставок з Донбасу нині втрачено), області доводиться пристосовуватися до непростого виклику, пов'язаного з необхідністю адаптації її економіки до нових політичних реалій.

Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних, як найбільш значущі визначено 8 таких галузей:

Дніпропетровська область

Металургія
Гірничодобувна галузь (видобуток залізної руди)
Хімічна промисловість
Машинобудування
Виробництво електроенергії
Харчова промисловість
Послуги з перевезення вантажів
Гуртова й роздрібна торгівля

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

Економічний огляд

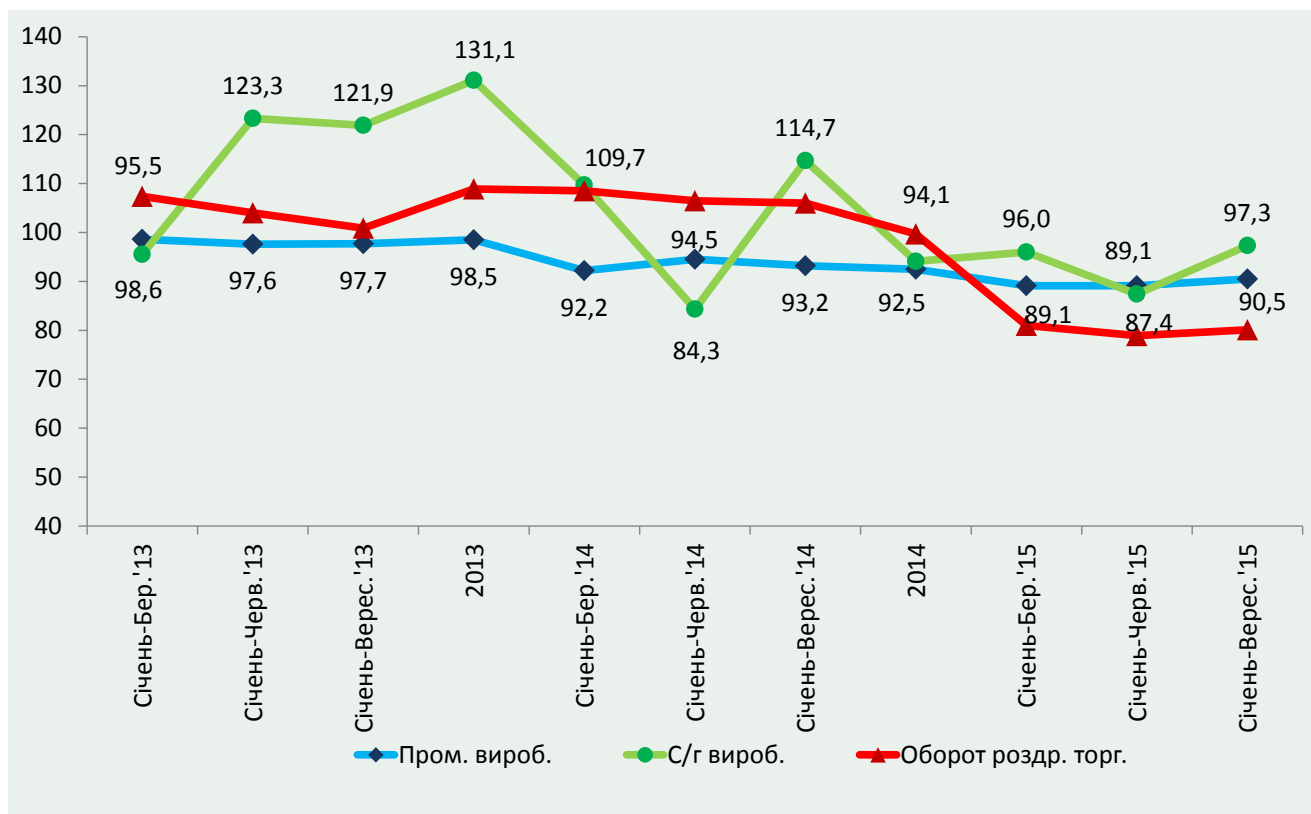
Дніпропетровська область належить до провідних промислових регіонів України. На її частку припадає 10% національного ВВП (2013 р.), майже 20% промислового виробництва країни (перше місце за підсумками 2014 р.) і 16% товарного експорту України (друге місце після Києва). 2014 р. на область припадало 9% загального обсягу роздрібно-го товарообігу. Серед галузей, які приносять найбільшу додану вартість у ВВП області: видобувна промисловість (в основному видобуток залізної руди) – 23,3%; промислове виробництво – 17,7%; гуртова й роздрібна торгівля – 12,9%; послуги перевезення вантажів – 6,9% і сільське господарство – 6,4%.

Економіка Дніпропетровської області сильно постраждала від збройного конфлікту в регіоні. Через високий рівень інтеграції із сусіднім Донбасом місцеві підприємства важко перенесли розрив міжрегіональних зв'язків, руйнування виробничих потужностей і транспортної інфраструктури на охопленому війною сході країни.

Регіональна економіка сильно орієнтована на експорт, але водночас має високу залежність від викопної сировини, а це робить її вкрай схильною до цінових коливань на продукцію, що випускається (метал і металопрокат), та спожиті сировинні ресурси. Зокрема внутрішні виробники металу зіткнулися зі скороченням попиту на їхню продукцію одночасно на російському й азійському ринках.

Кілька найбільших індустріальних галузей продемонстрували виразне зниження виробництва, що призвело до загального скорочення промислового виробництва на 7,5% в 2014 р. і на 10,9% у першому півріччі 2015 р. Найбільш відчутним був спад у машинобудівній галузі, що становив -35,1 % 2014 р. і -23% у першому півріччі 2015 р. Оскільки для машинобудівних підприємств Росія була основним ринком експорту, з розвитком конфлікту на сході України й анексією Криму в них виникли складнощі. Зокрема заборона на експорт

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібної торгівлі в Дніпропетровській області
(зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року**

Джерело: Державна служба статистики України

окремих товарів і обмеження доступу на ринок Росії змусили область обрубати зв'язки з виробничим ланцюгом російського ВПК, в якому вона була давнім партнером.

У результаті сповільнення темпів економічного зростання середній рівень безробіття серед працездатного населення області зріс із 6,8% 2013 р. до 8,3% 2014 р., скоротившись до 6,9% у першому півріччі 2015 р.

Огляд торгівлі

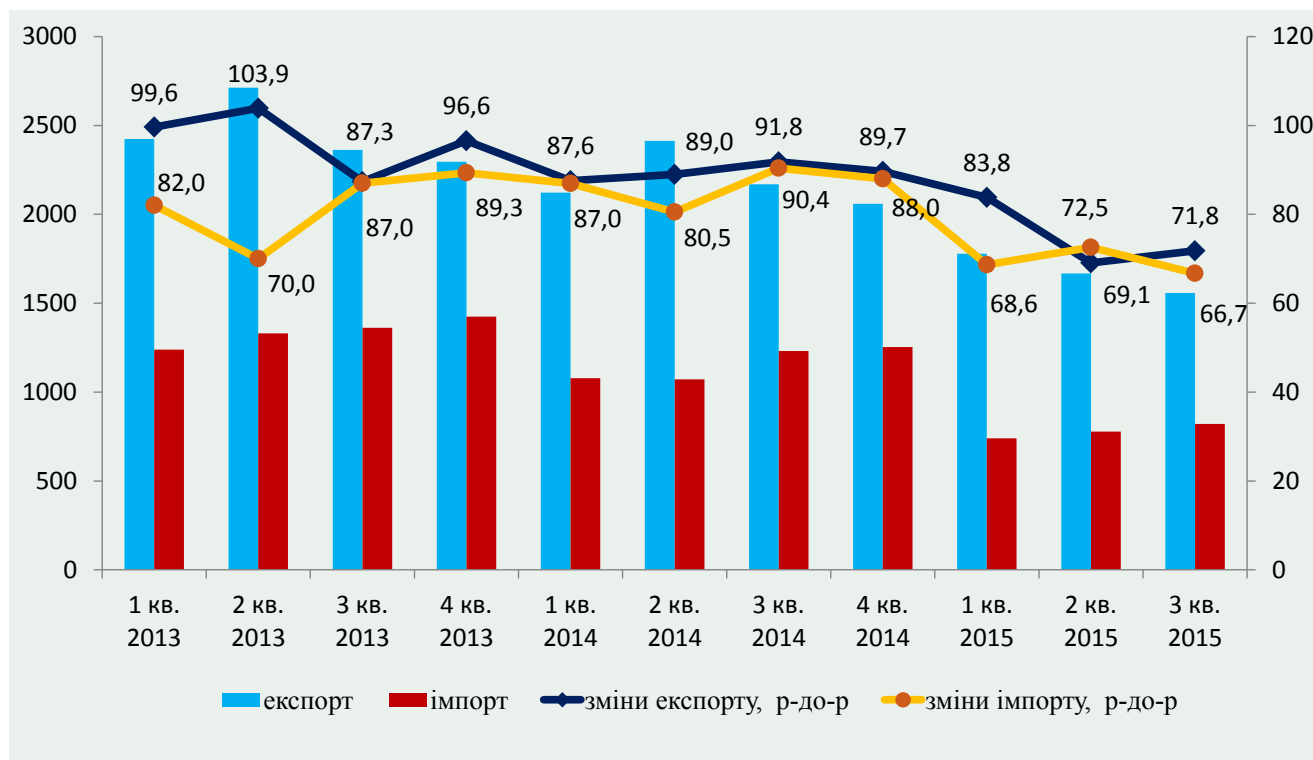
Частка Дніпропетровської області в загальному обсязі українського експорту знизилася з 7,9% 2013 р. до 5,1% 2014 р. і далі до 2,9% у першому півріччі 2015 р. У результаті економічної кризи й збройного конфлікту на Донбасі обсяги зовнішньоторговельної діяльності області 2014 р. знизилися на 10,5%,

а імпорт скоротився на 16,2%. Ще сильніше постраждав 2015 р. експорт товарів, що знизився на 16,2% у першому півріччі і на цілих 31,6% у другому.

Незважаючи на вагоме зниження загального обсягу експорту в ЄС 2014 р. (-2,9%), частка товарного експорту області до Європейського Союзу збільшилася з 18,5% 2013 р. до 20% 2014 р.

Експорт області на ринок ЄврАзЕС у 2013–2014 рр. зазнав серйозного скорочення (-26%). Настільки суттєве зниження частково пояснюється тенденцією, яка існує з 2012 р., коли експорт у ЄврАзЕС становив 33,7% обласного експорту. 2013 р. на ЄврАзЕС припадало лише 29,3% експорту області, а 2014 р. його частка скоротилася до 24,3%. У першому півріччі 2015 р. обсяг експорту на ринок ЄврАзЕС упав до 14,9% загального регі-

**Динаміка товарного експорту та імпорту в Дніпропетровській області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

онального експорту області (12,5% поставок здійснювали до Росії).

На Азію 2014 р. припадало 37,5% експорту області (в основному металопродукції та сільськогосподарської продукції) – не набагато менше (-7,2%), аніж 2013 р.

Найбільше скорочення в області зафіксовано у сфері виробництва транспортного устаткування, а також у машинобудуванні/виробництві електротехнічного устаткування: темпи падіння в першому півріччі 2015 р. становили 40% і 60%, відповідно. Обидві галузі великою мірою залежать від російського ринку. Інші основні статті обласного експорту, зокрема металопродукція і рудна сировина, менш залежні від Росії через більшу диверсифікацію ринків поставок.

Найбільш успішним 2014 р. був експорт сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, хоча його динаміка в I кв. 2015 р.

змінилася на негативну (експорт готових до вживання продуктів харчування в I кв. 2015 р. знизився на 27,4%). Більш різке падіння пережив експорт послуг (-30,6% рік до року 2014 р. і -42,8% рік до року в I кв. 2015 р.), в основному через 40%-е падіння експорту фінансових послуг (на які припадала майже половина всього обсягу експорту послуг).

Дослідження

У Дніпропетровській області було проведено 21 інтерв'ю з місцевими підприємствами та два додаткових інтерв'ю з представниками органів місцевої влади, один з яких був з державної обласної адміністрації, а інший – з міської ради Дніпропетровська. Якихось серйозних проблем у проведенні інтерв'ю з респондентами, які представляють цільові галузі й місцеву владу, не було; респонденти загалом відкрито висловлювали свої погляди.

Кількість відповідей за галузями, Дніпропетровська область

Будівництво	4
Гуртова й роздрібна торгівля	4
Металургія	3
Хімічна промисловість	3
Виробництво електроніки	3
Сільське господарство	2
Фінанси	1
ІТ	1

Інтерв'ю проведено в таких основних для Дніпропетровської області галузях: металургійній, хімічній, будівельній, галузі з виробництва електронного устаткування й у сфері гуртової і роздрібно торгівлі. В інтерв'ю взяли участь великі й середні підприємства

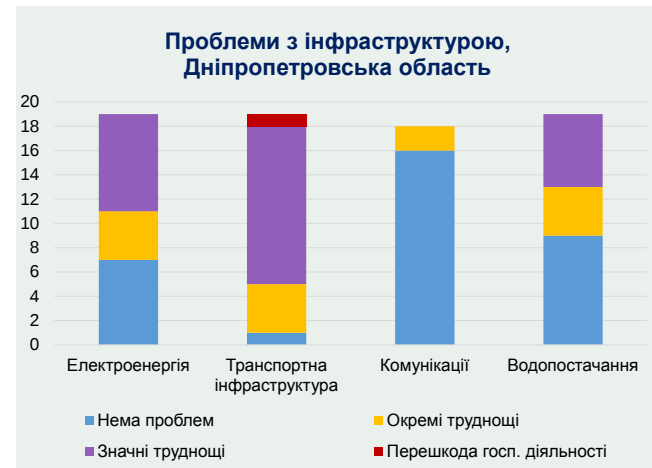
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

Підприємства області страждають від зниження попиту на їхні товари і/або послуги незалежно від того, перебувають їхні споживачі в Україні чи за кордоном. Більшості з них довелося боротися з різкими стрибками курсу гривні. Під час двох інтерв'ю згадували ситуацію з безпекою, але більшість респондентів зазначили, що серйозне занепокоєння у них викликає радше загальний стан економіки (в тому числі зростання собівартості виробництва й ослаблення національної грошової одиниці), а також політична нестабільність у країні. Зокрема для металургійних і хімічних підприємств найбільшими були проблеми політичної нестабільності й обмеженого доступу до кредитів.

І великі, і середні підприємства різних галузей вказали, що приводом для глибокого занепокоєння для них є низький внутрішній попит на їхні товари й послуги. Середні підприємства були більшою мірою, аніж великі, занепокоєні з приводу ставок оподаткування та дій податківців. Великі підприємства більше хвилювали проблеми політичної нестабільності й вартості виробництва.

Інфраструктура

Більше половини опитаних середніх підприємств зазначили регулярні проблеми з енергопостачанням, зокрема, неповне виконання заявок на подачу електроенергії або її погану якість.

Одне велике підприємство повідомило про проблеми з транспортуванням, оскільки старі транспортні маршрути пролягали через територію Донбасу, яка нині перебуває в зоні конфлікту. Інше опитане велике підприємство, яке працює в сільськогосподарській галузі, зазначило загалом поганий стан доріг, додатково вказавши, що це не є серйозною проблемою.

Середні підприємства також повідомили, що через конфлікт змушені шукати нові торгові маршрути. Один з респондентів заявив, що вантажні автомобільні перевезення на території, непідконтрольні українському уряду, сьогодні залежать від наявності «неофіційних» каналів.

Внутрішнє нормативне середовище

Жодне велике підприємство не згадало про проблеми з внутрішньою регуляторною базою. Однак середні підприємства незрідка називали дві проблемні сфери: найчастіше згадували вкрай повільне відшкодування ПДВ. Інша проблема – необхідність авансових платежів із ПДВ, що створює нестачу вільних коштів.

Серед основних проблем звучав і високий рівень податкового навантаження на середні

підприємства; щоправда, скарг на неналежну поведінку представників податкових органів на місцевому рівні було небагато.

Співробітники податкових органів

Кожне з двох опитаних великих підприємств було однаково стурбоване кількістю різних документів, які потрібно здавати в податкову службу, а також відсутністю публічної інформації про зміни в системі оподаткування. На ці ж проблеми вказали й середні підприємства.

Одне середнє підприємство – виробник високотехнологічної продукції зазначило деякі невідповідності між інформацією та операціями в електронній формі та тими ж відомостями в паперовій формі, що містяться в справі платника податків у відділеннях податкової служби. На їхню думку, це може свідчити про розрив між послугами, які теоретично пропонують платникам податків і реально надають.

Три інших середніх підприємства, що належать до різних галузей, повідомили про вимагання хабара співробітниками податкової в обмін на «незауваження» порушень податкового кодексу.

Середні підприємства області особливо відзначили непрості стосунки з митною службою. Через складну систему процедур ліцензування підприємства незрідка намагаються приховати, що саме везуть (наприклад, вказуючи транспортування старого, що потребує ремонту, обладнання замість нового), щоб уникнути ліцензування.

Ліцензії, дозволи й свідоцтва

І великі, і малі підприємства відмовилися відповісти на запитання щодо змін у правилах ліцензування, видачі дозволів і сертифікатів, а також про те, як вони вирішують проблеми, пов'язані з отриманням цих дозвільних документів.

Середні підприємства в основному не зазначали серйозних проблем з отриманням дозволів у своїх галузях. Єдиним винятком стала сфера будівництва: всі компанії повідомили, що їм регулярно доводиться боротися з міською радою Дніпропетровська за отримання дозволів на здійснення нових проектів забудови.

Одна будівельна компанія заявила, що після 20 років роботи на ринку її раптово відмовили в задоволенні заяви на продовження ліцензії. Компанії запропонували звернутися за отриманням нової ліцензії в певне бюро, де її представникам дали зрозуміти, що для оновлення ліцензії потрібно дати хабар.

Доступ до фінансування/капіталу

Доступ до фінансових ресурсів і капіталу виявився проблемою, спільною для підприємств незалежно від розміру та галузі. Крім ослаблення гривні, одне з великих підприємств вказало, що неможливість отримати доступ до додаткового фінансування змусила його припинити інвестиційні проекти, оскільки не було змоги придбати необхідну сировину. Відсутність фінансування також обмежила можливості підприємств щодо виходу на нові ринки для відшкодування збитків, пов'язаних із втратою російського ринку.

Більше половини опитаних середніх підприємств заявили, що для збереження поточного рівня продуктивності їм був потрібен доступ до додаткового фінансування, якого їм отримати не вдалося. Причиною названо дуже високі відсотки за кредитами. Один респондент сказав, що загальна нестабільність банківської системи обмежує можливість підприємства працювати.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Велике підприємство – виробник машин повідомило, що після втрати доступу до найбільшого джерела сировини в Росії галузь бореться за збереження конкурентоспроможності. Цьому підприємству, продукцію якого виготовляли під замовника для використання як комплектуючих виробниками на сході України, в Криму і в Російській Федерації, довелося шукати нові ринки збуту. Підприємство, проте, висловило надію, що в разі поліпшення економічної ситуації і доступу до фінансування йому вдасться освоїти нові ринки в регіоні й Азії.

Опитана велика сільськогосподарська компанія вказала на незначне скорочення загальної прибутковості, хоча й зазначила, що їй вдалося зберегти основну базу клієнтів, більшість з яких перебувають в Україні.

У галузевому розрізі середні підприємства зауважили виразне зниження загальної прибутковості. Майже половина респондентів вказали, що основна причина фінансових складнощів – різке падіння внутрішнього попиту, оскільки внутрішній ринок є для них основним. Середні підприємства пов'язали падіння гривні зі зниженням попиту на їхні товари й послуги. Кілька компаній зазначили, що мірою того, як компанії намагаються знайти прийнятніші за ціною матеріальні ресурси, покупці намагаються економити, а то й зовсім припиняють купувати товари.

Робоча сила

Жодне з великих підприємств не повідомляло про серйозні проблеми з пошуком нових кваліфікованих співробітників. Хоча машинобудівні підприємства заявили, що не збиралися запроваджувати нові посади; торік їм в основному вдалося зберегти кількість працівників.

Середні підприємства також зазначили відсутність проблем зі збереженням співробітників, хоча 43% з них висловили побоювання, що в майбутньому можуть виникнути

складнощі з пошуком кандидатів на низькооплачувані технічні посади. П'ять МСП заявили, що стикалися з проблемами або великими складнощами під час спроби знайти кваліфікованих співробітників для компаній, що працюють у галузях машинобудування, енергетики й будівництва.

Кілька компаній вказали, що з урахуванням зниження попиту на більшість їхніх товарів і послуг, а також у зв'язку з падінням гривні їм довелося знизити реальну заробітну плату багатьох своїх співробітників, щоб зберегти робочі місця й уникнути скорочень.

Умови провадження комерційної діяльності

Зовнішньоторговельна діяльність

Опитане велике сільськогосподарське підприємство заявило, що збирається скористатися потенціалом розширення діяльності і зайнятися експортом в ЄС, щоправда, зазначивши, що досі не має конкретних планів, оскільки поточні операції поглинули весь його капітал.

Водночас великий виробник наголосив на існуванні нових викликів, що заважають йому виходити на нові або повернутися на старі ринки ЄврАзЕС. Конфлікт призвів до зниження обсягу експорту підприємства в РФ до 1% загального обсягу експортних операцій.

За повідомленням виробника, вийти на ринок ЄС йому буде складно через малі обсяги стійкого імпорту з/експорту в ЄС у цій галузі. За словами компанії, у неї немає коштів, щоб почати таку торгівлю. Представники компанії вважають, що контакти між українським підприємством і його партнерами в ЄС обмежені, а потенційні клієнти в ЄС надають перевагу відомим їм компаніям, що унеможливорює розвиток нової торгівлі.

Одне середнє підприємство металургійної галузі позбулося всіх контрактів з Росією. Представники підприємства зазначили, що негативне ставлення до конфлікту підштовхнуло клієнтів у Туреччині і Нідерландах до

пошуку інших партнерів. Середні підприємства, що займаються гуртовою торгівлею (особливо з Росією), зазначили майже повне зникнення попиту на пропоновану ними продукцію.

Утім, два підприємства, які повідомили, що основний обсяг їхнього імпорту надходить з ЄС, а частина експорту йде на інші ринки, крім російського (наприклад, у Китай), не зауважили змін в обсягах торгівлі попри економічний спад в області.

Торгівля з непідконтрольними уряду територіями

Велика промислова компанія повідомила, що через анексію Криму та події на сході України, пов'язані із забезпеченням безпеки, вона втратила 15% загального обсягу внутрішньої торгівлі та 30% торгівлі в Луганській і Донецькій областях. Хоча підприємству й вдалося знайти деяких нових споживачів свого товару на внутрішньому ринку, цього виявилось недостатньо для компенсації втрат, яких підприємство зазнало в результаті розриву зв'язків з деякими традиційними внутрішніми ринками.

Ці втрати стали результатом неможливості виконання контрактів і провадження бізнесу підприємствами (особливо на територіях, контрольованих так званими Донецькою і Луганською народними республіками), а також нечесних практик прикордонного та митного контролю на офіційних пунктах пропуску на непідконтрольні Україні території і назад.

З огляду на незначну кількість клієнтів у Криму і на непідконтрольних Україні територіях Донецької та Луганської областей великі сільськогосподарські підприємства зазначили лише незначну зміну внутрішнього продажу. На їхню думку, якщо не брати до уваги зростання цін на паливо, інших перешкод до провадження бізнесу всередині країни немає.

Одне із середніх підприємств металургійної галузі повідомило про припинення торгівлі з Росією і компаніями на територіях, які не контролює український уряд. Незважаючи на

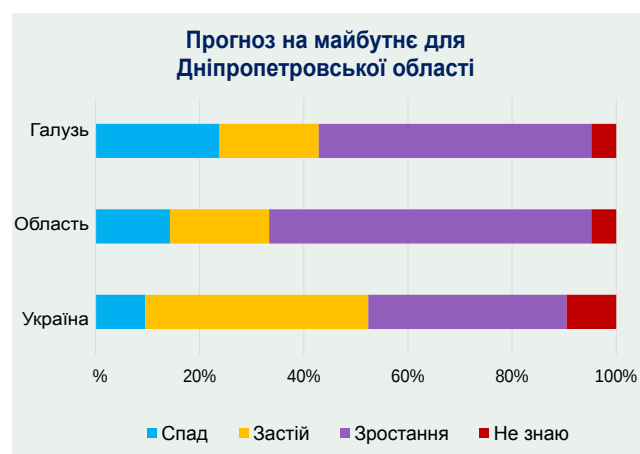
деякі початкові втрати, їхні традиційні бізнес-партнери (одні з найбільших сталеплавильних підприємств в Україні) продовжують працювати з ними.

Конфлікт мало вплинув на три середніх підприємства будівельної галузі, оскільки їхні послуги споживають тільки на місцевому рівні. Про те саме заявили інші середні провайдери послуг, у тому числі одна страхова й одна ІТ-компанія. Одне виробниче підприємство, що займається продажем стандартних комплектуючих для домашнього екстер'єру, заявило, що підтримувало торговельні відносини з Кримом, оскільки обсяги внутрішньої торгівлі суттєво знизилися, а спроби знайти клієнтів в інших регіонах, підконтрольних Україні, були не дуже вдалим.

Усі чотири компанії гуртової торгівлі повідомили про відчутне скорочення попиту на їхню продукцію й припинення колишньої внутрішньої торгівлі з Кримом. Як пояснила одна з компаній гуртової торгівлі, зараз потік товарів з їхніх власних складів на півострів припинився, проте їхні регіональні клієнти в різних областях можуть купувати їхні товари з подальшим перепродажем іншим клієнтам у Криму.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Підприємства були більш песимістичні в оцінках можливостей зростання у відповідних регіонах і галузях, аніж загалом в Україні. Наприклад, ІТ-галузь зазначила потенційно низький споживчий попит на її товари як

одну з причин, через які вона найближчим часом не очікує відновлення галузі, у тому числі в їхньому регіоні.

Незважаючи на те, що підприємства харчової, меблевої та добувної промисловості зберігали оптимізм щодо можливостей зростання у своїх відповідних галузях, їхній оптимізм знижувався в оцінюванні перспектив загального економічного зростання в Україні та Дніпропетровській області.

Висновки

Конфлікт на Донбасі зашкодив економічним зв'язкам Дніпропетровської області через близькість, економічну й географічну, до зони конфлікту. Середні підприємства боролися за збереження внутрішнього ринку, а чималі втрати великих підприємств були спричинені втратою шансів на участь у виробничих ланцюгах, які пов'язували індустріальне серце України з Росією.

Суттєве скорочення обсягів торгівлі з ЄвразЕС не призвело до появи нових ринків у ЄС замість втрачених, і компанії, які займаються експортом, не очікують швидкого вирішення питання. Підприємства відкриті до зміцнення зв'язків з ЄС, але не відчують, що володіють інформацією або ресурсами, необхідними для виходу на європейський ринок і конкурування на ньому.

Середні підприємства зосередилися на виживанні в умовах економічного спаду, що триває. Традиційні представники машинобудів-

ної та добувної галузей намагалися знайти нові внутрішні та зовнішні ринки для своєї потенційно цінної продукції, але зіткнулися з несумісністю або неконкурентоспроможністю своїх товарів з аналогічною продукцією інших постачальників. Найважче було металургійним і хімічним підприємствам, які намагаються знайти прийнятну заміну постачальникам сировини замість втрачених внаслідок збройного конфлікту на Донбасі.

З аналогічними проблемами зіткнулися сфери гуртової та роздрібної торгівлі, раніше орієнтовані на Донбас і Крим. Зниження попиту на споживчі товари й послуги, як це трапилося в ІТ і фінансовому секторі, навряд чи припиниться, доки не настане досить тривала стабілізація курсу національної грошової одиниці і, відповідно, не відновиться довіра покупців.

Географічні зв'язки Дніпропетровської області із зоною конфлікту на Донбасі та її традиційні економічні зв'язки з державами – членами ЄвразЕС загалом і Росією зокрема залишили область в економічно вразливому становищі. Підприємства скептично оцінюють свої можливості отримати компенсацію завданих їм втрат навіть тоді, коли економіка України почне відновлюватися.

Поліпшення внутрішніх економічних зв'язків може допомогти середнім підприємствам у підвищенні попиту на їхню продукцію, але великі підприємства області не відчують оптимізму щодо можливостей внутрішньої компенсації втраченого попиту.

Закарпатська область

Розташована на заході України Закарпатська область межує з державами – членами ЄС: Угорщиною, Румунією і Словаччиною. Цей регіон, який був до Другої світової війни частиною Чехословаччини, зберіг глибокі історичні зв'язки із сусідами і після розпаду Радянського Союзу почав відновлювати економічні зв'язки з ними. Територіальна близькість принесла в регіон інвестиції із сусідніх країн і спонукала багатьох його мешканців виїхати на роботу в ЄС. Ця ж близькість призвела до появи дуже прибуткової контрабандної діяльності, в основному зосередженої на сигаретах. Географія області обмежила вплив на неї збройного конфлікту на сході України, але зіткнення між владою і «Правим сектором», яке сталося в липні 2015 р. у Мукачевому через контрабанду, зіпсувало ідилічний імідж області.

В економічному сенсі міцні торговельні зв'язки Закарпаття з ЄС і обмежена торгівля з Росією поставили область у порівняно вигідну позицію порівняно з іншими регіонами України. Однак мірою погіршення загальної економічної ситуації область не змогла уникнути впливу зниження внутрішнього споживання. Проте близькість області до ЄС і досвід торгівлі з Європейським Союзом сприяли використанню переваг режиму вільної торгівлі відповідно до Угоди про асоціацію.

Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних, як найбільш значущі визначено 5 таких галузей:

Закарпатська область	Відпочинок і туризм
	Лісова й лісозаготівельна промисловість
	Легка промисловість
	Харчова промисловість (у т.ч. виноробство)
	Послуги з перевезення вантажів
	Гуртова й роздрібна торгівля

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

Економічний огляд

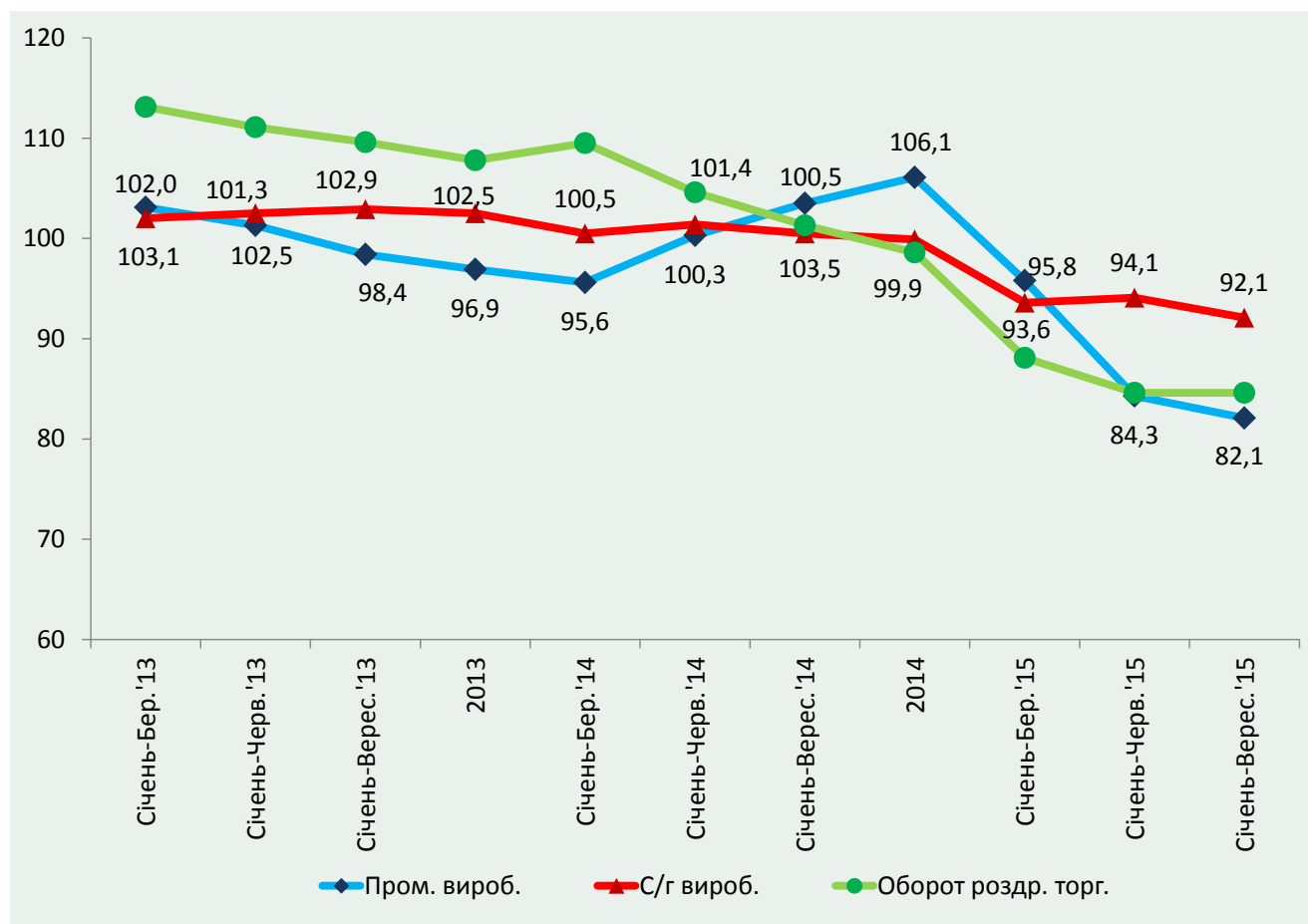
Закарпатська область забезпечує 1,4% ВВП (2013 р.)¹, 0,9% промислового виробництва (2014 р.) і 2,6% загального товарного експорту України (2014 р.). На область припадає 2,2% загального роздрібного товарообігу країни. Найбільший внесок у валову вартість регіону роблять такі галузі: сільське господарство (14,0%), промислове виробництво (15,5%), гуртова та роздрібна торгівля (15,9%), транспорт (8,4%), освіта (9,7%) і медичні послуги (5,9%). Промисловість охоплює такі галузі: машинобудування (металорізальні верстати, електромотори, клапани тощо), харчову промисловість (виробництво вина, коньяку, консервованих фруктів, безалкогольних напоїв і мінеральної води), текстильну й швацьку, деревообробну, хімічну й нафтохімічну промисловість.

Промислове виробництво Закарпаття 2014 р. виросло на 6,1% рік до року порівняно з 2013 р., але потім знизилося на 15,7% у I кв. 2015 р. (Рис. 1). Зростання 2014 р. сформувалося за рахунок збільшення виробництва в машинобудуванні (11,6% рік до року), текстильній і швейній промисловості (5,6% рік до року) та деревообробці (8,1% рік до року). Виробництво комп'ютерної техніки, електронних і оптичних приладів зросло на 42,0% рік до року, а електричного обладнання – на 6,2% рік до року.

Найбільша галузь економіки – машинобудування: 2013 р. на його частку припало 45%, а 2014 р. – 40,8% промислового виробництва області. Місцеві машинобудівні підприємства покладаються на виробничі комплектуючі та додаткове обладнання, що поставляють партнери з ЄС. Міцними є зв'язки з ЄС у текстильній промисловості. У I кв. 2015 р. обсяги виробництва в машинобудівній і тек-

¹ Останні дані.

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібної торгівлі в Закарпатській області
(зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року**

Джерело: Державна служба статистики України

стильний галузях скоротилися, відповідно, на 28,3% і 14,5% рік до року.

Середній показник безробіття серед працездатного населення області зріс із 8,2% 2013 р. до 9,6% 2014 р. і до 9,8% у І кв. 2015 р.

Огляд торгівлі

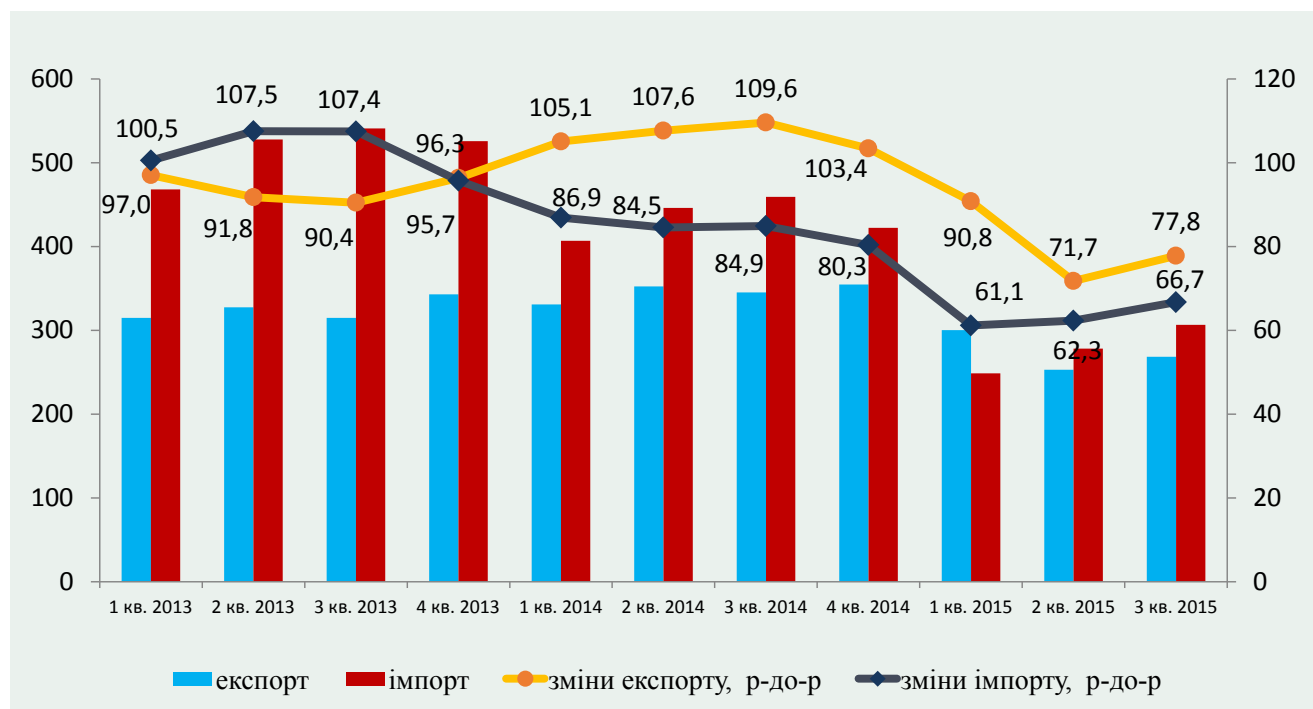
Експорт товарів з області збільшився 2014 р. на 6,4% рік до року, тимчасом як обсяг імпорту скоротився на 15,9% рік до року (Рис. 2). Однак у І кв. 2015 р. обсяг товарного експорту зменшився (-19,0% рік до року). Регіональний експорт залежить від ринків ЄС, на які 2014 р. припадало близько 85% загального обсягу експорту регіону. Більшість операцій здійснюють за толлінговими схемами, коли товари виробляють з імпортованої сировини

з використанням дешевої української робочої сили, а потім експортують в ЄС (поширена практика в машинобудуванні, виробництві електричного обладнання та текстилю).

2014 р. експорт в ЄС зріс на 14% рік до року (Табл. 2). Хоча ринки ЄврАзЕС є другими за значенням для регіональних експортних поставок, 2014 р. експорт на них скоротився на 25,6% рік до року через торговельні обмеження і конфлікт з Росією. Частка ринків ЄврАзЕС знизилася з 18,6% 2013 р. до 13% 2014 р.

Найбільші статті експорту – продукція машинобудування та електричне обладнання (63,9% 2014 р.), частка яких 2014 р. зросла на 6,6%. Збільшилися також обсяги експорту продукції текстильної, лісової, меблевої

**Динаміка товарного експорту та імпорту в Закарпатській області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

та хімічної галузей. Однак у I кв. 2015 р. показники всіх основних статей експорту знизилися. Вагому частку експорту послуг становлять переробка матеріальних ресурсів і транспортні послуги. Обидві сфери продемонстрували падіння 2014 р. – I кв. 2015 р., що позначилося на загальному скороченні експорту послуг області (відповідно, -31,4% і -13,3% рік до року).

Високі показники економіки Закарпаття 2014 р. і I кв. 2015 р. пояснюються обмеженими торговельними зв'язками області з ринками Росії та ЄврАзЕС, а також із територіями в зоні конфлікту та розвиненою торгівлею з ринками ЄС.

Дослідження

Із 41 підприємства, яке відповідає критеріям відбору, на інтерв'ю погодилися 26. Як і в інших областях, респонденти з підозрою поставилися до опитування. Самі інтерв'ю проводилися в період збройного конфлікту

Кількість відповідей за галузями, Закарпатська область

Харчова промисловість	7
Текстильна і швацька промисловість	6
Заготівля деревини й виготовлення меблів	6
Гуртова й роздрібна торгівля	4
Транспорт і логістика	2
Інше	1

в Мукачевому між «Правим сектором» та органами влади, що позначилося на бажанні підприємств ділитися інформацією.

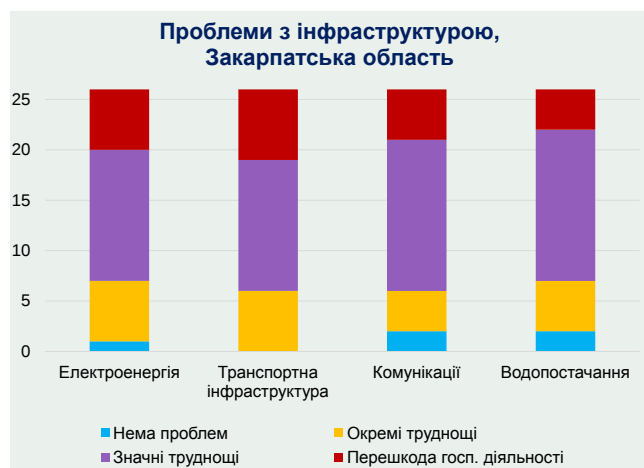
З 26 респондентів вісім належали до великих підприємств, решта 18 – до середніх. Представлено всі галузі: харчова промисловість, текстильна, виробництво меблів, гуртова й роздрібна торгівля, а також сфера перевезення вантажів.

Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

Найбільші виклики для підприємств Закарпаття – політична нестабільність, зростання вартості виробництва й низький попит на внутрішньому й зовнішніх ринках. Середні підприємства також турбують високі ставки оподаткування, що впливають на прибутковість, і перебої в енергопостачанні. Великі підприємства, що займаються зовнішньоторговельною діяльністю, хвилюють митні процедури й бар'єри в торгівлі.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

Підприємства повідомили про проблеми з енергопостачанням. Часті відключення й зниження напруги в мережах призводять до порушення виробничого циклу й поломок устаткування. Водночас підвищення цін на електроенергію призводить до зростання виробничих витрат. Шість підприємств повідомили, що проблеми з енергопостачанням змусили їх припинити діяльність, ще 13 вказали на чималі складнощі через зазначені проблеми.

Підприємства повідомили про інтенсивне використання автодорожньої інфраструктури для поставок товарів всередині України і в країни ЄС. Вони зазначили, що поганий стан доріг призводить до підвищення витрат на паливо й ремонт автомобілів і як наслідок – до зростання загальних виробничих витрат на 5–20%.

Внутрішнє нормативне середовище

На думку респондентів, державна політика економічного розвитку погано скоординована й створює проблеми бізнесу. Респонденти вважають, що у чиновників немає чіткого плану розвитку української економіки, а одномоментні рішення й постійні корегування нормативної бази сприяють нестабільності, яка ускладнює підприємствам завдання з планування власної діяльності.

Постійні нормативні зміни змушують підприємства витрачати чималі кошти, щоб відповідати новим вимогам. Підприємства зазначили проблеми з високим рівнем податків, підвищенням вартості ліцензій і частими перевітками контролюючими органами. Респонденти хотіли б, щоб нормативна база підтримувала експортерів за допомогою спрощеної системи оподаткування, надання експортних кредитів, прийняття міжнародних стандартів і сприяння інноваціям та конкурентоспроможності. Один з респондентів висловив думку, що державі варто було б встановити пріоритетність основних галузей, інвестувати в їхній розвиток і забезпечити їм режим преференцій для сприяння експорту.

Відносини з податковими інспекторами

Респонденти повідомили, що найчастіше їм доводиться мати справу з податковими органами. Вони також повідомили про корупцію під час справляння податків, яка існує через ускладнені процедури, відсутність інформації і постійні зміни регуляторної бази. Зокрема підприємства згадали проблеми з відшкодуванням ПДВ і складну систему податків і штрафів.

Незважаючи на мораторій на податкові перевірки, більшості респондентів довелося зіткнутися з перевітками, до того ж в абсолютній більшості випадків від них очікували хабар. 16 із 23 підприємств, які пройшли перевірку, повідомили, що їм довелося давати хабарі.

Більшість респондентів заявили про відсутність суттєвих змін у методах роботи державних чиновників. Лише п'ять респондентів

повідомили, що вдаються винятково до правових методів захисту в разі проблем з чиновниками, водночас зазначивши, що це зазвичай потребує більше часу й призводить до втрат. Інші найчастіше використовують «зв'язки», щоб прискорити процес, або дають хабарі. Найбільш схильні до впливу корупції середні підприємства: як сказав один респондент: «Майже нічого не змінилося. Корупція призводить до 5% збитків щомісяця».

Компанії повідомили про затримки поставок через митні процедури. За оцінками однієї з компаній, затримки на митниці обходяться їй у 15% доходу. Одна з причин збитків, яких, за словами одного з респондентів, зазнає сільськогосподарська галузь, – необхідність отримувати експортний сертифікат на вивезення зерна щоразу, коли змінюється транспортний засіб.

Ліцензії, дозволи й свідоцтва

Постійні зміни процедур ліцензування призводять до затримок товарних поставок. Так, затримка з видачею сертифіката обійшлася одній компанії у 80 000 грн збитку. Середні підприємства вказали, що сертифікатів і дозволів їм доводиться чекати довше, ніж великим компаніям. Наприклад, на дозвіл на будівництво середньому підприємству доведеться чекати 45 днів (на відміну від 30–35 днів для великого підприємства). Складнощі з отриманням дозволів і ліцензій означають, що хабарництво залишається найпоширенішим і очікуваним явищем. Проблеми з ліцензуванням можуть завдавати збитків компаніям у розмірі до 25% прибутку.

Середні підприємства страждають від ставок оподаткування й вартості сертифікації. Один з місцевих виноробів повідомив, що не зміг заплатити за ліцензію, вартість якої сьогодні становить більш як 200 000 грн.

Доступ до фінансування/капіталу

Чотирьом підприємствам банки відмовили в кредитуванні. У чотирьох компаній виявилася погана кредитна історія, ще одна не змогла знайти необхідну заставу для забезпечення кредиту. Одне підприємство, якому не вдалося отримати кредит, не змогло закупити додаткові матеріальні ресурси і було змушене зупинити інвестиційний проект із запуску нового продукту, який дав би змогу вийти на новий ринок. Близько половини респондентів зазначили, що відсутність доступу до кредитів не дає розвиватися їхньому бізнесу.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Підприємства постраждали від зниження попиту на внутрішньому ринку. Підвищення цін на паливо і комунальні послуги, а також девальвація гривні вдарили по прибутковості їхньої діяльності. Одна текстильна компанія повідомила про суттєве скорочення внутрішніх поставок сировини (вовни, бавовни і льону) – у деяких випадках на 70–90% – і відповідне підвищення залежності галузі від дорогого імпорту. Середні підприємства зазначили складнощі з розрахунками з поставальниками і контрагентами, а також з кредиторами. Одне підприємство, щоб вижити, було змушене скоротити дві третини працівників..

Робоча сила

Підприємства зіткнулися з проблемами у зв'язку з виїздом співробітників на роботу за кордон і призовом на військову службу. Деякі підприємства повідомили, що співробітники звільняються або вимагають неофіційного працевлаштування через небажання потрапити в списки призовників внаслідок реєстрації на підприємстві.

Умови провадження торгівлі

Зовнішньоторговельна діяльність

Половина з 26 респондентів займаються експортом, із них десять – безпосередньо й три – через посередників. У середньому більше 52% експорту йде на ринок ЄС. В ЄС експортують 12 респондентів. Дві компанії експортують, відповідно, 90% і 100% своєї продукції в Італію та інші країни ЄС (в основному це вироби зі шкіри та жіночий одяг). Серед інших статей експорту в ЄС: одяг, взуття, вироби з дерева і продукти харчування. Лише чотири підприємства займалися експортом у Росію, на який припадало в середньому 14% загального обсягу експорту.

ЄС також є основним джерелом імпорту. На наведеній нижче діаграмі проаналізовано індивідуальну торгівлю компаній, включених у вибірку. Одна компанія експортує 100% своєї продукції в ЄС, звідки також імпортує 100% матеріальних ресурсів; таким чином, компанія є виробничою базою, розміщеною в Україні. У чотирьох компаній швацької індустрії обсяги імпорту з країн ЄС дорівнюють обсягам експорту в них. Інші найважливіші джерела імпорту – Євразійський економічний союз і Туреччина. Більшість імпортерів займаються виробництвом одягу та взуття, продуктів деревообробки, продуктів харчування та напоїв.

За повідомленнями респондентів, одним із внутрішніх бар'єрів зовнішньоторговельної

діяльності є реалізація статей Митного кодексу. Згідно з Кодексом підприємства, які регулярно займаються зовнішньоторговельними операціями, зобов'язані отримати статус «економічного оператора», який передбачає спрощені процедури митного оформлення, пріоритетне проходження митного огляду, можливість безплатно зберігати товар і відсутність необхідності надання гарантій під транзитні вантажі. Закон, що набрав чинності 2012 р., скасував механізм отримання такого статусу.

Щоб здійснити перевезення вантажу від кордону до місця доставки, підприємствам доводиться надавати митниці гарантію. Раніше підприємства могли отримувати генеральну гарантію на весь рік. Нові зміни в законодавстві вимагають від компаній оформлення таких гарантій на кожен епізод транспортування, що створює великі проблеми експортерам.

Один із респондентів, щоб компенсувати падіння попиту на внутрішньому ринку, на 25% збільшив експорт в ЄС. Серйозно постраждали від падіння внутрішнього попиту на товари і зменшення товарного імпорту транспортні та логістичні компанії. Чотири компанії повідомили про скорочення або повне припинення торгівлі з Росією. Одна транспортна компанія повідомила, що російські санкції позбавили її можливості постачати свої товари в Росію і поставили крапку на експорті (до запровадження санкцій на Росію припадало 90% її продажу). Інша транспортна компанія вказала на скорочення обсягів зовнішньоторговельної діяльності через побоювання іноземних партнерів щодо безпеки поставок в Україну.

Великий виробник одягу заявив, що був змушений суттєво збільшити імпорт через брак української сировини: вовни, льону та бавовни. Тепер компанії доводиться імпортувати, щоб підтримати виробництво, а це призводить до проблем, пов'язаних з митним оформленням.

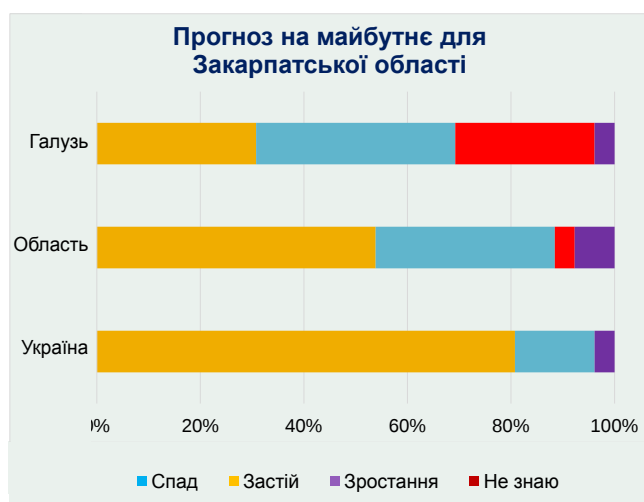
Торгівля з непідконтрольними уряду територіями

Із 26 опитаних компаній лише п'ять повідомили, що 2013 р. торгували з територіями, нині непідконтрольними українському уряду. Це були компанії, що займаються пошиттям одягу, один виробник продуктів харчування і напоїв, а також транспортні та логістичні компанії.

Великі компанії повідомили, що втратили партнерів і клієнтів на територіях, непідконтрольних українському уряду, проте в більшості випадків їм легко вдалося підшукати заміну.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Очікування підприємств Закарпаття щодо майбутнього економіки країни виявилися більш песимістичними, ніж щодо їхньої області або галузі. 80% респондентів вважають, що економіка України і далі скорочуватиметься. Основні причини такого песимізму – війна на сході України й втрата російського ринку. Ще одним важливим фактором вони вважають відсутність на центральному рівні стратегічного підходу до економічної політики.

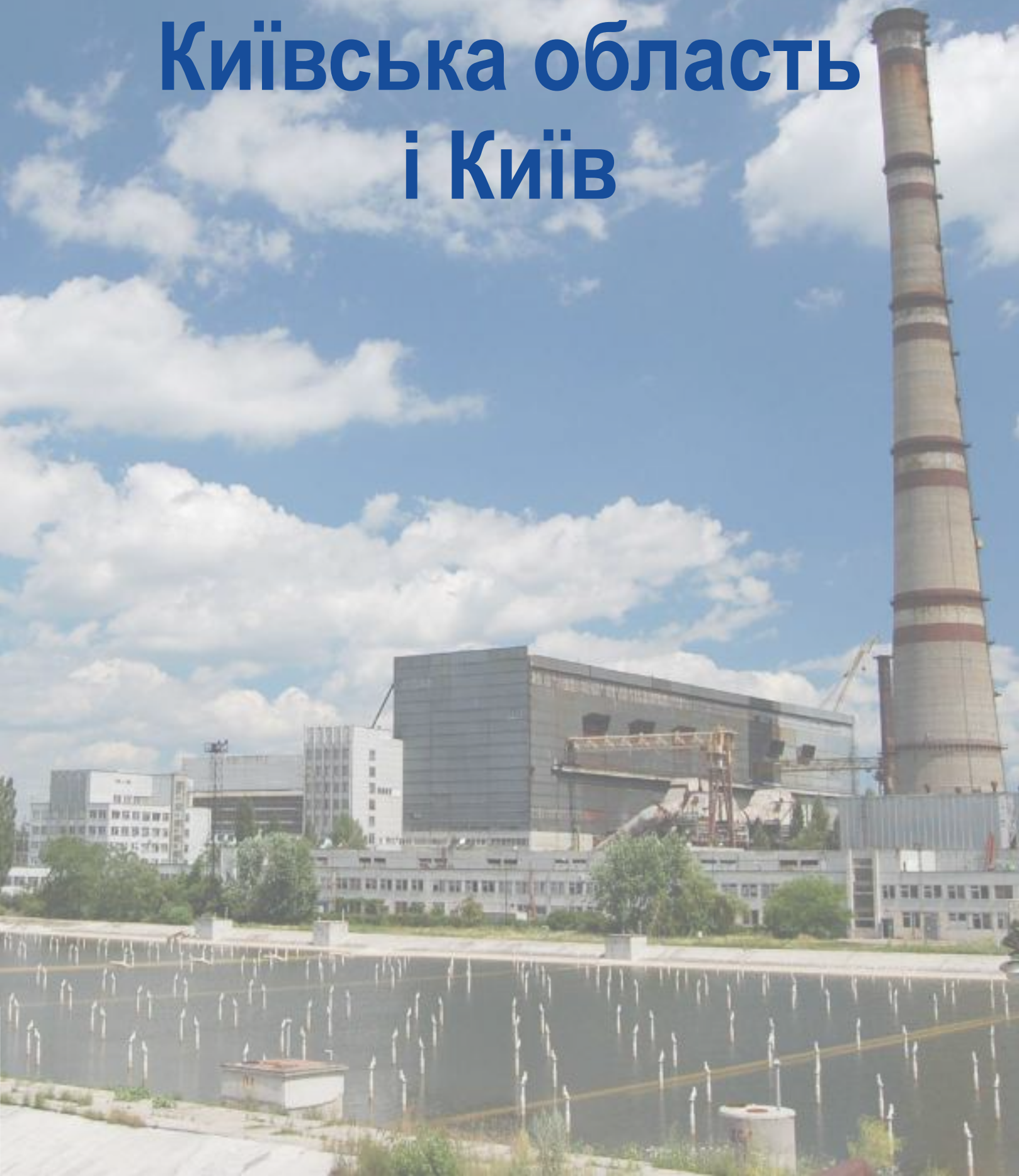
Окремі галузі й підприємства дивляться в майбутнє з більшою впевненістю. Вони сподіваються залучити інвесторів і відкрити нові ринки, у тому числі в ЄС, США і на Близькому Сході. П'ятеро з опитаних заявили, що очікують скорочення виробництва й у гіршому разі припинення діяльності; інші бачать можливості стабілізації та зростання в майбутньому.

Висновки

Через своє географічне розташування Закарпаття має хороші торговельні зв'язки з ЄС, тому нинішній конфлікт позначився на цій області менше, ніж на інших областях. Незважаючи на активну участь у зовнішньоторговельній діяльності, Закарпаття в основному торгує на своїй території. Підприємства експортують сировину (наприклад, деревину) в ЄС або слугують виробничою базою, що створює товари з імпортованих матеріалів і потім продає їх назад в ЄС. З набуттям чинності Угоди про асоціацію така практика радше отримає новий поштовх до розвитку, хоча внесок подібних бізнес-моделей у розвиток економіки незначний.

Місцеві підприємства прагнуть робити більше, але їхнє бажання обмежує український ринок, який скорочується, і неможливість взяти кредити, щоб вийти на нові ринки. Як і в інших куточках України, підприємства сподіваються, що уряд розробить план подолання цих перешкод, але водночас вважають, що саме уряд незрідка більше заважає, ніж допомагає їхнім зусиллям, незважаючи на те, що розширення зовнішньої торгівлі приносить взаємну вигоду.

Київська область і Київ

Розташований на півночі центральної частини України, Київ є столицею держави і центром Київської області. Обидва його статуси міцно взаємопов'язані в економічному плані й діють як комерційний хаб країни. Багато з найбільших українських компаній мають головний офіс у Києві, і ця динаміка в поєднанні з порівняно диверсифікованою економікою та експортними можливостями обмежила вплив нинішнього економічного спаду на столицю та її область.

Щоб краще оцінити економіку Київської області та Києва, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних як найбільш значущі визначено 8 таких галузей:

Київська область	Машинобудування
	Харчова промисловість
	Гуртова й роздрібна торгівля
	Целюлозно-паперова промисловість
	Сільське господарство
	Послуги з перевезення вантажів (авіа, залізниця тощо)
	Будівельна індустрія
	Виробництво електроенергії

У столиці ми виокремили 7 найбільш значущих галузей:

Київ	ІТ
	Фінансовий і банківський сектор
	Гуртова й роздрібна торгівля
	Операції з нерухомістю
	Професійна, наукова й технічна діяльність
	Послуги з перевезення вантажів
	Будівельна індустрія

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

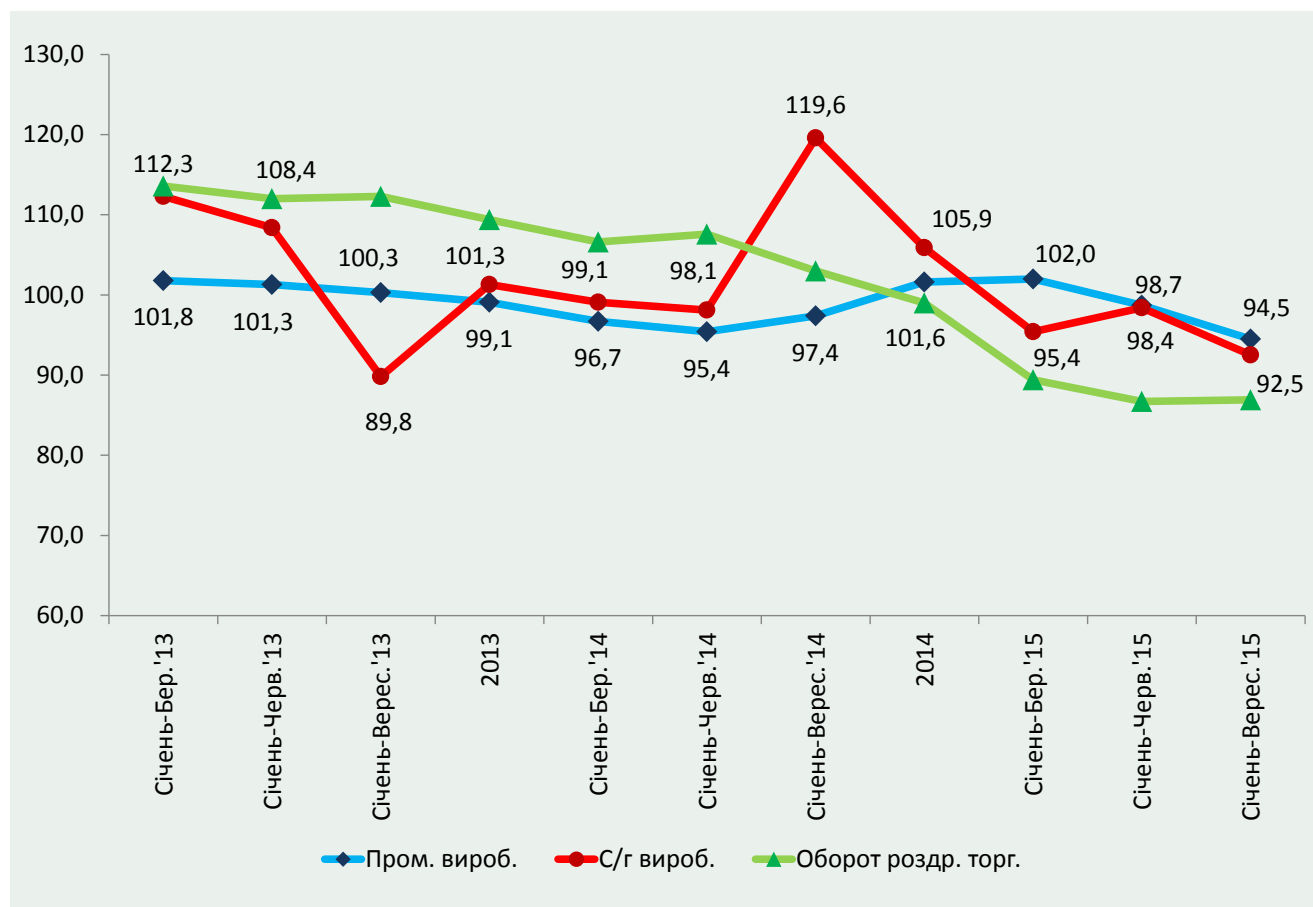
Економіка Київської області

На Київську область припадає 4,5% ВВП (2013 р.)¹, 4,0% промислового виробництва (2014 р.), 3,4% загального товарного експорту (2014 р.), 4,7% загального роздрібного товарообігу України. Основний внесок у загальну вартість бруutto, створену в Київській області 2013 р., зробили такі галузі: сільське господарство (13,5% 2013 р.), промислове виробництво (13,4%), гуртова та роздрібна торгівля (20,9 %) і транспорт (11,2%). Промисловий потенціал Київської області зосереджено в галузях машинобудування (виробництво електронних приладів, електромеханічного обладнання тощо), металообробки, виробництва продуктів харчування (цукру, олії соняшникової, молока, вершкового масла, горілчаних напоїв, крохмалю, консервованих продуктів, виробництва м'яса і птиці), виробництва електроенергії, хімічної та нафтохімічної промисловості, деревообробки, целюлозно-паперової промисловості та будівельних матеріалів (див. Табл. 1).

Промисловість Київської області 2014 р. – I кв. 2015 р. показала порівняно непогані результати. Обсяг промислового виробництва 2014 р. виріс на 1,6% рік до року (проти -10,1% порівняно з аналогічним періодом попереднього року в Україні), а скорочення в I кв. 2015 р. виявилось набагато меншим, аніж в інших областях (-1,3% рік до року). Найбільша галузь області – харчова – показала зростання на 33,4% 2014 р. і ще 37,9% у I кв. 2015 р. (Табл. 1). Незважаючи на загальний позитивний ріст 2014 р., обсяг виробництва продуктів харчування в I кв. 2015 р. зменшився на 7,9% рік до року під впливом спадного тиску від внутрішнього споживання, рівень якого знижувався, і обмеження торгівлі з Росією.

¹ Останні наявні дані.

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібно́ї торгівлі в Київській області**
(зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року

Джерело: Державна служба статистики України

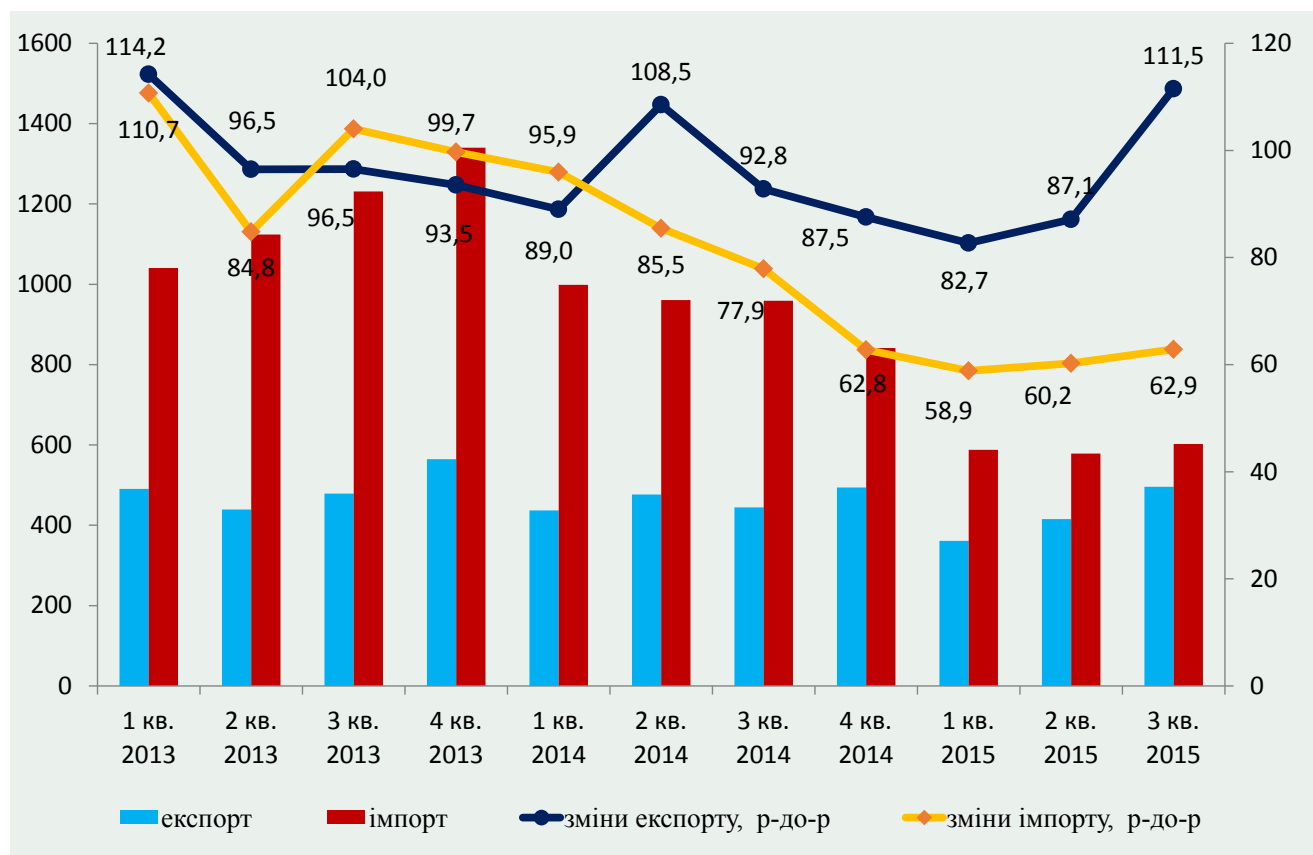
Випуск продукції металообробки та металургійної продукції 2014 р. виріс на 36,2% рік до року й на 35,1% рік до року в I кв. 2015 р. Ріст машинобудування в період з 2013 р. до I кв. 2015 р. був слабким (-6% рік до року 2013 р., 3,3% рік до року 2014 р. і 3,6% за 9 міс. 2015 р.). Виробництво електроенергії знизилося через проблеми з поставками природного газу й вугілля через військовий конфлікт на Донбасі (-8,8% рік до року 2014 р. і -23,3% рік до року в I кв. 2015 р.).

Середній рівень безробіття серед населення працездатного віку області зріс із 6,4% економічно активного населення відповідного віку 2013 р. до 8,1% 2014 р., скоротившись до 6,9% в I кв. 2015 р.

Огляд торгівлі

Товарний експорт з Київської області 2014 р. скоротився на 6,1% рік до року, а імпорт того ж року знизився на 20,6% рік до року. Скорочення експорту почалося в III кв. 2014 р., прискорившись у IV кв. 2014 р. і I кв. 2015 р. (на 17% рік до року щороку) (Рис. 2). За останні 5 років залежність Київської області від ринків ЄвразЕС суттєво знизилася: якщо 2010 р. на них ішла майже половина обласного експорту, то 2013 р. обсяг експорту становив 37%, а 2014 р. – 23% (Табл. 2). Експортні поставки з області на ринки ЄвразЕС суттєво скоротилися 2014 р. (на 42,6% рік до року). Зниження поставок на ринки ЄвразЕС стало фактором, який спричинив загальне скоро-

**Динаміка товарного експорту та імпорту в Київській області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

чення товарного експорту Київської області. Тим часом експорт в ЄС зріс на 19,3% рік до року, його частка 2014 р. збільшилася на 27,6%. Однак основними пунктами призначення для обласного експорту (в основному зернових) 2014 р. були азійські країни, частка яких в експорті становила 31% (зростання на 27,9% рік до року 2014 р.).

Статті експорту Київської області – це переважно соняшникова олія, готові до вживання продукти харчування, продукція тваринництва, плодоовочева продукція, продукти деревообробки, паперово-картонні вироби, друковані видання, продукція машинобудування, електрообладнання, вироби з пластмаси й гуми. 2014 р. показали зростання більшість статей сільськогосподарського експорту (за винятком готових до вживання продуктів харчування, що призначалися для ринків ЄвразЕС), тимчасом як поставки ви-

робів із дерева, картонно-паперових, пластикових і гумотехнічних виробів, а також продукції машинобудування (для ринків ЄвразЕС) суттєво скоротилися. Регіональний експорт послуг в основному представлено послугами перевезення вантажів (близько 65% в I кв. 2015 р.), різке скорочення обсягів яких 2014 р. призвело до зниження експорту послуг на 20% рік до року, а потім ще на 51,9% рік до року в I кв. 2015 р.

Київ

Київ робить найбільший внесок у ВВП України (20,5% 2013 р.). 2014 р. він став найбільшим українським експортером, на частку якого припадало 21,3% загального товарного експорту країни (раніше лідером в експорті була Донецька область). У Києві було вироблено 7,4% продуктів промислового виробництва (2014 р.); місто дає 13,9% загально-

державного роздрібного товарообігу. Валову додану вартість Київ створює в таких галузях: гуртова та роздрібна торгівля (26,3%), промислове виробництво (4,5%), інформаційні та телекомунікаційні послуги (10,9%), фінанси й страхування (13%), професійна, наукова й технічна діяльність (10%), операції з нерухомістю (7,1%), послуги перевезення вантажів (6,4%).

У Києві найбільший ІТ-сектор у країні. Промислове виробництво представлено такими галузями: харчовою промисловістю, виробництвом нерудних копалин, фармацевтичною галуззю та машинобудуванням.

Промислове виробництво в Києві скорочувалося в 2013, 2014 рр. і I кв. 2015 р. (майже на 10% рік до року в кожному періоді). Показники зростання погіршив і спад у виробництві продуктів харчування (на який припадало 40–45% загального промислового виробництва в місті). Харчовій промисловості дове-

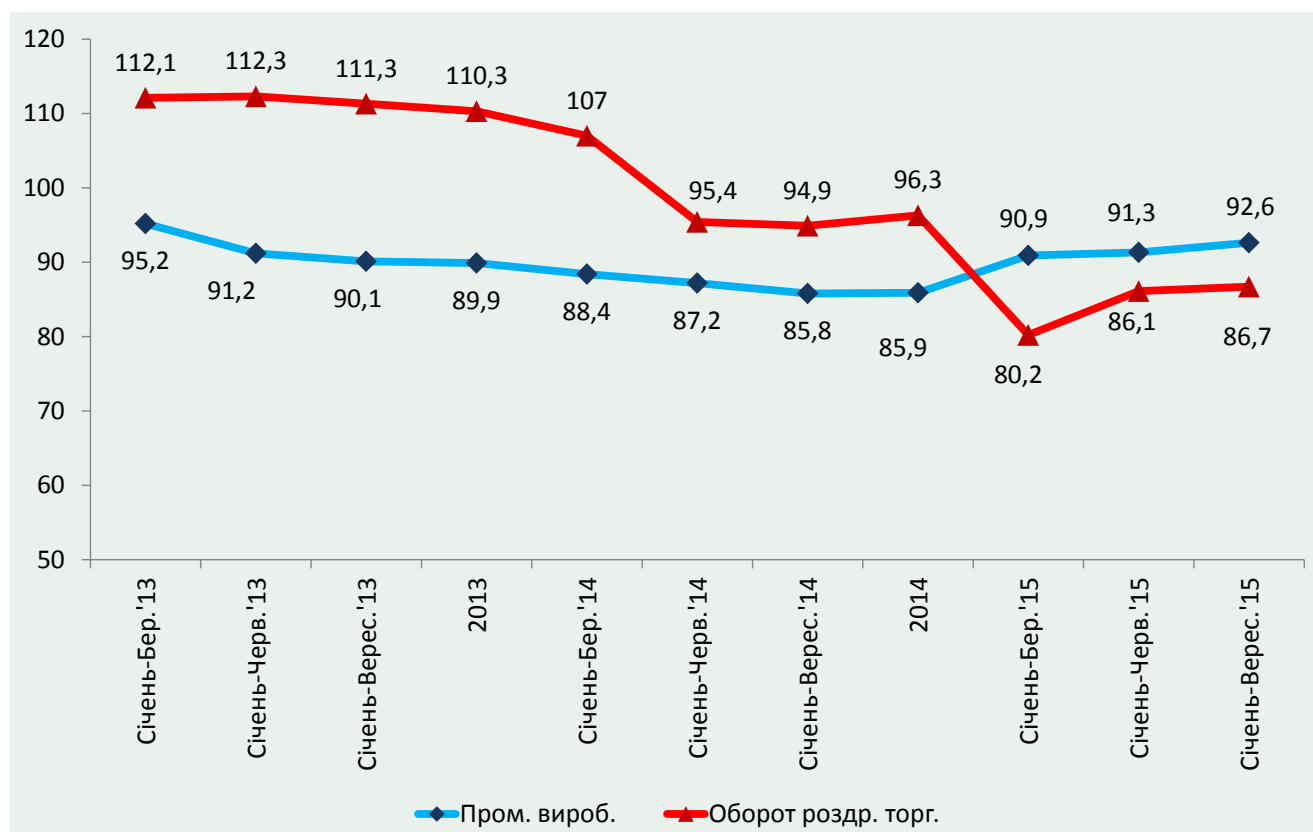
лося врахувати обмеження на торгівлю на ринках Росії/ЄврАзЕС (кондитерські вироби, молочні та м'ясні продукти, напої тощо), а також зниження внутрішнього споживання (через зниження реальних доходів). Виробництво нерудних копалин відчуло на собі негативні тенденції в будівельній галузі.

Галузь машинобудування пережила скорочення виробництва в 2013 і 2014 рр. внаслідок зниження внутрішнього й зовнішнього попиту. Через недопоставки природного газу й вугілля знизилася вироблення електроенергії. Фармацевтична промисловість підвищила свою конкурентоспроможність на внутрішньому і зовнішніх ринках у результаті девальвації гривні, наростивши виробництво в 2013–2014 рр., проте продемонструвала негативний ріст у I кв. 2015 р.

У Києві найнижчий рівень безробіття в Україні. Середній рівень безробіття серед населення працездатного віку в Києві виріс

Рис. 1

Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва, а також роздрібної торгівлі в Київській області (зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року

Джерело: Державна служба статистики України

з 5,7% економічно активного населення відповідного віку 2013 р. до 7,2% 2014 р. з подальшим зниженням до 6,9% у I кв. 2015 р.

Огляд торгівлі

Обсяги товарного експорту Києва різко впали в IV кв. 2014 р. – I кв. 2015 р. (майже на 25% рік до року; Рис. 2). Загалом експорт товарів 2014 р. знизився на 7% рік до року, а імпорт – майже на чверть.

Основні споживачі київського експорту – ринки ЄС та Азії, на кожен з яких 2014 р. припадала 30%-а частка. Завдяки поліпшенню доступу на ринок ЄС експорт Києва в Європейський Союз 2014 р. збільшився на 10% рік до року. Експорт на ринки ЄврАзЕС знизився рік до року на 18,9% (частка становить половину експорту в ЄС чи країни Азії).

Експортні можливості Києва визначають сільськогосподарські та харчові продукти, в основному зернові, соняшникова олія та насіння (на які 2014 р. припадало більше половини обсягу київського експорту), оскільки найбільші сільськогосподарські холдинги реєструють свої штаб-квартири в столиці.

Серед інших важливих статей експорту: продукція машинобудування й електрообладнання, хімікати, мінеральне паливо, чорні метали й прокат, літаки, наземні перевезення вантажів, ремісничі вироби, полімери, пластмаси та вироби з них.

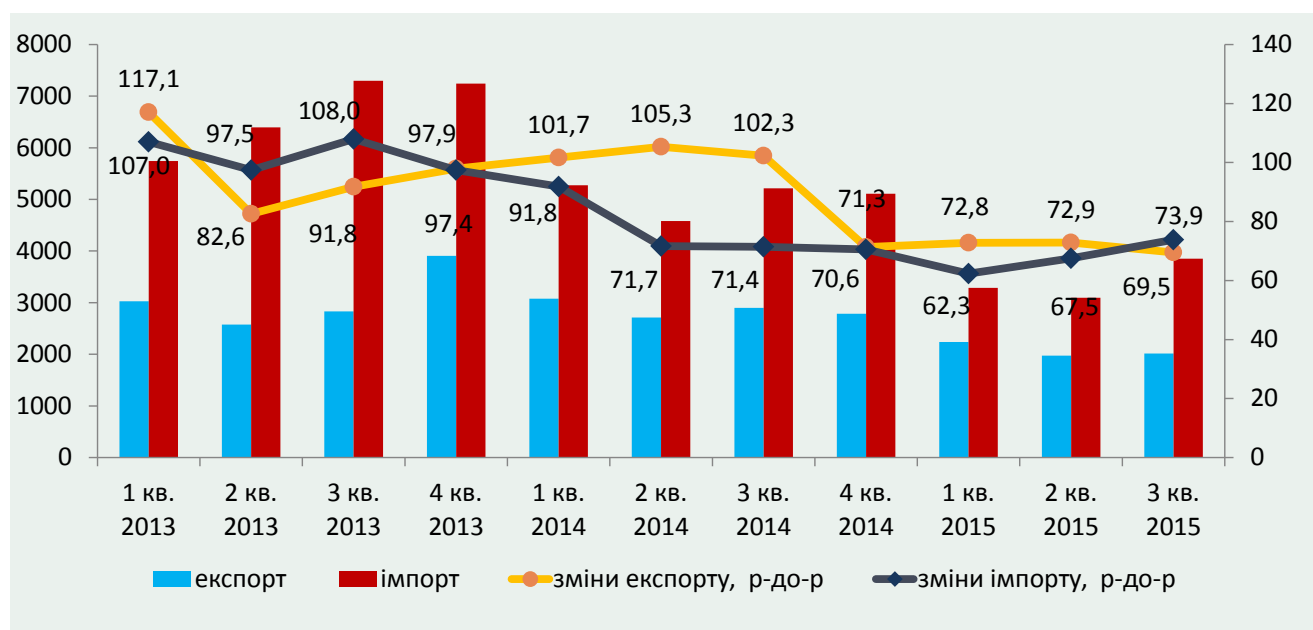
Експорт послуг також продемонстрував негативну тенденцію року (-11,2% рік до року 2014 р. і -28,2% рік до року в I кв. 2015 р.). У структурі експорту послуг Києва домінують ІТ, телекомунікаційні та інформаційні, транспортні та бізнес-послуги. Експорт ІТ, телекомунікаційних та інформаційних послуг досяг максимуму 2014 р. (31,1%); цей сектор виявився єдиним, який показав позитивну динаміку 2014 р. (7,0% рік до року), хоча темпи зростання знизилися в I кв. 2015 р. (-3,9% рік до року).

Дослідження (Київська область і Київ)

Критеріям вибірки відповідали 142 підприємства, з них 65 у Києві та 77 у Київській області. 16 інтерв'ю проведено в Києві, вісім – у Київській області, ще два – з основни-

Рис. 2

**Динаміка товарного експорту та імпорту в Київській області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

Кількість респондентів за галузями, Київ і Київська область

Гуртова та роздрібна торгівля	3
Транспорт і логістика	3
ІТ і телекомунікаційні послуги	3
Фінанси та страхування	3
Машинобудування	3
Нерухомість	2
Харчова промисловість	2
Сільське господарство	1
Будівництво	1
Професійні та технічні консалтингові послуги	1
Текстильна та швацька промисловість	1
Фармацевтика	1

ми зацікавленими учасниками з обласної та міської державних адміністрацій.

Київські підприємства часто бувають об'єктами досліджень, тому великі підприємства з великими PR-службами були переважно готові до участі в опитуванні. Учасники опитування з готовністю надавали детальні відомості.

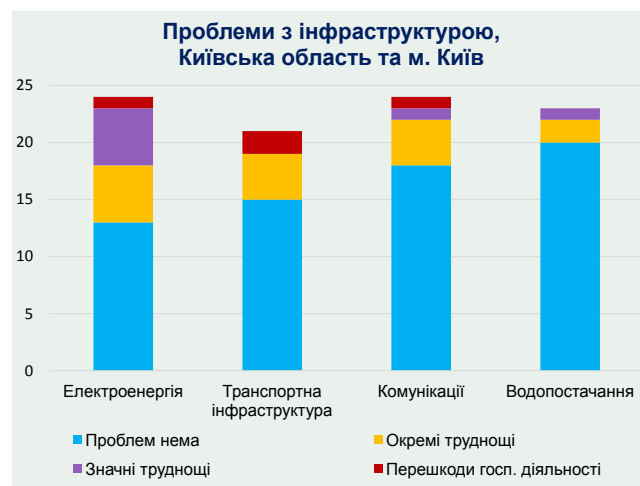
Умови господарювання

Підприємства відчують на собі наслідки девальвації гривні та політичної нестабільності. Обидва ці фактори зменшують купівельну спроможність населення й можливість інвестицій. Коливання обмінних курсів і запроваджені урядом обмеження на операції з іноземною валютою негативно вплинули на трейдерів, змусивши деяких з них піти з ринку.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання)

Більшість підприємств постачають свої товари в Україні, а також в Європу і Митний союз автомобільними дорогами. Погіршення до-

рожної інфраструктури відчутно впливає на діяльність підприємств, збільшуючи витрати й час на доставку. Одна компанія повідомила про підвищення ризику злочинів на дорогах, коли транспорт через дорожні умови змушений рухатися з меншою швидкістю. За оцінками компаній, за останні 12 місяців витрати на перевезення вантажів зросли в 3–4 рази через поганий стан доріг і підвищення витрат на паливо й експлуатацію транспортних засобів. Великі компанії, що мають власні логістичні підрозділи, здатні ефективніше вирішувати зазначені проблеми, а тому менше схильні до цих ризиків.

Проблемою є і перебої в енергопостачанні. Виробники машин повідомили, що позапланові відключення пошкоджують дороге устаткування. Від припинень подачі електроенергії також страждають компанії харчової промисловості, оператори нерухомості й представники банківського сектору.

Внутрішнє нормативне середовище

Підприємства назвали конкретні нормативно-правові акти, що заважають діяльності. Наприклад, одне з підприємств вказало, що відсутність закону про електронну комерцію ускладнює йому роботу в цій галузі. Медіа-компанія зазначила, що заборона на медіа-продукцію російського виробництва позбавила її можливості використовувати вже закуплений контент, у результаті чого вона зазнає збитків. Компанія, що займається імпортно-експортними операціями, повідомила про збитки через запровадження обмежень на операції з іноземною валютою. Під

час експорту продукції компанії доводиться 75% виторгу конвертувати в гривню, а потім, щоб закупити імпорту, знову купувати валюту.

Київські підприємства критично висловлюються про те, як регуляторні органи домагаються дотримання нормативів. Респонденти, які повідомили, що виконують усі операції відповідно до вимог законів, поскаржилися на тривалість різних юридичних процедур. «Заплати ми 1 000 доларів «зверху» – і питання вирішилося б за хвилину. Але ми вважаємо за краще діяти офіційно, а це забирає багато часу», – заявив один респондент. Інші респонденти визнають, що були змушені платити хабарі суддям і екологічній інспекції після перевірки. Щоб захистити свої права перед регуляторними органами, великі підприємства змушені тримати великі юридичні департаменти, які займаються відносинами із судами.

Більшість респондентів сказали, що відчутних змін у роботі регуляторних органів не відбулося. Один респондент згадав про нові види перевірок – зокрема щодо законності зовнішньої реклами, а також перевірок газорозподільної системи, які влаштовує Київгаз. Лише п'ять респондентів повідомили про незначні зміни на краще, заявивши, що органи контролю почали діяти «більш акуратно» або «менш нахабно»; до цього вони додали, що задля швидкої й гладкої взаємодії все одно потрібно давати хабарі.

Працівники податкових органів

Як і в інших областях, найбільше впливають на діяльність підприємств податкові органи. У взаємодії з податковою підприємства часто стикаються зі складними процедурами, довготривалими очікуваннями й відсутністю інформації про вимоги та зміни в них.

Три респонденти повідомили про інциденти, коли податкова адміністрація незаконно вилучила їхні кошти. Одній із компаній довелося два роки відстоювати в судах своє право на 2 млн грн; кошти компанії недавно повернули, але, з урахуванням нинішнього курсу гривні, їхня вартість набагато менша почат-

запровадження нової електронної системи адміністрування ПДВ з його рахунку зникли 3 млн грн. Третя компанія стверджує, що навіть після рішення суду на її користь податкова адміністрація продовжує шукати все той же «податковий борг», призначаючи щораз нові перевірки.

Ліцензії, дозволи та свідоцтва

Одна компанія повідомила про затримки з видачею експортних і імпортних ліцензій, зазначивши, що це не створило серйозних проблем. Та ж компанія вказала на подовження термінів очікування ліцензій на господарську діяльність з 90 до 700 днів. За даними респондентів, отримання дозволу на будівництво триває від 21 до 30 днів. На отримання імпортної або експортної ліцензії потрібно 7 днів. Чотири респонденти заявили, що під час державних закупівель чиновники очікують хабар у розмірі від 10 до 50% вартості контракту.

Доступ до фінансування/капіталу

Жоден з респондентів не повідомляв про відмову у видачі йому кредитів; утім, скорочення фінансування торкнулося банківського сектору, сфери операцій з нерухомістю та роздрібною торгівлі. Банки не в змозі пропонувати нижчі ставки за кредитами через брак капіталу в Україні і неможливість доступу на іноземні ринки.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Підприємства повідомили про зниження прибутковості через скорочення купівельної спроможності внаслідок нестабільності гривні. Це ускладнює продаж товарів і послуг, які закупаються за кордоном.

Виробник молока повідомив, що, оскільки його продукція згідно із законом класифікується як «соціально значуща», ціноутворення на неї підпадає під державне регулювання, а отже, ціну він може підняти лише на 1% у місяць, що робить виробництво нерентабельним.

Робоча сила

Підприємства повідомили, що податок на зарплату виріс із 17 до 22%, збільшивши тим самим їхні витрати. За даними компаній, інфляція і девальвація національної грошової одиниці створили тиск у бік підвищення заробітної плати, але з пошуком необхідних коштів виникли складнощі. «Ми щорічно збільшуємо наші зарплати на 15–20%, але цього року це буде дуже складно зробити», – повідомила одна з київських медіа-організацій.

Велика логістична компанія, в якій працює більш як 15 000 співробітників в усій Україні, розповіла про те, що знайти працівника, готового працювати офіційно, стає дедалі важче. Ті, хто молодший, не хочуть оформлятися офіційно, бо на підставі реєстрації у роботодавця їх призивають в армію. Підприємства зазначили, що практика призову на військову службу з використанням реєстраційних відомостей роботодавців несправедлива, бо куди сильніше б'є по підприємствах, які забезпечують легальне працевлаштування і платять усі податки, аніж по компаніям, що беруть працівників без офіційного оформлення.

Три організації заявили, що криза поліпшила ситуацію з наймом персоналу, оскільки зараз більше людей шукають роботу. Всі троє представляли галузі, які не потребують особливих кваліфікацій від співробітників, – такі, як логістика та роздрібна торгівля. Вод-

ночас ІТ-компанії зазнають складнощів із пошуком кваліфікованих співробітників, бо багато потенційних кандидатів їдуть працювати за кордон.

Умови провадження торгівлі

Половина з опитаних підприємств прямо або опосередковано займаються експортом, і половина безпосередньо імпортує послуги або товари. Продаж експортерів рівною мірою розподілено між Росією, ЄС і Молдовою (Грузією/Азербайджаном), хоча основний продаж (у середньому 60%) здійснюють на місцевому ринку. Три експортери зазначили падіння продажу на російському ринку (від -1 до -25%). Одна з цих компаній повідомила, що замінила експорт у Росію експортом в ЄС.

Імпорт в основному надходить з ЄС. Імпортерами є компанії в галузі машинобудування, роздрібною та оптовою торгівлі, ІТ і телекомунікацій.

До конфлікту київські підприємства займалися торгівлею з територіями, нині невідконтрольними Україні. З початком конфлікту підприємства втратили в середньому 8% продажу у Криму і 10% на Донбасі. У кількох підприємств із Києва були постачальники з Криму і невідконтрольних уряду територій Донбасу – за їхніми твердженнями, відсоток таких постачальників незначний, тож втрати не вплинули на ефективність комерційної діяльності.

Зовнішньоторговельна діяльність

Підприємства повідомили, що вимога законодавства про конвертування 75% іноземної валюти в гривню шкодить їм, змушуючи здійснювати повторну конвертацію під нові закупівлі імпорту.

Більшість проблем стосувалися українських нормативно-правових актів, але зазначено й проблеми з вимогами ЄС. Наприклад, вимоги ЄС і України щодо косметичних товарів відрізняються, проте допомоги у вирішенні проблеми немає. Підприємства харчової промисловості також вказали, що квоти ЄС на

поставку курячих яєць обмежують їхні експортні можливості.

Підприємства планували виходити на нові ринки, в тому числі в Бразилії, Казахстані, ЄС, США та Австралії. Компанії беруть участь у ярмарках за кордоном, вивчають перспективні ринки і нормативи, які їх регулюють.

Двоє респондентів розповіли про негативні очікування від виконання ЗВТ+ з ЄС для своєї діяльності. Представник компанії, що займається дизайном інтер'єрів, вважає, що Угода про асоціацію зробить людей біднішими й менш спроможними купувати послуги компанії. Позитивні очікування від ЗВТ+ стосувалися можливості залучити більше клієнтів і розширити спектр постачальників.

Тринадцять підприємств зазначили скорочення експорту в Росію, проте це не надто вплинуло на їхню комерційну діяльність.

Торгівля з непідконтрольними уряду територіями України

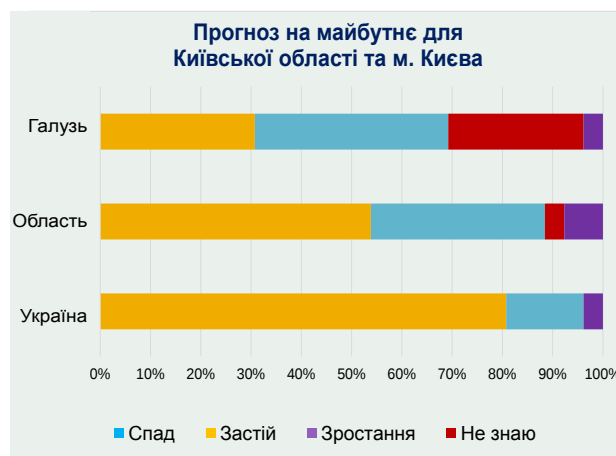
Через конфлікт підприємства втратили клієнтів і партнерів у Криму і на непідконтрольних уряду територіях Донбасу. Багато закрили там свої представництва і позбулися активів. У деяких випадках бізнес-партнери на цих територіях припинили своє існування. За повідомленнями банків, їм довелося припинити діяльність на непідконтрольних територіях, що призвело до збитків через втрату там власності й активів. Один респондент повідомив про закриття 130 офісів на непідконтрольних територіях Донбасу й втрату близько 15% своєї мережі.

Одне підприємство – сільськогосподарський виробник вказало, що продовжує співпрацю з партнерами на непідконтрольних територіях, хоча це й загрожує великими проблемами. Один провайдер телекомунікацій повідомив, що продовжує працювати з постачальниками й партнерами в Криму, але припинив співпрацю з непідконтрольними уряду територіями на Донбасі.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Більш як 40% респондентів негативно оцінили загальний стан економіки України. Вони вважають, що основний фактор, який визначає стан економіки, – збройні сутички на Сході. На їхню думку, відновлення економіки в середньостроковій перспективі можливе після здійснення реформ.

Очікування Києва та Київської області щодо країни загалом більш позитивні. Респонденти вірять, що за умови, якщо обидва суб'єкти будуть центрами інвестицій з достатньо добре підготовленою робочою силою, бізнес у них буде розвиватися краще, аніж деінде в країні.

Галузева оцінка відрізняється залежно від сфери діяльності: галузь ІТ найбільш позитивна в оцінках перспектив (усі три респонденти в цій галузі заявили, що очікують зростання в майбутньому). Серед інших галузей, що мають переважно позитивні очікування від майбутнього: машинобудування, сільське господарство і логістика.

Найбільш песимістичні прогнози прозвучали від представників банківського, страхового та консалтингового сектору.

Висновки

І Київ, і Київська область постраждали від загального економічного спаду; водночас обидва суб'єкти перебувають в унікальному становищі центрів розвитку підприємництва

в країні. Обидва мають хороші зв'язки з іншими областями. Втрата можливостей експорту в Росію зашкодила економіці міста й області, але міцні зв'язки з ЄС і країнами Азії допомогли мінімізувати збиток.

Підприємства Києва бачать майбутні можливості розвитку зовнішньоторговельної діяльності в галузях сільського господарства, ІТ, машинобудування та сировини. Незважаючи на те, що багато з них розглядають ринок ЄС як основний пріоритет, присутній скептицизм щодо користі, яку українські компанії

зможуть отримати в результаті виконання ЗВТ+. Деякі компанії вважають за краще вивчати можливості виходу на ринки Китаю, Росії, США, Індії, Африки, Казахстану і Туркменістану.

Київські підприємства наголосили необхідність оперативно поліпшити законодавчу базу, а саме в питаннях боротьби з корупцією, реформування державних послуг, дерегуляції бізнесу та зниження ставок, а також спрощення системи податків.

Львівська область

Розташована на Заході України на кордоні з Польщею, Львівська область – основні ворота України до Європейського Союзу. Це забезпечило області міцні експортні зв'язки з ЄС і потенціал використання переваг Угоди про асоціацію. Після початку збройних зіткнень на сході України відносна стабільність області зробила її популярним пунктом призначення для ВПО і центром нового підприємництва в Україні, оскільки інвестиції в пошуках стабільності також перемістилися на Захід. Положення щодо ЄС робить область потенційною відправною точкою для відновлення української економіки за умови, що в рамках Угоди про асоціацію буде розроблено план економічного розвитку.

Незважаючи на те, що області доводиться боротися з інфраструктурними проблемами, характерними для решти території України, вона вирізняється порівняно багатогалузевою й динамічною економікою. Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних як найбільш значущі виокремлено 10 таких галузей:

Львівська область	ІТ
	Відпочинок і туризм
	Харчова промисловість
	Лісове господарство та деревообробна галузь
	Вугільна промисловість
	Послуги з перевезення вантажів (залізничні тощо)
	Гуртова й роздрібна торгівля
	Фінансовий і банківський сектор
	Хімічна й нафтопереробна промисловість
	Операції з нерухомістю

Представлений огляд загальних тенденцій у Львівській області слугує емпіричним обґрунтуванням для відповідей респондентів

опитування. За ним іде комплексний огляд відповідей, наданих великими й середніми підприємствами. Особливу увагу приділено не тільки огляду, а й звіту, складеному з урахуванням важливих зовнішніх і характерно галузевих факторів.

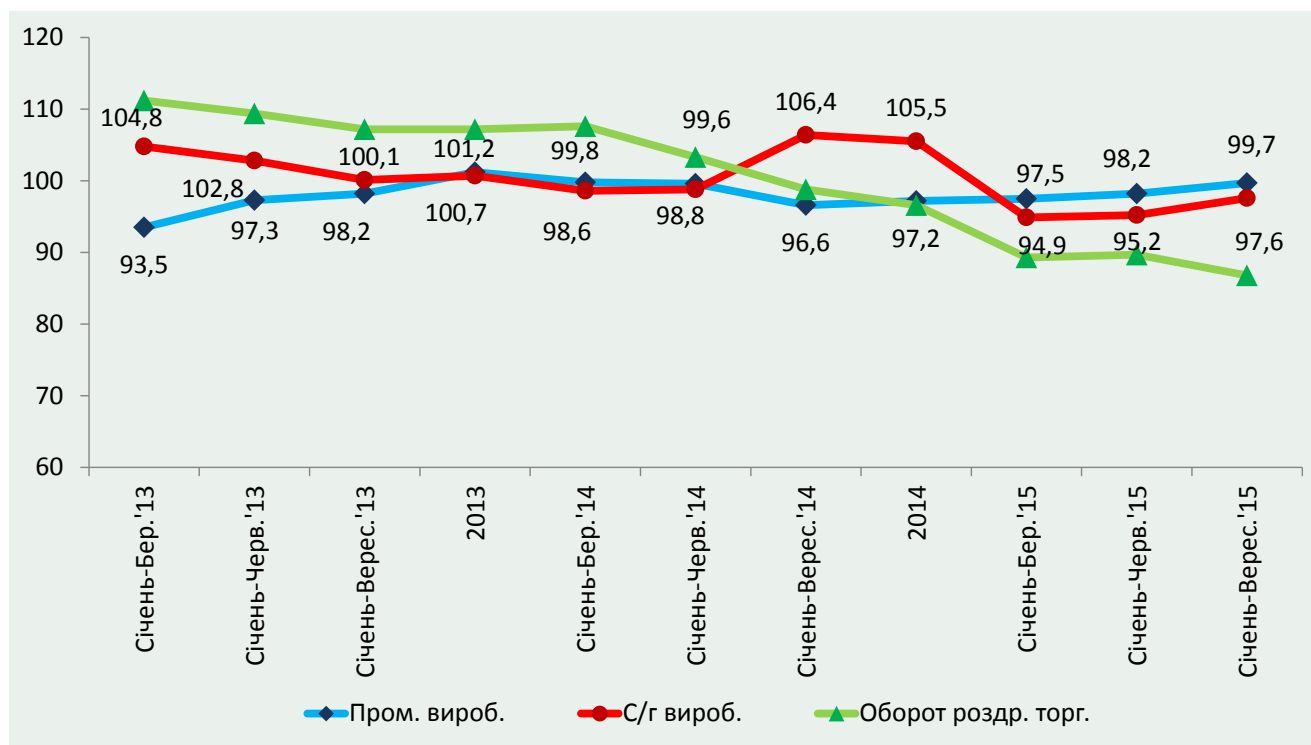
Економічний огляд

Згідно з останніми даними, на Львівську область припадає 4,2% загальнонаціонального ВВП (2013 р.) і 3,0% національного промислового виробництва України (2014 р.). Найбільший внесок в економіку Львівська область робить у галузях промислового виробництва (10,8% 2013 р.), сільського господарства (8,6%), гуртової та роздрібної торгівлі (16,7%), а також послуг із перевезення вантажів (9,4%), освітніх (8,5%) та інформаційних і телекомунікаційних послуг (5,3%).

У сфері інформаційних і телекомунікаційних послуг Львівська область поступається тільки Києву. Значущу роль відіграють також харчова промисловість, машинобудування, целюлозно-паперове виробництво, поліграфія, текстильна й видобувна промисловість. У сфері промислового виробництва найбільшою є харчова промисловість, на яку припадає близько 30% всього промислового виробництва області. Завдяки спектру цих добре розвинених галузей Львівська область належить до найбільш диверсифікованих регіональних економік України.

До початку протестів на Майдані наприкінці 2013 р. промислове виробництво Львівської області було загалом стабільним. 2013 р. воно показало помірне зростання (+1,2%), але 2014 р. з'явилася тенденція до зниження (-2,8%), яка тривала й у першому півріччі 2015 р. (-1,8%). На противагу цьому харчова й видобувна промисловість області зберігають стійкість із 2013 р. Харчову промисловість підтримав рясний урожай 2014 р. Після початку бойових дій на сході України, що призвели до падіння вуглевидобутку в країні на 70%, попит на вугілля, що видобувається на шахтах області, різко зріс. Показала зростання 2014 р. і текстильна промисловість: попит

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва, а також роздрібної торгівлі у Львівській області (зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.),
% порівняно з відповідним періодом попереднього року**

Джерело: Державна служба статистики України

на її продукцію в ЄС зберігся високим, у тому числі завдяки порівняно низькій собівартості виробництва.

Незважаючи на наявність зон росту, серйозною проблемою є безробіття, середній рівень якого серед населення працездатного віку збільшився з 7,5% 2013 р. до 9,0% у першому півріччі 2015 р.

Огляд торгівлі

Загалом експорт продемонстрував стійку тенденцію до скорочення в другому півріччі 2014 р.; ситуація погіршилася в першому півріччі 2015 р.: у I кв. падіння експорту становило 28,7%, а в другому – 19,7% (див. Рис. 2). Ще сильніше зменшилися обсяги імпорту: після зниження на 28,8% у I кварталі 2015 р. вони впали ще на 42,9% у II кварталі.

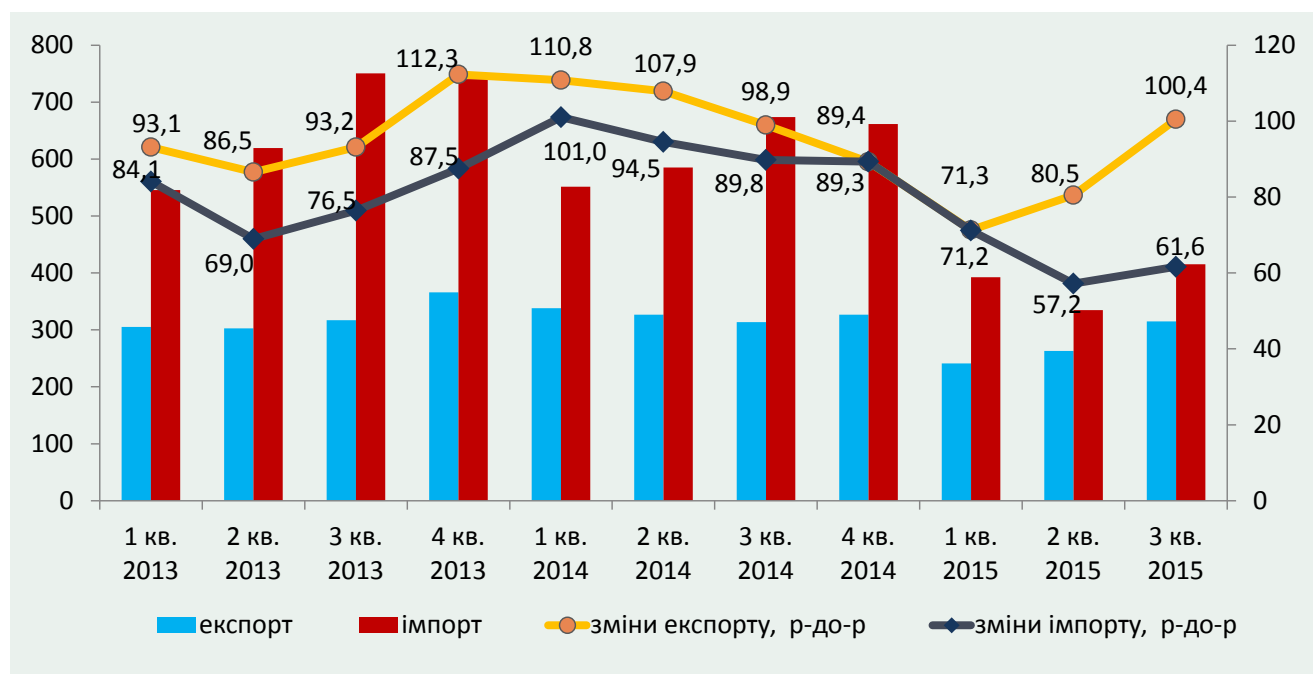
Частка обласного експорту на ринки ЄС поступово зростає: 2014 р. на них припадало

72,2% всього експорту Львівської області, що пояснювалося поліпшенням доступу й ослабленням торговельних бар'єрів. Регіональний експорт переважно складається з переробленої сировини й напівфабрикатів на зразок тих, які виробляє текстильна або машинобудівна промисловість; 2014 р. на них припадало 43,9% загального обсягу експорту області.

Експорт на ринки ЄС 2014 р. різко скоротився на 23,1%, зменшивши частку в загальному експорті області до всього лише 16%.

Обласний експорт послуг в основному представлено інформаційними й телекомунікаційними послугами, на які 2014 р. припадало 28,9% експорту; на транспортні й транзитні послуги припадало 18,8%. ІТ-індустрія, яка розраховує на аутсорсинг, виявилася єдиною галуззю, яка продемонструвала зростання з 2013 р. до другого півріччя 2015 р.

**Динаміка товарного експорту та імпорту у Львівській області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

Дослідження

З підприємствами Львівської області проведено всього 27 інтерв'ю, з них дев'ять – з представниками великих підприємств і 18 – із МСП. Відбулося два інтерв'ю з представниками місцевої влади, у тому числі з чиновником Львівської міської державної адміністрації та представником Львівської торгової палати.

Інтерв'ю проведено в різних галузях економіки Львівської області з акцентом на основні галузі – такі, як харчова промисловість, будівництво, сектор нерухомості, хімічна промисловість і нафтопереробка

Умови господарювання (поточний стан, зміни)

На перші місця в списку загроз розвитку підприємства Львівської області респонденти поставили погану транспортну інфраструктуру і політичну нестабільність.

Кількість респондентів за галузями, Львівська область

Меблева промисловість і деревообробка	4
Харчова промисловість	3
Хімічна та нафтопереробна промисловість	3
Добувна галузь	2
Будівництво	2
Гуртова та роздрібна торгівля	2
Операції з нерухомістю	2
Послуги перевезення вантажів	1
Готельний і ресторанный бізнес	1
ІТ	1
Фінанси та страхування	1
Медичні послуги	1
Текстильна та швацька промисловість	1
Виробництво товарів із пластмаси та гуми	1
Машинобудування	1

Крім того, великим підприємствам довелося боротися за заміщення внутрішнього попиту, який упав після початку 2014 р. глибокої рецесії в економіці. Для середніх підприємств найбільшу небезпеку становили високі ставки оподаткування й щораз більші виробничі витрати.

Підвищення собівартості виробництва вдарило по регіональних підприємствах у всіх галузях економіки, змушуючи гадати, як будуть змінюватися місцевий попит і ціни на матеріальні ресурси.

Прибуткова внутрішня торгівля постраждала і від бар'єрів у торгівлі з Кримом і Донбасом. Зокрема великі підприємства вказали, що збройний конфлікт відчутно позначився на їхній діяльності.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

Великі підприємства повідомили про складнощі з доступом до необхідних обсягів електроенергії. Хоча ніхто з них не вказав, що припинення/скорочення поставок не дає розвиватися бізнесу, сама проблема турбує їх дедалі більше. Причиною обмеження поставок в основному була нестача електроенергії, яку відчували енергорозподільчі компанії.

Великі підприємства невдоволені станом транспортної інфраструктури. Так, три великих підприємства харчової промисловості зазначили, що поганий стан інфраструктури перешкоджає нормальному провадженню

діяльності. Одне з підприємств готельного бізнесу повідомило, що ця проблема не дає йому працювати на повну потужність.

Майже половина респондентів із числа середніх підприємств вказали на проблеми із задоволенням їхніх потреб в електроенергії. З них два підприємства повідомили, що проблеми з доступом до електроенергії виявилися серйозною (однак не критичною) перешкодою в роботі.

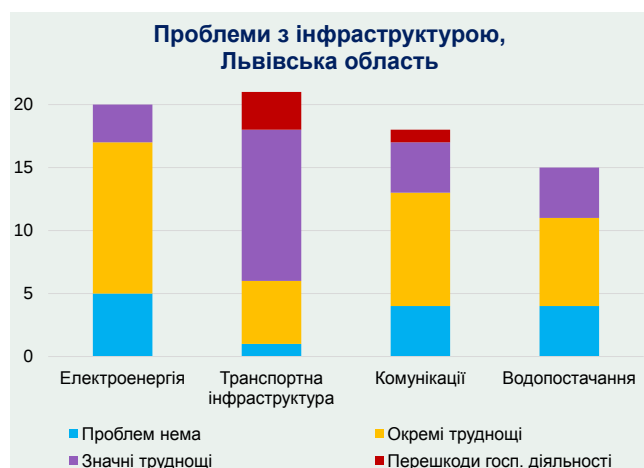
Дев'ять середніх підприємств заявили, що транспортна інфраструктура перебуває в поганому стані і перешкоджає нормальному здійсненню діяльності. Проблема торкнулася компаній із найрізноманітніших галузей, у тому числі добувної галузі, охорони здоров'я, сфери надання транспортних і логістичних послуг, виробництва пластмас і нафтопереробки, а також сфери гуртової та роздрібної торгівлі.

Будівельна компанія навіть заявила, що стан транспортної інфраструктури настільки незадовільний, що не дає їй працювати через небезпеки, пов'язані з переміщенням важкої техніки й будівельних матеріалів такими розбитими дорогами.

Внутрішнє нормативне середовище

Більш як половина опитаних великих підприємств повідомили про чималі проблеми з подачею звітності до податкових органів через велику кількість незрозумілих нових правил і норм. Будівельна компанія до цього додала, що тривала й складна процедура законного отримання дозволів на будівництво незрідка змушує її заздалегідь вносити пункт про відставання на кілька місяців від графіка виконання проектів ще до їхнього початку.

І великі, і середні підприємства зауважили незначні спроби зменшити бюрократичний тягар. Жодне з великих підприємств, які брали участь в опитуванні, не повідомило про бодай якісь відчутні позитивні зміни у внутрішньому регуляторному середовищі; водночас вони зазначали, що нормативні

акти, чинні сьогодні в їхніх відповідних галузях, в основному не змінилися.

З іншого боку, більшість середніх підприємств заявили, що стикалися лише з невеликими складнощами в отриманні необхідних дозволів і ліцензій на здійснення діяльності. Конкретних проблем ці підприємства не назвали, але й поліпшень за останні 12 місяців також не зауважили.

Доступ до фінансування/капіталу

Чотири великі компанії повідомили, що зверталися за кредитами за останні 12 місяців, але лише двом з них вдалося отримати позику. Обидві компанії заявили, що були змушені заморозити свої проекти в очікуванні задоволення заявок. Один респондент із текстильної промисловості вказав, що банк відмовив йому в кредиті, в результаті чого підприємству не вдалося закупити необхідне обладнання й додаткові матеріали, що вплинуло на спроможність виробляти свою продукцію.

Із трьох середніх підприємств, які звернулися за кредитами, жодному не вдалося отримати позику. Одна з компаній, що представляє видобувну галузь, спробувала отримати кредит через Китайський банк розвитку, але після запиту на видачу державної гарантії під кредит (необхідної згідно з українським законодавством) держава висунула вимогу, щоб компанія оплатила послуги відповідної служби державної експертизи, що зробило витрати на оформлення кредиту неймовірно високими. Внаслідок цього після відмови від

проекту компанії довелося скоротити кілька співробітників. Ще одне видобувне підприємство звернулося за кредитом у місцевий банк, але, почувши, що ставка за кредитом становитиме 30%, передумало й уклало кредитну угоду із закордонною фінансовою установою під розумніший відсоток.

Кількість великих підприємств Львівської області, зацікавлених у пошуку фінансового та додаткового капіталу в найближчому майбутньому, виявилася досить великою, що вселяє поміркований оптимізм щодо можливостей поліпшення економічної ситуації. Потребу в додатковому фінансуванні не вказували як основну проблему середніх підприємств, проте наявні перепони – такі, як неохильні до ризику банки або занадто забюрократизовані процедури, які доводиться проходити компанії, якщо їй потрібен валютний кредит – залишаються вагомими факторами, які відбивають у середніх підприємств бажання інвестувати у свою діяльність.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Із шести великих підприємств, які повідомили про збитки, двоє пов'язують це із втратою російського ринку через зростання супутніх витрат, або пов'язаних із придбанням матеріальних ресурсів, або з вартістю транзиту; а також із неможливістю конкурувати з іншими компаніями за межами України.

Своєю чергою середні підприємства назвали серед факторів, які спочатку призвели до падіння прибутковості, зростання виробничих витрат і падіння попиту (особливо для компаній, які торгують з Росією). Зараз середні підприємства зазначають поступове поліпшення ситуації завдяки переорієнтації на внутрішній ринок.

Крім того, середні підприємства зараховують до чинників, які обмежують можливість росту й розвитку компаній, зниження внутрішнього попиту й затримки з відшко-

дуванням ПДВ. Називаючи низький внутрішній попит серед причин для занепокоєння, майже половина середніх підприємств зазначили, що питання обмежувальної політики або неповного виконання нової політики становлять для них не меншу, а можливо, навіть більшу проблему.

Робоча сила

Три великих підприємства повідомили про втрату частини працівників через призов на військову службу; три інші компанії, які представляють фармацевтичну, ІТ і телекомунікацій, а також будівельну галузі, вказали на великі складнощі з пошуком кваліфікованих кандидатів на заміщення посад. Компанія зі сфери ІТ і телекомунікацій повідомила, що чимало кваліфікованих кандидатів регулярно емігрують у ЄС, де заробітна плата конкурентоспроможніша, а також існує більше можливостей для кар'єрного зростання.

Незважаючи на зростання виробничих витрат і зниження прибутковості, майже половина великих підприємств збільшили кількість персоналу. Скорочення штату працівників торкнулося менше, аніж третини опитаних підприємств. Хоча економічний клімат негативно вплинув на деякі великі підприємства, більшість із них повідомили, що очікують поступового відновлення економіки, яке дасть їм змогу зберегти нинішню кількість співробітників або навіть збільшити її.

Майже 60% середніх підприємств повідомили, що зрідка (або зовсім) не стикалися з проблемами під час пошуку кваліфікованих співробітників. Однак компанії, що працюють у галузях нерухомості, виробництва товарів із пластмаси й гуми, меблевої промисловості та у сфері транспортних і логістичних послуг, вказали на чималі складнощі з підбором кваліфікованих нових співробітників через вимогу володіння працівниками необхідними спеціальними навичками.

Умови провадження комерційної діяльності

Зовнішньоторговельна діяльність

Жодне з опитаних великих підприємств не повідомило про проблеми у зв'язку з існуванням офіційних або неофіційних перешкод у торгівлі з Росією, в основному тому, що більшість із них доти торговельних відносин з Росією не мали. Два підприємства, які раніше експортували в Росію, заявили, що за останні 12 місяців добровільно припинили свої комерційні домовленості з нею через збройний конфлікт на сході України й анексію Криму.

Середні підприємства заявили про серйозніші проблеми: одна компанія раніше користувалася послугами розташованої в РФ американської лабораторії, яка проводила для неї аналізи. Після окупації Криму і початку конфлікту на Донбасі компанія продовжила користуватися послугами лабораторії, але доставка зразків через українсько-російський кордон стала набагато складнішою справою, яка тепер потребує більше часу.

Три інших середніх підприємства, які раніше експортували товари в Росію чи імпортували з неї, зазначили деякі проблеми, що заважають їм займатися бізнесом. Одна з компаній вказала, що їй довелося розірвати відносини з тепер уже колишніми бізнес-партнерами після того, як ті перестали виконувати умови контрактів. Інша зазначила, що запроваджений українським урядом мораторій на імпорт деяких товарів призвів до того, що взаємовигідна двостороння торгівля між обома сторонами практично залишилася в минулому.

Половина великих підприємств-респондентів позитивно розцінюють те, що Угода про асоціацію набрала чинності, і вважають, що вона відкриє нові ринки й підштовхне до поліпшення власних стандартів на продукцію. Попри те, що опитані середні підприємства не займалися активно торгівлею

з ЄС, дев'ять з них з великим ентузіазмом говорили про Угоду про асоціацію та її потенціал поглиблення економічних зв'язків і розвитку.

Одна велика компанія, що займається гуртовою та роздрібною торгівлею, має виразно негативний погляд на Угоду: вона стверджує, що дедалі більша конкуренція сусідніх країн – таких, як Угорщина і Польща – вже призвела до закриття багатьох місцевих підприємств і що після відкриття українського ринку для ЄС процес лише прискориться. Таку саму позицію поділяють два середніх підприємства, одне з яких працює у сфері гуртової та роздрібної торгівлі, а друге виробляє меблі, – на їхню думку, посилення конкуренції погано позначиться на бізнесі й призведе до припинення діяльності місцевих компаній.

З усіх великих і середніх підприємств, які позитивно розглядають перспективи зближення з ЄС, жодне не дало докладних пояснень, яким чином вони або їхня галузь завдяки такому зближенню зможуть допомогти економіці в коротко- або довгостроковій перспективі.

Торгівля з непідконтрольними уряду територіями

З трьох великих підприємств, які раніше продавали свої товари в Крим і на непідконтрольних уряду територіях Донбасу, лише одне продовжує підтримувати незначні контакти з клієнтами в цих регіонах. Сьогодні підприємства шукають нові ринки в Молдові та ЄС, але конкретної стратегії жодне з них поки що не має. Два інших великих підприємства повідомили, що в результаті конфлікту змогли встановити міцні зв'язки з великою кількістю клієнтів у центральній частині України, в тому числі серед компаній, що переїхали з непідконтрольних уряду територій.

Для великих підприємств практично в усіх галузях економіки Львівської області зсув акценту на внутрішній торговий ринок ви-

явився найбільш багатообіцяючим кроком, оскільки вони в основному здатні конкурувати з іншими регіонами.

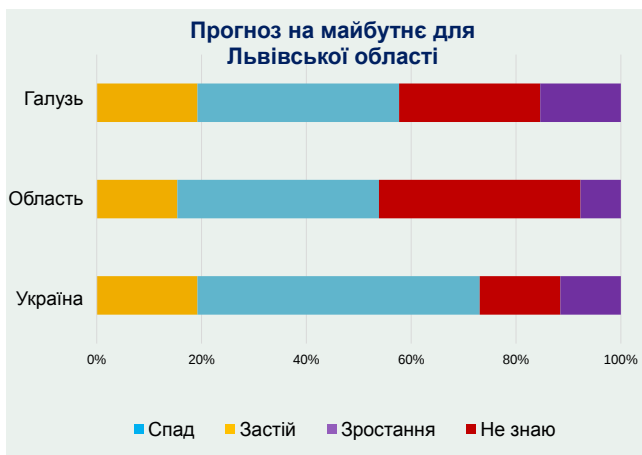
Лише чотири середніх підприємства раніше торгували з непідконтрольними уряду територіями, причому на останні припадало не більше 8% їхньої загальної внутрішньої торгівлі. Два середніх підприємства повідомили про збитки, а два інших замінили колишніх клієнтів на непідконтрольних уряду територіях іншими, які виїхали із зони конфлікту й відкрили офіси у Львові.

Багато великих підприємств очікують поліпшення умов на внутрішньому ринку, зокрема у зв'язку з триваючою нестачею товарів на ньому. Середні підприємства виявилися обережнішими в оцінках, заявивши, що перш ніж з'являться ознаки стійкого зростання, має розпочатися загальне поліпшення стану економіки.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Оцінюючи майбутнє України загалом, третина опитаних підприємств дуже критично відгукувалися про нинішній уряд, його політику й відсутність глибоких і комплексних реформ. Навіть у випадках, коли позитивні реформи набували форми закону (наприклад, щодо електронного уряду), здійснення їх було спорадичним або залишалося на папері. Серед компаній не було впевненості в тому, що уряд зробить кроки, які бізнес сприйме як рішучий відхід від корупційних практик. Щодо національної економіки загалом більшість респондентів висловили думку, що вона стагнуватиме або й далі падатиме.

Підприємства Львівської області були більш оптимістичні щодо регіональної економіки: майже третина респондентів очікували, що в найближчому майбутньому вона покаже ознаки росту. З огляду на поліпшення відносин між державою і підприємцями, особливо у Львові, підприємства висловили надію на швидке збільшення припливу іноземних інвестицій, виходячи з того, що імідж

області за останні два роки поліпшився в очах інвесторів, особливо західних (тобто з Європейського Союзу, США та Канади). Респонденти, які поділяли більш песимістичний погляд, вказували на корупцію на різних рівнях (від обласного до загальнодержавного) як на фактор, що обмежує приплив нових інвестицій і відновлення зростання економіки.

Більшість підприємств Львівської області без оптимізму оцінили майбутнє своїх галузей, пророкуючи подальшу стагнацію або спад. В обґрунтуванні вони вказали на дві наявні проблеми: слабку національну грошову одиницю і зниження купівельної спроможності споживачів. Водночас половина опитаних підприємств із великим оптимізмом оцінили поглиблення торговельних зв'язків з державами – членами ЄС і Заходом як шанс поліпшити власне становище.

Висновки

У результаті збройного конфлікту на сході України Львівська область пережила загальне зміцнення внутрішньоекономічних зв'язків, хоча і великі, і середні підприємства області мало дбали про поліпшення зв'язків із сусідніми країнами, незважаючи на наявність спільного кордону з ЄС.

З усіх досліджених галузей чи не найкращий потенціал нарощування експорту мають виробничі галузі (текстильна та маши-

нобудівна), які вже напрацювали зв'язки з клієнтами в ЄС. Їхня продукція відповідає основним стандартам ЄС або її можна легко поліпшити, щоб забезпечити відповідність цим стандартам (хоча відсутність у галузі стратегічного планування в цьому разі свідчить про те, що ці потенційні ринки вважають недосяжними – навіть якщо це не так).

Стан харчової промисловості області, яка розраховує в основному на внутрішній ринок (за винятком харчових рослинних олій на зразок соняшникової), говорить про наявність нових можливостей мірою того, як конфлікт сприяє відкриттю нових внутрішніх ринків.

Галузь інформаційних технологій, гнучкіша з погляду функціонування та можливостей продажу своїх послуг, демонструє один з найбільш динамічних потенціалів встановлення економічних зв'язків не тільки всередині України, а й у світовому масштабі. Незважаючи на еміграцію кваліфікованих фахівців у цій сфері, нові сили й дедалі більша конкурентоспроможність внутрішнього сектору ІТ дає підстави зробити припущення про те, що його відносна значущість лише збільшиться (щоправда, тільки за умови, якщо оподаткування та регуляторна база дадуть йому змогу це зробити).

Як один з найбільш диверсифікованих в економічному сенсі регіонів, Львівська область із 2013 р. показала міцну стійкість, особливо тому, що конфлікт на сході України й анексія Криму мало позначилися на досліджених підприємствах області. Хоча унікальність її географічного розташування та досвід традиційно сильних галузей навряд чи можна повторити в інших частинах країни, прагнення відповідних галузей до збільшення присутності на внутрішньому ринку заслуговує на підтримку у формі політики, що сприяє розвитку внутрішньої торгівлі, а також зусиль щодо усунення цілком реальних інфраструктурних перешкод, з якими стикається область.

Одеська область

Розташована в південно-західній частині України, Одеська область та Одеський порт – одні з експортно-імпортних воріт України. Мірою наростання нестабільності в інших куточках країни – і особливо після втрати портів у Криму – економічне значення області лише зросло. Період нестабільності був і в Одеській області, його кульмінацією стала загибель більш як 30 проросійських активістів 2 травня 2014 р., коли під час зіткнень між проросійськими й проукраїнськими протестувальниками було підпалено будівлю Одеського міського комітету профспілок. Незважаючи на розчарування від незавершених розслідувань цих смертей, призначення колишнього президента Грузії Міхеїла Саакашвілі на посаду голови обласної державної адміністрації (ОДА) здійняло нову хвилю економічного оптимізму, небачену деінде в Україні. Попри те, що область стикається практично з тими ж економічними проблемами, що й будь-яка інша область країни, чітко сформульована й популяризована програма реформ Саакашвілі змусила місцеві підприємства повірити в те, що Одеська область зможе швидше повернути на курс економічного зростання, аніж решта країни.

Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних, як найбільш значущі визначено 5 таких галузей:

Одеська область	Послуги перевезення вантажів
	Харчова промисловість
	Сільське господарство
	Хімічна та нафтопереробна промисловість
	Відпочинок і туризм

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

Економічний огляд

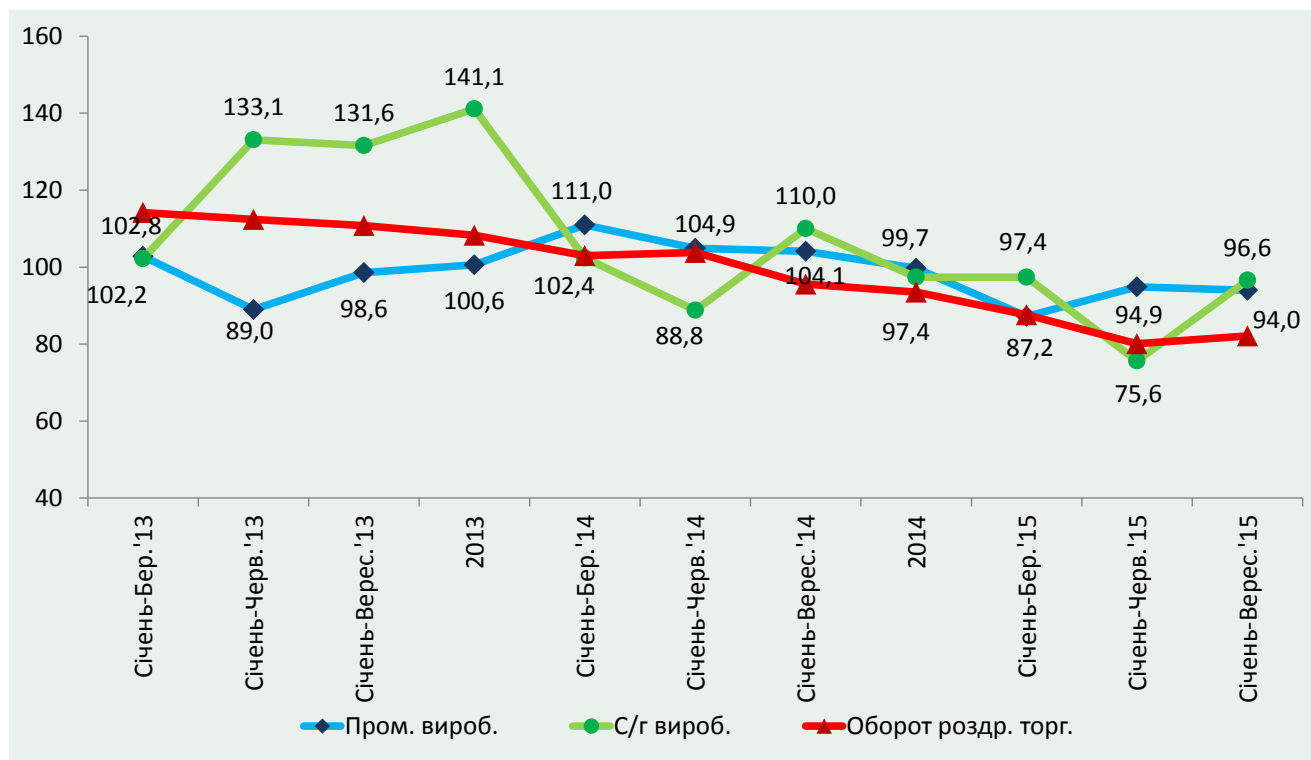
Одеська область – один із найбільших в Україні пунктів вантажного транзиту. На неї припадає 4,6% ВВП (2013 р.), 2,5% загального обсягу промислового виробництва (2014 р.) і 3,3% загального товарного експорту України (2014 р.). 2014 р. роздрібна торгівля області досягла 6,9% загальнодержавної. Її транспортна галузь, особливо морські вантажоперевезення через вісім портів області, є найбільшим генератором доданої вартості: вона приносить 18,7% (2013 р.) ВВП області. Зразу за галуззю вантажоперевезень, яка є лідером за часткою у ВВП, йдуть гуртова та роздрібна торгівля (15,4%), сільське господарство (9,7%), промислове виробництво (9,4%) і сектор нерухомості (8,4%).

Промисловість Одеської області складається з трьох основних галузей: харчової, хімічної та нафтопереробки, а також машинобудування. На харчову промисловість, що випускає в основному цукор, рослинні олії, тваринні жири, плодоовочеві консерви, вина й харчові концентрати, припадає близько 30% загального промислового виробництва області. Хімічна промисловість і нафтопереробка області 2014 р. дали, відповідно, 17,9% і 4,7% загального промислового виробництва України. Це в основному мінеральні добрива, миючі засоби, лакофарбова продукція, пластмасові та гумові вироби. Машинобудівна промисловість, представлена переважно виробництвом металорізального інструменту та суднобудуванням, 2014 р. дала більш як 9,4% загального промислового виробництва області.

2014 р. обсяги промислового та сільськогосподарського виробництва в Одеській області лише трохи знизилися (відповідно, на 0,6 і 0,3%), але вже в першому півріччі 2015 р. зафіксовано падіння на 5,1% у промисловому і на 24,4% у сільськогосподарському виробництві. Харчова промисловість області 2014 р. зросла на 13,7%, і тенденція зростання збереглася в першому півріччі 2015 р.

¹ <http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/32-VII.pdf>

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібно́ї торгівлі в Одеській області
(зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року**

Джерело: Державна служба статистики України

2014 р. хімічна промисловість зменшила виробництво на 15,2%, машинобудівна галузь – на 6,5%, а металообробка – на 22,1%. Обсяг вантажоперевезень 2014 р. услід за падінням внутрішнього попиту та експорту скоротився на 5,7%, проте в першому півріччі 2015 р. відновив тенденцію до зростання, додавши 17,57%.

Середній рівень безробіття серед населення працездатного віку області зріс із 5,7% 2013 р. до 7% 2014 р. і першому півріччі 2015 р.

Огляд торгівлі

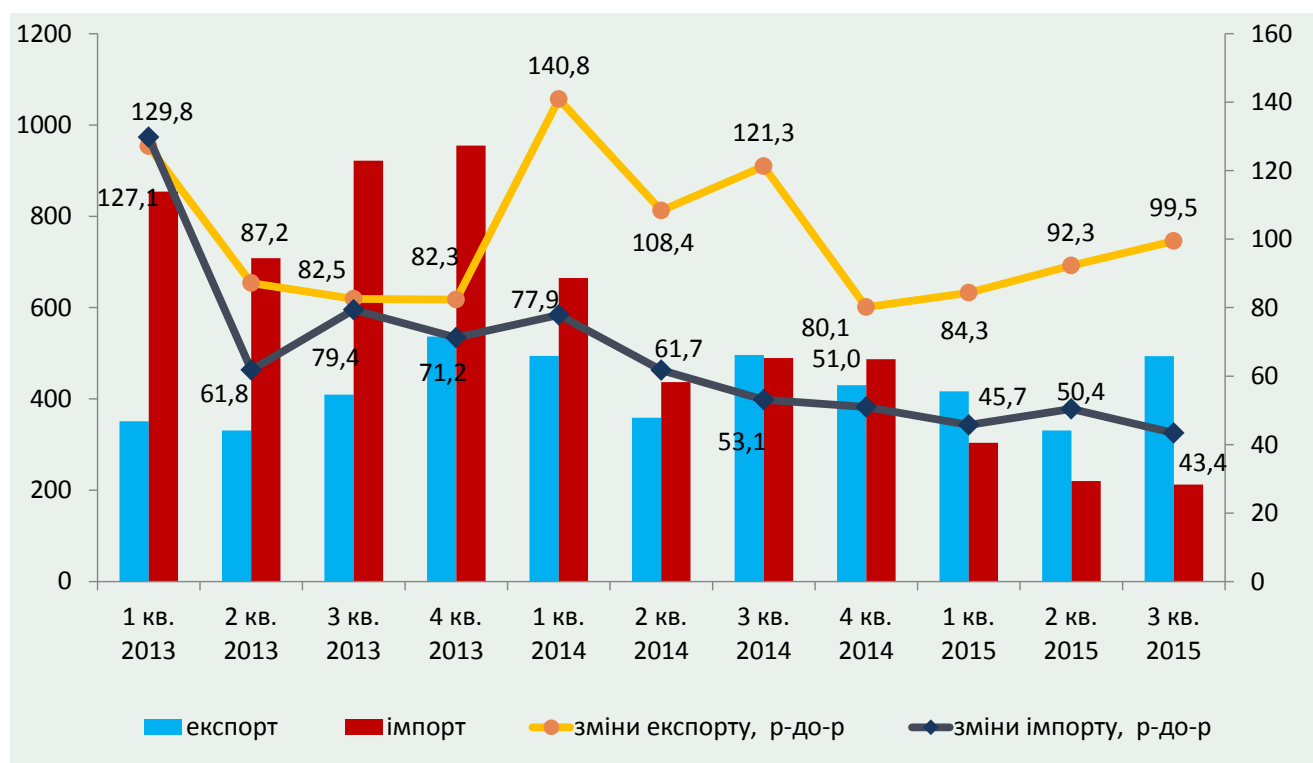
Експортні показники Одеської області 2014 р. загалом зросли на 9,3%, незважаючи на вагоме – на 23,6% – зниження в останньому кварталі року. Області вдалося успішно замінити втрату можливостей експорту на ринки Євразії (-44,7% 2014 р.) розширенням експорту в ЄС (+36,6%). Як наслідок, загаль-

ні обсяги експорту в Євразії скоротилися з 14,8% 2013 р. до 7,5% 2014 р. і в подальшому до 6,2% до середини 2015 р.

Тим часом частка поставок у ЄС у загальному обсязі експорту області зросла з 20,5% 2013 р. до 25,7% 2014 р., знизившись, щоправда, майже до 20% у першому півріччі 2015 р. Важливу роль в експортній діяльності області продовжують відігравати азійські ринки, на які 2014 р. припало 40,5% експорту на обласному рівні.

Сільськогосподарська й харчова промисловість залишилися в лідерах економіки Одеської області. Високі обсяги експорту сільськогосподарських і харчових продуктів 2014 р. пояснюються рекордними в тому році (42,3%) показниками зростання в цих галузях, що дало їм змогу забезпечити 55,6% всього експорту області. Показники експорту продукції хімічної, машинобудівної та металообробної промисловості за той же період скоротилися

**Динаміка товарного експорту та імпорту в Одеській області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

майже на 20%, частково через зниження попиту на російському ринку. Левову частку в обласному експорті послуг (майже 90%) мають послуги перевезення вантажів, зокрема, морським транспортом. Послуги вантажоперевезень показали стійке скорочення: на 12,3% 2014 р. і на 14,9% у першому півріччі 2015 р., позначившись на падінні загального обсягу експорту послуг області на 14,4% 2014 р. і ще на 17,4% до середини 2015 р.

Дослідження

Хоча попередній відбір виявив 47 підприємств, що відповідали критеріям вибірки, вдалося домовитися лише про 15 інтерв'ю, з яких чотири проведено з представниками великих підприємств і вісім – з МСП. Призначення головою ОДА Міхеїла Саакашвілі викликало неоднозначну реакцію в місцевому підприємницькому середовищі. Зміни в обласному керівництві позначилися на готов-

Кількість відповідей за галузями, Одеська область	
Транспорт і логістика	5
ІТ і телекомунікаційні послуги	3
Гуртова та роздрібна торгівля	3
Сільське та лісове господарство	1
Готельний бізнес і відпочинок	1
Харчова промисловість	1
Інше	1

ності підприємств брати участь в інтерв'ю, почасти через анонсовану Саакашвілі програму боротьби з корупцією і спричинені цим політичні колізії в державних органах (зокрема в прокуратурі і митній службі області).

Інтерв'ю проводили на підприємствах основних галузей економіки області, у тому числі у сфері транспортних і логістичних

послуг, IT і телекомунікаційних послуг, гуртової і роздрібної торгівлі, харчової промисловості, галузі сільського та лісового господарства. В основному інтерв'ю проводили на підприємствах із кількістю працівників не менше 100.

Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

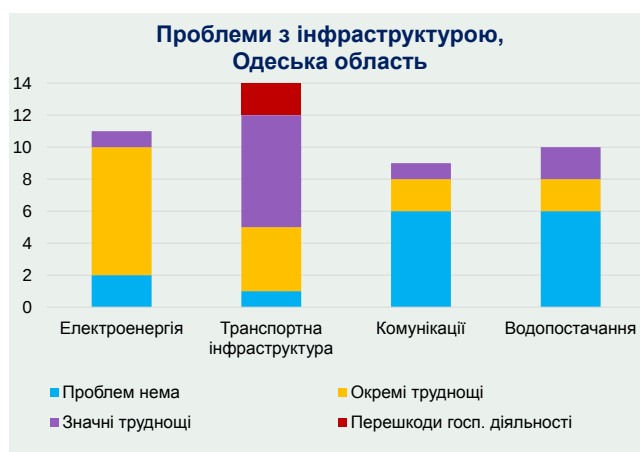
Більш як половина респондентів з-поміж великих і середніх підприємств вказали серед факторів, що викликають найбільше занепокоєння, політичну нестабільність і загрозу відновлення збройного конфлікту. Інші проблеми, зазначені середніми підприємствами (але такі, що не потрапили в першу десятку проблем, озвучених великими): поганий стан транспортної та іншої інфраструктури області. Більш як половина респондентів назвали серед значущих проблем низький рівень внутрішнього попиту.

75% великих і середніх підприємств назвали фактором, який серйозно вплинув на їхню господарську діяльність за останні 12 місяців, нові обмеження на торгівлю з Донбасом і Кримом.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

За винятком чотирьох компаній, інші респонденти повідомили про стурбованість, від помірної до сильної, поганим станом транспортної інфраструктури області. Середні підприємства також сказали, що це сильно заважає їм під час провадження діяльності. За твердженням двох компаній, ситуація настільки невтішна, що іноді змушує їх повністю припинити роботу. Наприклад, водії автомобілів доставки часом просто відмовляються доставляти товари на певні території, особливо у сільській місцевості, де рівень руйнування дорожнього полотна загрожує серйозними поломками автотранспорту.

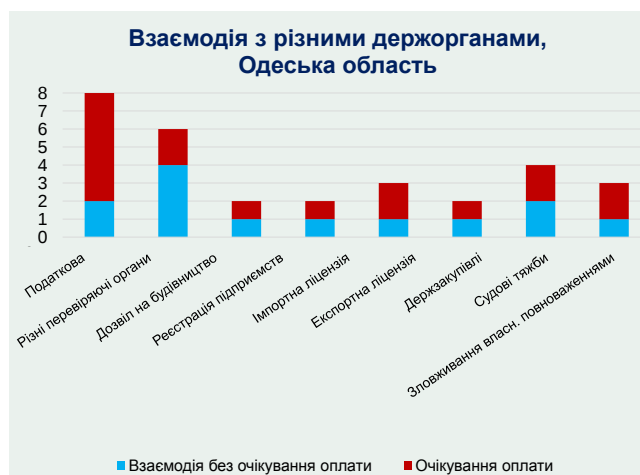
Жодне середнє підприємство не повідомляло про проблеми з електропостачанням; водночас три великих підприємства зазначили, що

за останні 12 місяців стикалися з перебоями з електрикою. Одне підприємство пояснило перебої тим, що застарілі електромережі нездатні впоратися з попитом і потребують термінової модернізації.

Внутрішнє нормативне середовище

Три підприємства заявили, що високі ставки оподаткування негативно позначаються на їхній діяльності. Два великих підприємства особливо критично відгукнулися про високі ставки податку на фонд заробітної плати, що доходять до 45% зарплати зайнятого цілий день працівника. 25% респондентів вказали серед найсерйозніших проблем, з якими їм довелося зіткнутися, погане адміністрування системи ПДВ. Підприємства, яким повинні відшкодувати ПДВ, змушені довго чекати або взагалі не отримують відшкодування, що створює додаткове фінансове навантаження на компанію в період економічного спаду.

Багато проблем регуляторного середовища специфічні для тієї чи іншої галузі: наприклад, одна компанія, що займається роздрібним продажем автомобілів, заявила, що новий податок на автомобілі класу «люкс» на основі визначення відносного обсягу їхніх двигунів призвів до підвищення цін на них і, відповідно, ще більше знизив і без того рекордно низькі обсяги продажу авто. Компанія пояснила, що хоча податок запроваджували з прицілом на автомобілі преміум-класу, його автори упустили той факт, що подібні автомобілі незрідка мають менший об'єм двигуна, аніж авто інших типів.

Середні підприємства, що працюють у сільськогосподарській галузі, розкритикували запровадження, за їхніми словами, 5%-го імпортного мита на насіннєвий матеріал і гербіцидні/пестицидні препарати. Підприємства повідомили, що фермери й так борються за виживання, тож додаткові витрати виявляються непотрібним і вагомим навантаженням на них.

Доступ до фінансування/капіталу

За останні 12 місяців лише одне велике й одне середнє підприємство спробували взяти кредит. У підсумку банк відмовив цьому великому підприємству в кредиті, і йому довелося зупинити розпочатий проект, у який вже було вкладено гроші. Середньому підприємству вдалося отримати кредит під дуже високий відсоток; за словами представника підприємства, якби не довготривалі стосунки з банком і не вагомий авансовий платіж, кредит отримати не вдалося б.

Робоча сила

Потреби в робочій силі різночудно відрізняються залежно від галузі та розміру компанії. Лише одне велике підприємство повідомило про пошук нових працівників, чотири середніх підприємства заявили про складнощі з підбором кваліфікованих нових співробітників для компаній у сфері ІТ, телекомунікацій і перевезення вантажів. Загалом більшість респондентів зазначили, що за останні два роки їм

вдалося практично зберегти персонал і будь-яких змін у майбутньому вони не очікують.

Умови провадження торгівлі

Зовнішньоторговельна діяльність

Лише три з опитаних компаній займалися експортом на російський ринок. Одне велике підприємство повідомило, що на ринок РФ припадало 70% його загальних поставок, і за останні 12 місяців воно повністю втратило свою частку на цьому ринку. Серед причин втрати називали: зниження попиту, вартість реекспорту автомобілів іноземного виробництва, що росте, а також офіційні та неофіційні обмеження на торгівлю з РФ. Два середніх підприємства, які раніше реекспортували товари з Криму до Росії, заявили, що після анексії Криму та початку збройного конфлікту на Донбасі попит на ці товари зник. Жоден з респондентів не планував відновлювати торговельні зв'язки з Росією, не виключаючи водночас вірогідність пошуку можливостей на ринках інших країн ЄврАзЕС.

Ні великі, ні середні підприємства не заявляли про активний пошук можливостей торгівлі з ЄС. Дві великі компанії у сфері харчової промисловості та ІТ і телекомунікацій, які зараз націлені винятково на український ринок, розповіли, що Угода про асоціацію з ЄС навряд чи на них позначиться.

Більшість великих і середніх підприємств Одеської області позитивно оцінюють Угоду про асоціацію та ЗВТ+. Вони вітали відкриття ринку ЄС для українських компаній, зазначивши, що не мають планів виходити на цей ринок.

Торгівля з невідконтрольними урядовими територіями

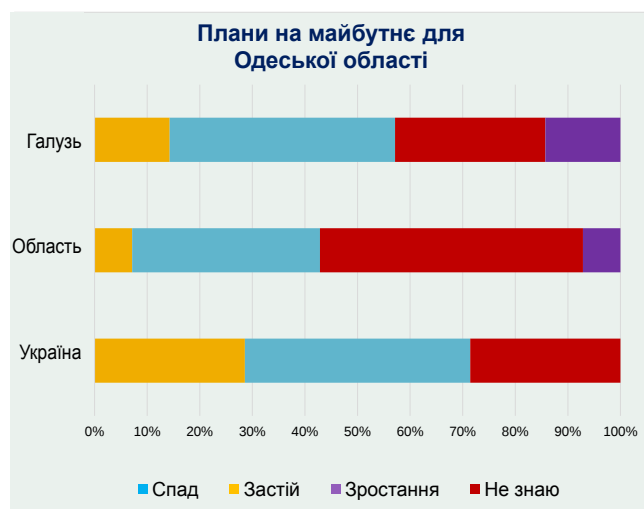
Два великих підприємства повідомили, що продовжують працювати з Кримом; водночас жодне середнє підприємство з півостровом торгівлі не вело. Одна середня компанія заявила про припинення співпраці з Кримом після того, як тамтешні партнери виявилися не в змозі гарантувати поставки на матери-

кову Україну. Основним бар'єром у торгівлі названо відсутність чітких процедур по обидві сторони від адміністративного кордону з Кримом. Одне з великих підприємств, яке займається торгівлею з Кримом, заявило про відсутність суттєвої шкоди загальному продажу і про побоювання, що нечітко врегульовані відносини між Україною і Кримом, який перебуває під контролем Росії, можуть призвести до розірвання ділових зв'язків.

Усі вісім компаній, які раніше торгували з непідконтрольними українському уряду територіями Донбасу, заявили, що припинили таку торгівлю. П'ять середніх підприємств, які мали торговельні зв'язки із цими територіями, після початку збройного конфлікту в регіоні зіткнулися з 10–15% падінням загального обсягу внутрішньої торгівлі. Єдина середня компанія, що працює у сфері вантажоперевезень і логістики, зазначила, що внаслідок конфлікту втратила 30% загального експорту послуг. Жоден із респондентів не виявив бажання повернутися в регіон.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Прогнози респондентів щодо економіки країни загалом були песимістичніші, ніж щодо області або відповідної галузі. Незважаючи на те, що більшість підприємств вважали: національна економіка продовжить стагнувати або навіть падатиме, лише один респондент висловив побоювання, що економіка Одеської області продовжить скорочуватися.

Близько третини респондентів припустили, що економіка області та її галузі продовжать стагнувати впродовж наступного року або двох; водночас половина респондентів зазначили повернення в регіон ознак зростання.

У багатьох своїх відповідях респонденти вказали, що область відрізняється від інших присутністю в ній особливого каталізатора можливих змін – Міхеїла Саакашвілі. Всі ті, хто з оптимізмом дивиться на перспективи галузі (хоча таких була лише третина від загальної кількості опитаних), а також майже всі ті, хто поділяє такий оптимізм щодо власної галузі і України загалом, назвали його основною рушійною силою на шляху до економічного процвітання.

Висновки

Потенціал економічних зв'язків Одеської області загалом залишається сильним, хоча недавні обмеження на торгівлю з РФ вдарили по підприємствах, які розраховували на російський ринок з погляду експорту та імпорту. Збитки, яких зазнали підприємства в результаті майже повного закриття російського ринку і обмеження доступу на деякі ринки ЄврАзЕС, буде непросто компенсувати, але область 2014 р. продемонструвала здатність знайти ринки-замінники в ЄС та Азії. Оскільки завдяки ЗВТ+, що набула чинності на початку 2016 р., економічні зв'язки з ЄС продовжать розширюватися, порти Одеси зможуть зіграти важливу роль регіонального торгового хаба для держав – членів ЄС.

Харчова промисловість і сільське господарство області – одні з найсильніших кандидатів на поліпшення своїх зовнішньоекономічних зв'язків та отримання переваг від активізації торгівлі з ЄС.

Сьогодні внутрішні економічні зв'язки області серйозно страждають від занедбаних автодоріг і пов'язаних із цим проблем, з якими стикаються компанії, що намагаються торгувати з районами області. Як стверджують місцеві підприємства, в разі відновлення автодорожнього господарства комерція

в області отримала б потужний поштовх до розвитку. Утім, добре розвинена портова і залізнична інфраструктура Одеської області слугує міцною основою, якою б могли скористатися місцеві компанії для пошуку нових ринків в Україні та за кордоном.

На відміну від підприємців інших областей і незважаючи на близькість області до Криму і Придністров'я (потенційного джерела кон-

флікту), місцеві підприємці більш позитивно оцінюють майбутнє свого регіону. Одеса завдяки своєму морському порту є важливою ланкою, що забезпечує економічні зв'язки всієї України. Надії на зміни в області багато в чому пов'язують із нинішнім головою ОДА, якого вважають рушійною силою розвитку регіону.

Сумська область

Сумська область розташована на північний схід від Києва на кордоні з Росією. Її економіка поєднує виробництво товарів із підвищеною грошовою цінністю (продукція хімічної та нафтопереробної промисловості, а також машинобудування) і товарів зі зниженою грошовою цінністю (продукція сільського господарства та харчової промисловості). Як і у випадку з Донецькою і Луганською областями, близькість до Росії сформувала міцні торговельні зв'язки з цією країною, тому обмеження українсько-російської торгівлі під час кризи вдарило по обласній економіці. Проте, на відміну від цих областей, Сумській області не довелося стикатися з конфліктом на своїй території. Ці чинники зумовили не настільки сильний спад виробництва в Сумській області, як у Донецькій і Луганській областях, хоча вони можуть спричинити наявність подібних проблем із пошуком нових ринків.

Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних як найбільш значущі виокремлено 6 таких галузей:

Сумська область	Хімічна та нафтопереробна промисловість
	Харчова промисловість
	Машинобудування
	Видобувна промисловість
	Сільське господарство
	Гуртова та роздрібна торгівля

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

Економічний огляд

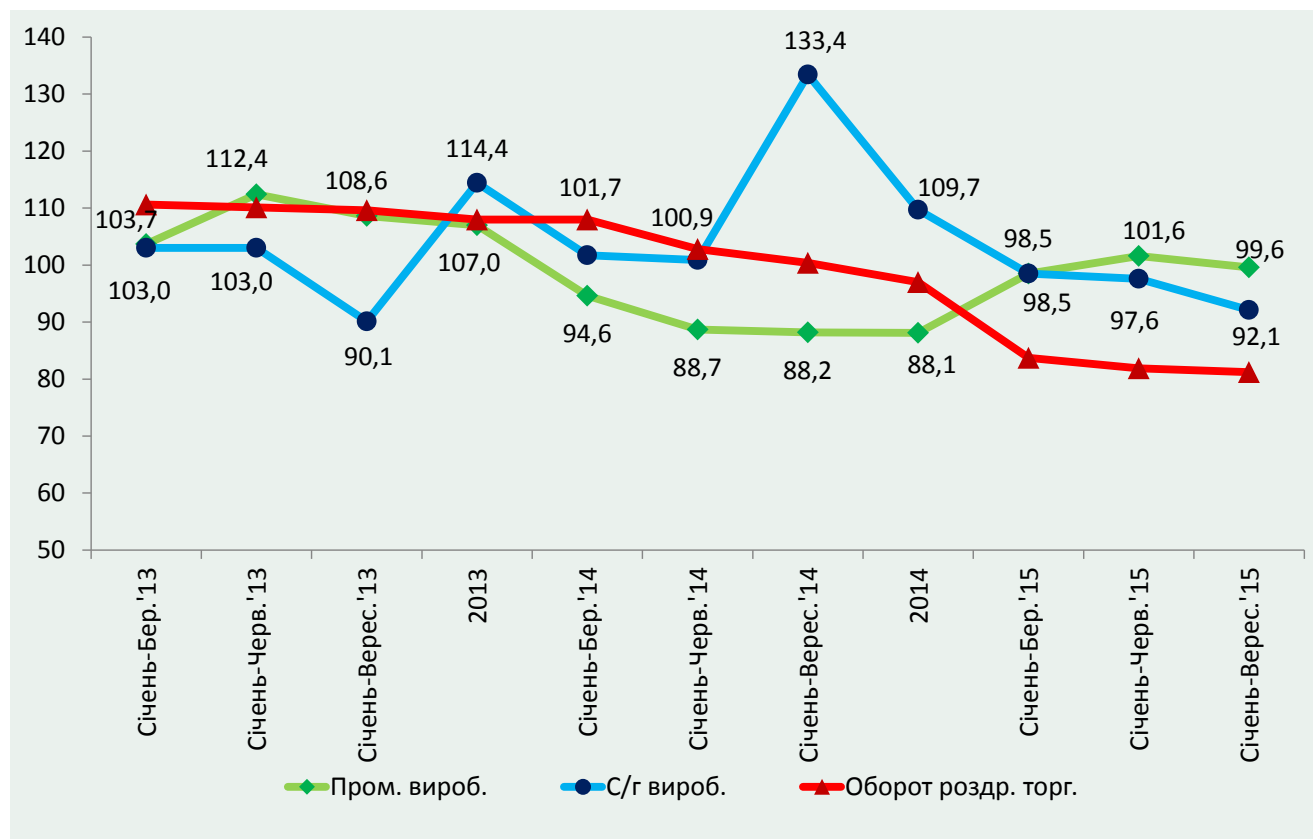
Сумська область внесла лише 1,8% у ВВП (2013 р.) країни; 2014 р. на її частку припало лише 2,1% її промислового виробництва і 1,4% загального товарного експорту. Основний внесок у створення доданої вартості в області зробили сільське господарство (18,5%), промислове виробництво (14,9%), видобувні галузі (8%) та гуртова й роздрібна торгівля (14,6%).

Агропромисловий комплекс області добре розвинений. Він складається з кількох підприємств добувної галузі (видобуток нафти та природного газу), машинобудування (у тому числі виробництво хімічного і нафтовидобувного обладнання, газокompресорних установок), металообробки, а також хімічної та харчової промисловості. Економіка області переважно орієнтована на експорт і сильно залежить від ринків Росії і Євразійського Союзу, на які донедавна припадало більше половини регіонального експорту.

2014 р. промислове виробництво Сумської області пережило різке падіння на 12,1%, що настало після 7%-го скорочення 2013 р. Утім, у першому півріччі 2015 р. воно продемонструвало ознаки росту, збільшившись на 1,6%. Найсерйозніший удар пережило машинобудування регіону: воно скоротилося на 21,3% 2014 р. і ще на 6,2% до середини 2015 р. Як наслідок, його частка в регіональному промисловому виробництві знизилася з 20,6% 2013 р. до 13,5% у першому півріччі 2015 р.

Порушення або розрив торговельних зв'язків і комерційних угод з Росією стали основним фактором, який зумовив спад промислового виробництва. Загальному скороченню економіки області сприяли і негативні показники зростання в інших основних галузях – таких, як гірничодобувна і харчова промисловість, що продемонстрували, відповідно, 8,4% і 5,3%-е скорочення.

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібно́ї торгівлі в Сумській області
(зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року**

Джерело: Державна служба статистики України

Водночас 2014 р. відбулися позитивні зміни в динаміці розвитку хімічної та металообробної промисловості: перша виросла на 34,9%, друга – на 7,1%. Особливо важливим це стало для хімічного виробництва, що зазнало 31,9% падіння 2013 р.

Середній рівень безробіття серед працездатного населення області зріс із 8,5% 2013 р. до 10,2% 2014 р., у подальшому збільшившись до 11,1% у першому півріччі 2015 р.

Огляд торгівлі

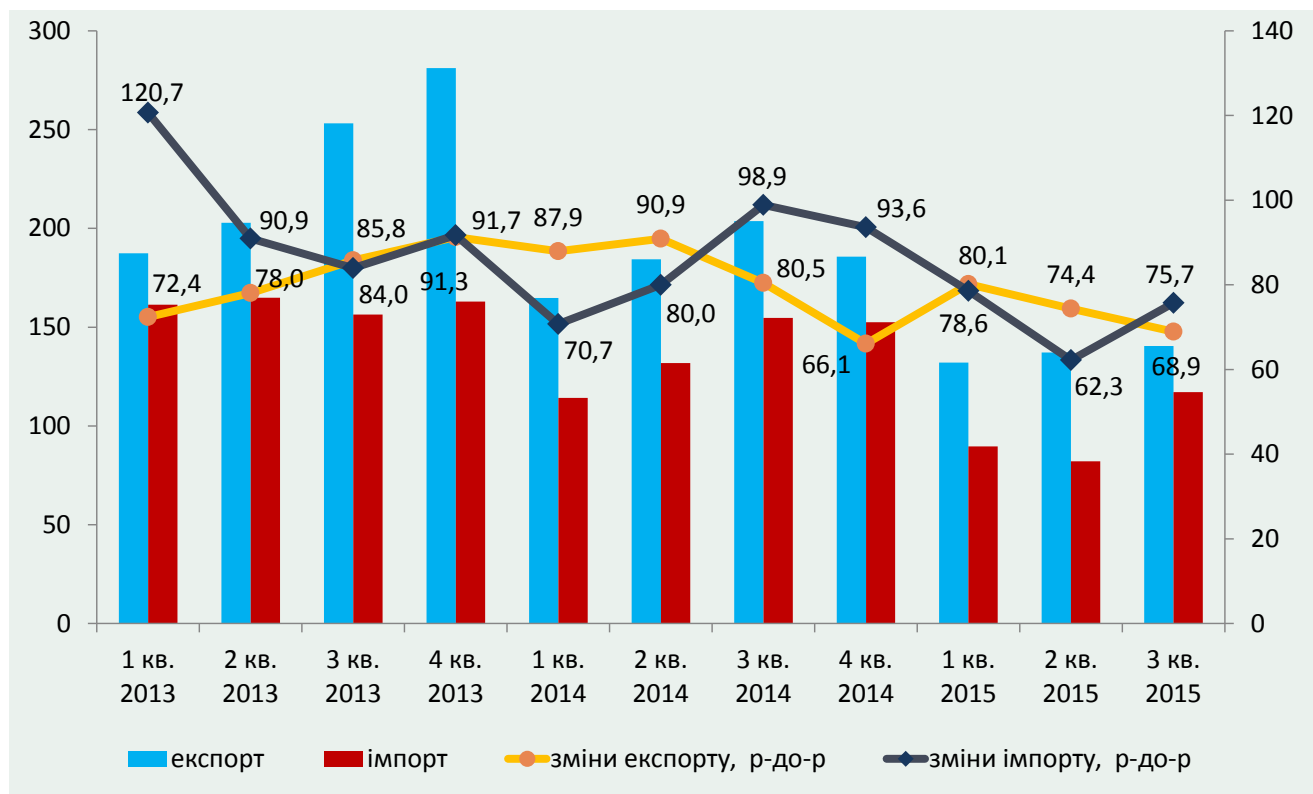
У період з 2013 р. до середини 2015 р. Сумська область продемонструвала переважно негативну динаміку розвитку; особливо це стосується товарного експорту, який скоротився 2014 р. – першому півріччі 2015 р.

більш як на 20%. З погляду основних експортних ринків найбільш значущими для області стали потрясіння на ринках Азії і ЄвразЕС, експорт на які 2014 р. скоротився на 25,4% і 29,4%, відповідно.

Значення ринку ЄС суттєво зросло в період з 2013 р. до 2015 р.: його частка в загальному експорті області за 2014 р. збільшилася до 19%, а в першому півріччі 2015 р. – до 23%. Загальний експорт області в ЄС 2014 р. виріс на 8,9%.

Частка ринків Росії та інших країн, які входять у ЄвразЕС, у загальному товарному експорті області становила 57,3% 2013 р. і 53,35% 2014 р. Незважаючи на те, що в першому півріччі 2015 р. експорт до ЄвразЕС упав до 44%, її ринок залишився найбільшим за значущістю для області.

**Динаміка товарного експорту та імпорту в Сумській області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

Регіональний експорт переважно покладався на продаж машинного і електричного обладнання (45% експорту області 2013 р.), сільськогосподарської продукції та продуктів харчування (зернових, насіння соняшника, готових до вживання харчових продуктів), а також хімічних продуктів (добрив і барвників). У період з 2013 р. до середини 2015 р. частка хімічних продуктів, машин і електричного обладнання в експорті виявилася найменшою. Експорт машин і електричного обладнання, тісно пов'язаний з ринками РФ/ЄврАзЕС, знизився на 46% 2014 р. і на 37% у першій половині 2015 р. внаслідок запроваджених обмежень на торгівлю з Росією.

Суттєво активізувався експорт продукції рослинництва (зернових), в основному на ринки ЄС та Азії: 2014 р. він зріс на 84,4%, а до середини 2015 р. – на 37,1%. Важливі для області статті експорту – послуги будів-

ництва, переробки матеріальних ресурсів і бізнес-послуги – 2014 р. і першому півріччі 2015 р. показали слабку динаміку. Загалом експорт послуг знизився на 21,3% 2014 р. і на 18,2% за шість місяців 2015 р.

Найважливіша промислова галузь області – машинобудування, яке найбільше постраждало від запровадження обмежень на торгівлю на російському ринку.

Дослідження

Проведено 15 інтерв'ю з представниками підприємств і одне з представником Сумської обласної державної адміністрації. З великими і середніми підприємствами проведено майже однакову кількість інтерв'ю. Деякі респонденти неохоче висловлювали свої міркування про місцеву владу.

Інтерв'ю проводили з представниками основних галузей області, у тому числі з під-

**Кількість відповідей за галузями,
Сумська область**

Харчова промисловість	4
Гірничодобувна галузь	2
Сільське та лісове господарство	2
Хімічна й нафтопереробна промисловість	3
Металургія	1
Машинобудування	2
Текстильне виробництво	1

приємствами, які працюють у сфері сільсько-го господарства, в харчовій промисловості, у хімічній і нафтопереробній промисловості, машинобудуванні, металургії, гірничодобувній і текстильній промисловості. В інтерв'ю взяли участь сім великих і вісім середніх підприємств.

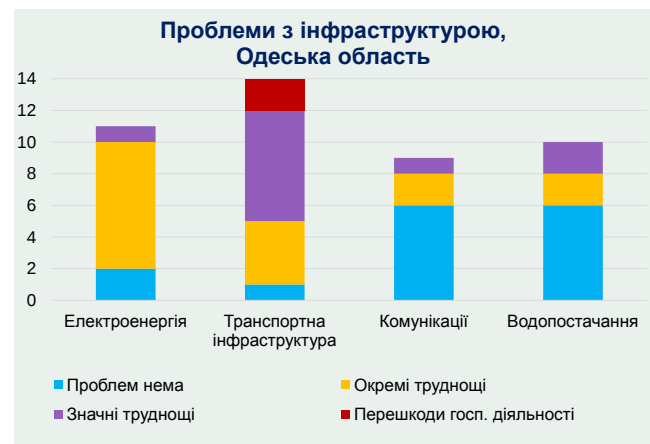
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

Підприємства Сумської області переважно переймаються проблемами політичної нестабільності, дедалі вищих виробничих витрат і низького попиту. Великі підприємства більше переймалися зовнішніми ринками, а середні – внутрішніми ринками. Останні також негативно оцінювали свої можливості доступу до фінансування в економічно неспокійний період. Галузі, які більше залежать від торгівлі з Росією – такі, як харчова і машинобудівна промисловість, – чутливіші до політичної нестабільності та конфліктів.

За останні 12 місяців усі середні підприємства і майже кожне велике переймалися проблемою зростання виробничих витрат, у тому числі у зв'язку з ослабленням гривні. Великі підприємства також називали серед проблем забезпечення кваліфікованими кадрами, що пов'язане з призовом співробітників до лав Збройних Сил України (ЗСУ).

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

П'ять великих підприємств згадали великі складнощі з місцевою транспортною інфраструктурою, зокрема, стан доріг в області. Шість із семи досліджених підприємств як основні маршрути вантажоперевезень і транспортного сполучення використовували автомобільні дороги, водночас одне назвало основним способом доставки товарів авіасполучення, а два – залізничний транспорт.

П'ять великих підприємств вказали, що одна з найбільш значущих проблем, з якими їм доводиться стикатися, – зростання вартості перевезень вантажів. З цих п'яти два підприємства зазначили, що затримки у зв'язку з проблемами на дорогах є регулярною перешкодою для провадження діяльності.

На ті ж проблеми з автодорожньою мережею області вказали всі опитані середні підприємства. Для них автомобільні перевезення були основним способом доставки (хоча два підприємства зазначили, що для внутрішніх поставок також використовують залізничний транспорт). З усіх транспортних проблем, згаданих респондентами, найбільш важливою для половини респондентів, з яких двоє працювали в сільськогосподарській галузі, виявилася проблема збільшення транспортних витрат.

За винятком одного середнього підприємства, що працює у сфері хімічного виробництва й нафтопереробки, інші компанії не

відчували проблем з електропостачанням. Великих складнощів із водопостачанням також не було відзначено, і лише одна машинобудівна компанія вказала на серйозні проблеми з інфраструктурою комунікацій.

Внутрішнє нормативне середовище

Одне велике підприємство вказало на проблеми, спричинені лімітами на суму купівлі іноземної валюти, встановлені Національним банком України в першому півріччі 2015 р. Незважаючи на те, що проблеми були нетривалими, затримки викликали у його закордонних партнерів (у Росії і Туркменістані) сумніви в здатності підприємства платити за рахунками. Два інших підприємства зазначили, що постійні зміни в законодавстві створюють складнощі, оскільки позбавляють впевненості в повній відповідності вимогам закону й новим нормам оподаткування.

Працівники податкових органів

Більшість великих і середніх підприємств вказали, що з усіх офіційних органів їм найчастіше доводиться спілкуватися з місцевими податковими органами. Чотири великих підприємства, що належать до різних галузей, вказали на складність із визначенням вимог податкових органів. Вони повідомили про проблеми з розумінням того, яких документів від них вимагають, якщо ж вони подали щось неправильно або не подали правильні документи, місцеві податкові органи вимагали оплатити штраф або хабар, щоб «зам'яти справу».

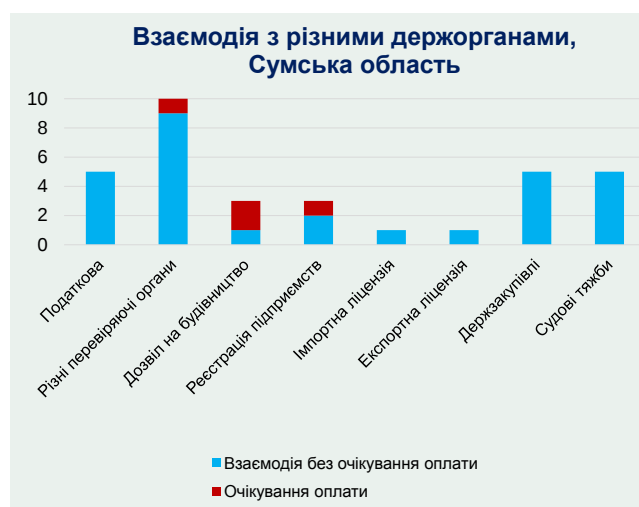
Середні підприємства заявили, що місцеві податкові органи не змогли пояснити, яку звітність необхідно подавати до настання кінцевих термінів подачі. Вони також повідомили, що влада несвоєчасно реагує на запити про інформацію, відповіді на які часом доводиться чекати тижнями.

Завдяки мораторію на податкові перевірки, запровадженому Кабінетом Міністрів України 2014 р. і продовженому на 2015 р., середні підприємства не стикалися з перевітками.

Ліцензії, дозволи та свідоцтва

Великі підприємства практично не повідомляли про будь-які конкретні проблеми з отриманням офіційних ліцензій, дозволів і свідоцтв. Водночас великі підприємства згадували періодичні проблеми з отриманням офіційних документів, пов'язані з кількістю органів, які доводилося відвідувати, а також часом, який потрібен на обробку заяв. Як пояснив один респондент із галузі харчової промисловості, процес може затягнутися на тижні й місяці без будь-яких пояснюваних причин.

Три середніх підприємства, яким доводиться мати справу з митниками, зазначили складнощі з отриманням необхідних дозволів або ліцензій, викликані великою кількістю документів, які потрібно подавати, довгим переліком процедур, через які доводиться проходити, а також вимаганням хабарів майже на кожному рівні, щоб гарантувати видачу необхідних документів.

Доступ до фінансування/капіталу

Жодне з опитаних великих і середніх підприємств на час інтерв'ю не шукало додаткового фінансування. Зокрема середні підприємства повідомили, що зацікавлені в отриманні кредиту, але їм заважають надзвичайно високі кредитні ставки.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Усі опитані великі підприємства зазначили відчутне зниження прибутковості бізнесу з початку 2013 р. і посилення спаду в другому півріччі 2014 р. У харчовій промисловості ці втрати пов'язані із втратою ринків у Криму і на територіях Донбасу, які сьогодні непідконтрольні українському уряду. Всі великі підприємства повідомили, що в результаті загалом несприятливого економічного клімату в Україні вони втратили частину клієнтів, зберігши клієнтуру на територіях, підконтрольних українському уряду. Один респондент з галузі машинобудування повідомив про втрату внаслідок триваючого конфлікту більшості клієнтів у Росії і про складнощі з пошуком нових клієнтів в Україні для нівелювання втрат.

Чотири середніх підприємства у сфері харчової промисловості заявили про відсутність відчутного зниження прибутковості впродовж минулого року. Виробник хлібобулочної продукції вказав на майже 30%-е падіння прибутковості; ще одне середнє підприємство, яке працює у сфері хімічного виробництва й нафтопереробки, повідомило про 40–50% зниження прибутковості порівняно з попереднім роком. Загалом середні підприємства не заявляли про суттєві втрати у зв'язку з надійною базою внутрішніх споживачів їхньої продукції.

Робоча сила

Шість із семи великих підприємств повідомили про дедалі більші проблеми з пошуком кваліфікованого персоналу, зокрема, на посади, що потребують технічних кваліфікацій (наприклад, інженерних працівників). Один із респондентів розповів, що багато нових співробітників, найнятих торік (влітку 2014 р.), звільнилися або були призвані на службу в ЗСУ, а решту звільнено через недостатню кваліфікованість.

Чотири з опитаних середніх підприємств зазначили, що не стикалися з особливими складнощами, щоб втримати в організації

кваліфікованих співробітників; тимчасом однією з основних проблем для більшості підприємств було забезпечення гідної винагороди за працю. Два підприємства хімічної промисловості та нафтопереробки торік були змушені скоротити більш як 20% персоналу. Одним з головних чинників, які підштовхнули до скорочення діяльності, стало зниження обсягів продажу і втрата ринків.

Умови провадження комерційної діяльності

Зовнішньоторговельна діяльність

Жодне з великих підприємств не згадало будь-яких офіційних перешкод для торгівлі на ринках Росії, ЄС або інших країн. Виробник молочної продукції зазначив, що раптові тимчасові заборони на поставки продукції, запроваджені Росією нібито через неналежну якість українських молочних продуктів, говорять про велику волатильність російського ринку. Підприємство заявило, що іноді заборони російської митниці на перевезення його продукції застосовують без будь-яких пояснень.

Хоча більшість підприємств діє на внутрішньому ринку України, ті з них, які експортували свою продукцію до Росії, зазнали вагомих збитків. Великі підприємства сьогодні не проявляють особливого інтересу до ринку Європейського Союзу, хоча дві компанії заявили, що займаються експортом у держави – члени ЄС. Три великих підприємства вказали, що необхідність дотримуватися правил ЄС слугує перешкодою для експорту їхньої продукції, не вказавши конкретних проблем або правил, які їм заважають.

Два великих підприємства заявили, що планують маркетингові кампанії на нових ринках, у тому числі у США, хоча на той момент їхні стратегії виходу перебували лише на початковому етапі створення. Ще одне підприємство повідомило, що через фінансову скруту не може собі дозволити навіть місцеву рекламу своїх товарів. Водночас підприємство вказало, що розуміє необхідність

розробки стратегії виходу на нові ринки для власного виживання.

Середні підприємства висловили оптимізм щодо перспектив розвитку торгівлі і в Україні, і з ЄС, однак багато з них повідомили, що на сьогодні не готові забезпечити відповідність стандартам Євросоюзу.

З двох середніх підприємств у сфері хімічної промисловості та нафтопереробки, які продають свою продукцію за кордон, жодне не згадало про конкретні бар'єри, що заважають їм торгувати на закордонних ринках. Респонденти зазначили, що конфлікт в Україні серйозно вдарив по їхній галузі, призвівши до втрати практично всіх можливостей експорту в Росію, на який у одного з підприємств припадало 95% всього продажу. Те ж підприємство повідомило, що в результаті йому довелося переорієнтуватися на внутрішній український ринок.

На запитання до решти респондентів, чи збираються вони шукати нові ринки поза Україною, вони відповіли, що подумують про це в майбутньому, але на сьогодні таких планів не мають.

Торгівля з невідконтрольними уряду територіями

Жодне з опитаних великих підприємств не повідомило про наявність торговельних відносин з компаніями, розташованими на невідконтрольних українському уряду територіях. Одна фірма – виробник машин раніше використовувала метал, який надходив із нині невідконтрольних уряду територій, але через сумніви в якості ще до початку конфлікту переключилася на поставки металу з Європейського Союзу.

Ще одне підприємство, яке працює в галузі хімічного виробництва і нафтопереробки, раніше закуповувало сировину у компаній на Донбасі, але з початком конфлікту знайшло постачальників сировини з Росії. Однак згодом ціни на російську сировину збільшилися настільки, що стало дешевше закуповувати її на європейському ринку.

Два великих підприємства зазначили, що з початком конфлікту багато їхніх клієнтів перебралися на відконтрольну уряду територію, зберігши ділові відносини.

Загалом великі підприємства, говорячи про діяльність поза невідконтрольними уряду територіями, повідомили, що обсяги торгівлі з клієнтами на відконтрольних українському уряду територіях мінімум збереглися, а в деяких випадках навіть зросли.

Оскільки клієнтська база у більшості МСП в основному складається з місцевих партнерів, мало кому з таких підприємств доводилося мати справу з контрагентами на невідконтрольних уряду територіях. З трьох підприємств, які раніше співпрацювали з компаніями на цих територіях, два продовжили таку співпрацю, зазначивши суттєве збільшення пов'язаних витрат і наявність інших офіційних і неофіційних витрат (точніше хабарів на митниці або КПП) за останній рік.

Потенціал/прогноз на майбутнє

З восьми опитаних середніх підприємств сім висловили відверто песимістичний погляд на майбутнє економіки. Кілька респондентів, покликаючись на збройний конфлікт на сході України, заявили, що доки конфлікт триватиме, їхня діяльність і дії населення загалом будуть спрямовані лише на виживання. Тільки одне підприємство вказало на корупцію як на серйозну перешкоду розвитку, тимчасом як більшість інших респондентів заявили, що все залежить від зовнішніх чинників і середовища.

Підприємства Сумської області вважають, що Україна в наступні 1–2 роки зіткнеться з подальшим економічним спадом і ситуація в області буде гіршою, аніж загалом у країні. У галузевому розрізі думки підприємств розійшлися щодо того, повернеться та чи інша галузь до зростання чи продовжить падіння. Зокрема в перспективі зростання вірили підприємства харчової промисловості, будівельної галузі та сфери гуртової та роздрібної торгівлі.

Великі підприємства виявилися більш оптимістично налаштованими: чотири з них повідомили, що з часом з'являться нові ринки і ситуація в економіці поліпшиться. Водночас респонденти висловили думку, що в разі продовження конфлікту на сході й збереження нестабільної політичної та економічної ситуації на будь-яке зростання економіки розраховувати не доведеться.

Висновки

Підприємства Сумської області, особливо середні, зберегли міцні економічні зв'язки з рештою України. Великі підприємства, чії основні експортні ринки перебували в Росії або ЄвразЕС, постраждали від відчутного порушення своїх економічних зв'язків, і лише деякі з них знайшли можливості переорієнтуватися на ринки ЄС або Азії.

Машинобудування радше зіткнеться із середньо- або довгостроковими проблемами в пошуку відповідних ринків-замінників для його високоспеціалізованої продукції, хоча інші значущі галузі, які також зіткнулися зі спадом – такі, як харчова промисловість, – поступово відновлюються мірою стабілізації гривні і пошуку нових внутрішніх ринків.

За інформацією середніх підприємств, скорочення внутрішнього попиту в багатьох галузях – результат падіння гривні і загалом незадовільного стану національної економіки. Завдяки міцним контактам на рівні місцевої економіки й відсутності зв'язків із невідконтрольними урядом територіями і ринками ЄвразЕС цим підприємствам вдасться зберегти обсяги діяльності за умови відсутності нових великих економічних потрясінь.

Великі підприємства області, зокрема виробники хімічної продукції, у тому числі добрив, мають потенціал подальшого просування на внутрішньому ринку, що забезпечить їм більш стабільні, хоча і менш прибуткові умови існування. Інші великі підприємства, що залежать від експорту – такі, як виробники машин і продуктів харчування, – для відновлення в коротко- і середньостроковій перспективі потребують виходу на нові ринки й допомоги в налагодженні нових зв'язків.

Харківська область

Розташована в Східній Україні, Харківська область межує з Донецькою і Луганською областями, а також із Росією. У Харкові була перша столиця Радянської України; область була найбільшим центром радянської промисловості, широко інтегрованим у мережі поставок Росії та Донбасу. Ці ланцюги пережили розвал Радянського Союзу, але не витримали тиску торгових санкцій і початку збройного протистояння в окремих регіонах Донбасу. Область в основному покладалася на внутрішній і російський ринки, тому санкції, що обмежили доступ на ринок РФ і падіння попиту на ринку України сильно вдарили по ній. Економіка області добре розвинена, але їй важко знаходити нові ринки збуту для своєї продукції.

Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних як найбільш значущі виокремлено 6 таких галузей:

Харківська область	Машинобудування
	Харчова промисловість
	Виробництво будівельних матеріалів
	Виробництво електроенергії
	Гуртова та роздрібна торгівля
	Послуги перевезення вантажів

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

Економічний огляд

Харківська область є п'ятим за значенням промисловим регіоном України, на який припадає 5,6% ВВП (2013 р.) і 6,1% промислового виробництва країни (2014 р.), але лише 3,4% (2014) загальнонаціонального експорту. 2014 р. область дала 7,9% загального роздрібно-

ного товарообігу України. Найбільший внесок у регіональний ВВП роблять такі галузі: гуртова та роздрібна торгівля (14,0%), промислове виробництво (13,8%), сільське господарство (10,5%), освітні послуги (9,3%), операції з нерухомістю (8,3%) та послуги перевезення вантажів (8%).

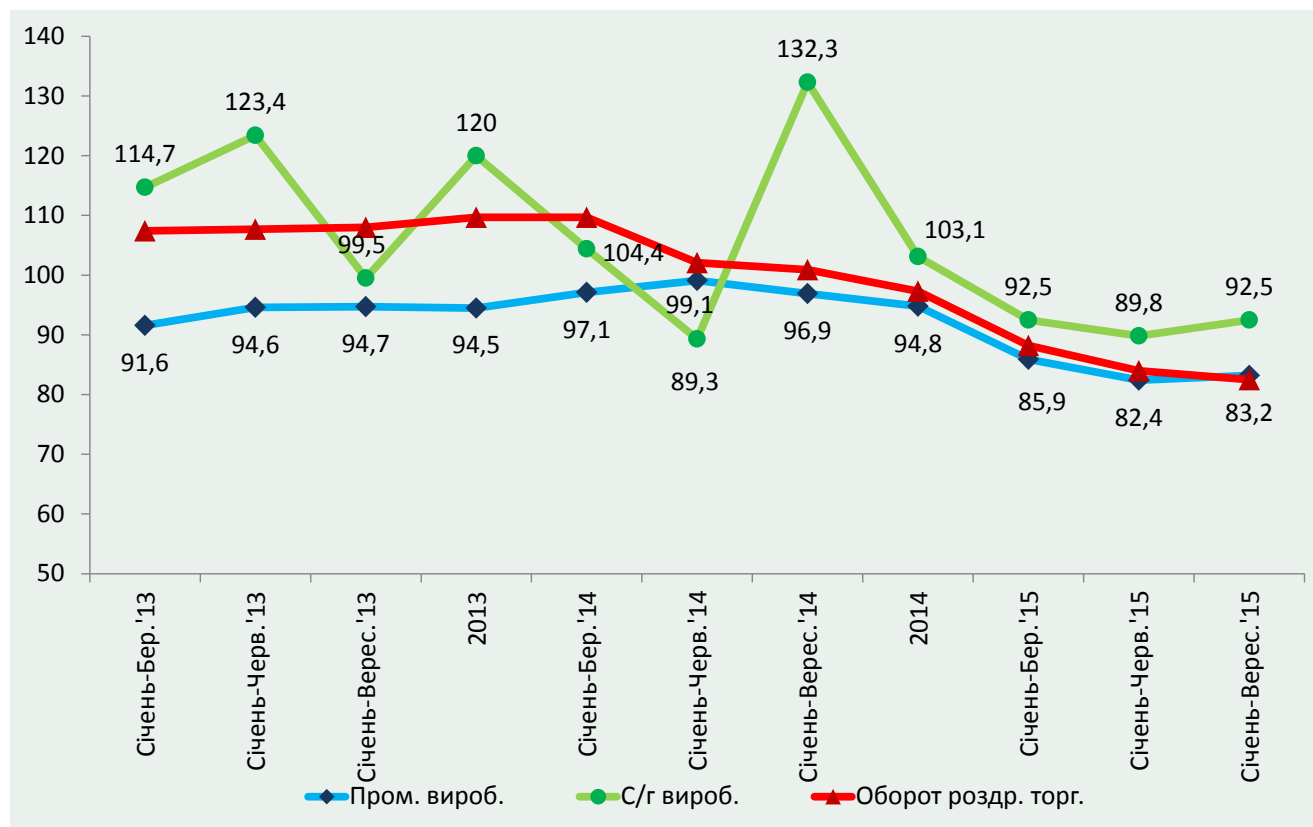
Промисловість області спеціалізується на машинобудуванні, виробництві комплектуючих електричних приладів і багатоцільової техніки (зокрема літаків і тракторів). Вагомий внесок в економіку також паливно-енергетичної галузі, харчової промисловості, металургії, хімічної та фармацевтичної промисловості.

Помірне (на 5%) скорочення промислового виробництва області впродовж 2013–2014 рр. різко посилилося до -17,6% у першому півріччі 2015 р. Спад найбільше позначився в розподілі електроенергії (-31,9%), машинобудуванні (-28,6%), виробництві нерудних копалин (-23,4% рік до року) і виробів із металу (-19,2%). Тріщина в економічних відносинах з Росією через анексію Криму, а також збройний конфлікт на Донбасі найсильніше вдарили по виробниках машин і компаніях, які займаються постачанням електроенергії, оскільки багато заводів виробляли продукцію військового призначення, використовувану Росією як комплектуючі власних озброєнь.

Зараз багато машинобудівних підприємств намагаються знайти покупців на свої електродвигуни, генератори, трансформатори, прилади контролю та транспортне обладнання, яке традиційно постачалося покупцям у Росії. Після початку збройного конфлікту на Донбасі виробники частково переорієнтували виробництво на замовлення Міністерства оборони України.

На кінець першого півріччя 2015 р. на харчову промисловість області припадала найбільша частка загального обсягу промислового виробництва регіону: 26,3%. Незважаючи на 5,9%-е зростання 2014 р., в першому півріччі 2015 р. харчова промисловість продемонструвала майже дзеркальний (-5,7%) рівень

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібної торгівлі в Харківській області
(зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року**

Джерело: Державна служба статистики України

спаду. Виробники молочних продуктів відчули скорочення виробництва після практично повного закриття для них російського ринку.

Середній рівень безробіття серед населення працездатного віку області зріс із 6,8% 2013 р. до 8,1% 2014 р., знизившись до 7,3% у першому півріччі 2015 р.

Огляд торгівлі

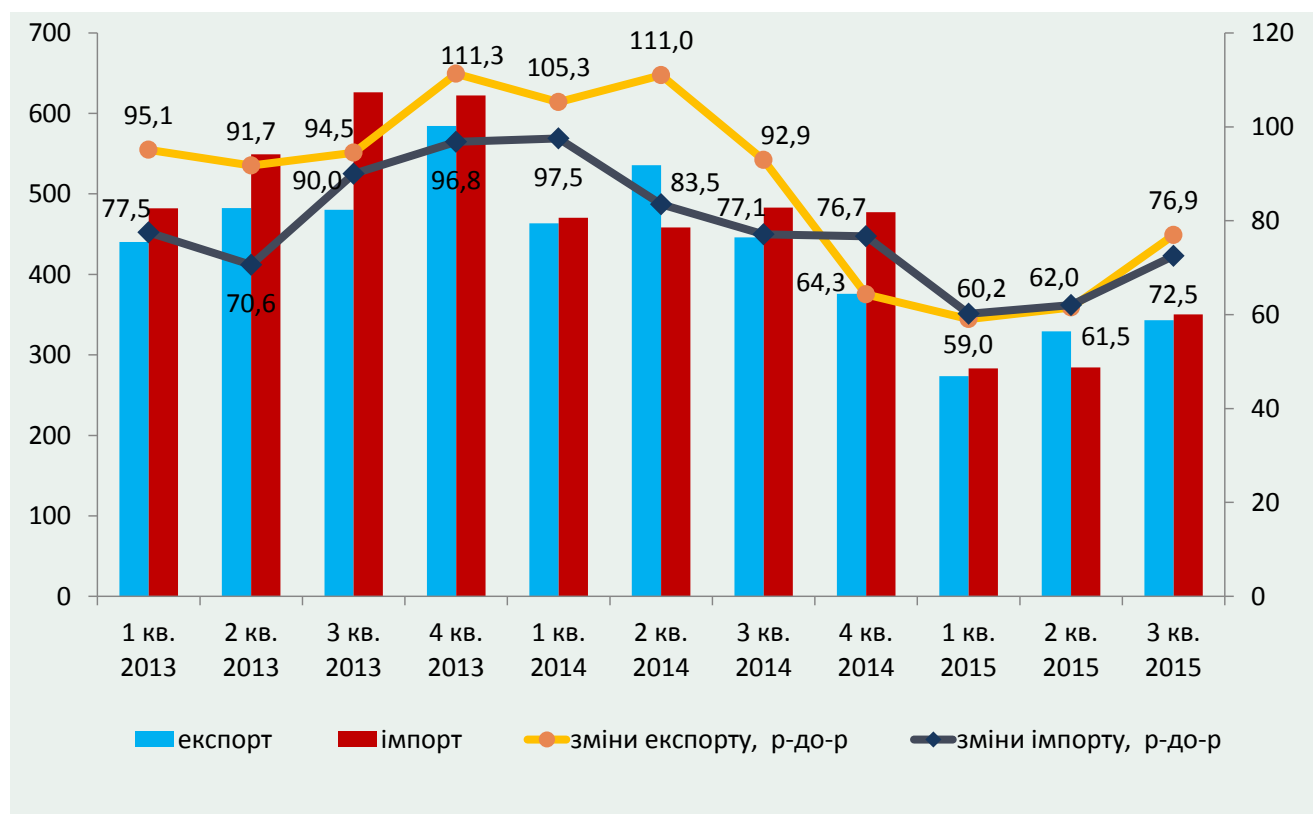
Загальна частка Харківської області в обсязі торгівлі України до кінця 2014 р. і у першому півріччі 2015 р. скоротилася на цілих 40%. Настільки різке падіння пояснювалося офіційними й неофіційними обмеженнями на торгівлю з РФ і ринками ЄврАзЕС. Обласна економіка традиційно орієнтована на ринки ЄврАзЕС, на які раніше припадало 60–65% загального експорту області. У першому півріччі 2015 р. цей показник знизився до 45%.

Конфлікт на Донбасі й анексія Криму, а також взаємні обмеження України та РФ на торгівлю на російському ринку призвели до скорочення загального товарного експорту області в Росію з 46% 2013 р. до 33,5% у середині 2015 р.

Обсяги експорту Харківської області в ЄС у період з 2014 р. до середини 2015 р. також знижувалися, хоча й більш повільними темпами. Утім, загальна частка обласного експорту на європейський ринок поступово зростає, оскільки він заміщає ринок ЄврАзЕС.

Падіння експорту в період з кінця 2014 р. до середини 2015 р. стало наслідком 52,3% зниження обсягів випуску продукції машинобудування та електричного обладнання, а також скорочення на 68,9% виробництва транспортного устаткування, на яке припадала майже третина загального експорту облас-

**Динаміка товарного експорту та імпорту в Харківській області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

ті. Через спад у зазначених галузях на перше місце серед експортерів у першому півріччі 2015 р. вийшли сільськогосподарська галузь і харчова промисловість, чия продукція становила майже 40% обсягу експорту.

Експорт послуг пережив скорочення на 17,8% 2014 р. і ще на 16,4% у першому півріччі 2015 р. в основному через зниження експорту бізнес-послуг і вантажоперевезень. Експорт ІТ і телекомунікаційних послуг у першому півріччі 2015 р. виріс на 23,5%, досягнувши абсолютної частки в експорті послуг у майже 60% і перетворивши ці сегменти на найбільшого експортера послуг в області.

Прив'язка економіки Харкова до ринків Росії/ЄврАзЕС (33,5% і 45%, відповідно, в І кв. 2015 р.) робить її дуже вразливою внаслідок торгових обмежень на цих ринках. Доки торгові санкції будуть зберігатися, повне

відновлення багатьох підприємств машинобудування і виробництва транспортних комплектуючих малоімовірно. Утім, завдані збитки частково компенсувала позитивна динаміка експорту продукції сільськогосподарської галузі та харчової промисловості.

Дослідження

У Харківській області було визначено 42 підприємства, які відповідали критеріям вибірки; з них на інтерв'ю погодилися 27, і тільки 23 в результаті дали необхідні відповіді. Додаткові інтерв'ю проведено з представниками обласної державної адміністрації та Торгово-промислової палати.

Складнощі викликала недовіра до цілей опитування. Один набір даних був видалений з масиву опитування через небажання респондента співпрацювати з інтерв'юером і давати

Кількість відповідей за галузями, Харківська область

Переробна промисловість	12
Енерго-, водо- та газопостачання	4
Гуртова та роздрібна торгівля	3
Сільське господарство	2
ІТ і телекомунікаційні послуги	1
Професійна та технічна діяльність	1

повні відповіді. Як елемент перевірки якості центральна група дослідження робила випадкові дзвінки респондентам, щоб підтвердити їхню участь в інтерв'ю. Деякі респонденти відмовилися підтвердити участь; в одному випадку повідомили, що співробітник-респондент у них не працює (згодом з'ясувалося, що респондент вирішив, ніби йому дзвонили з військкомату, щоб призвати в армію).

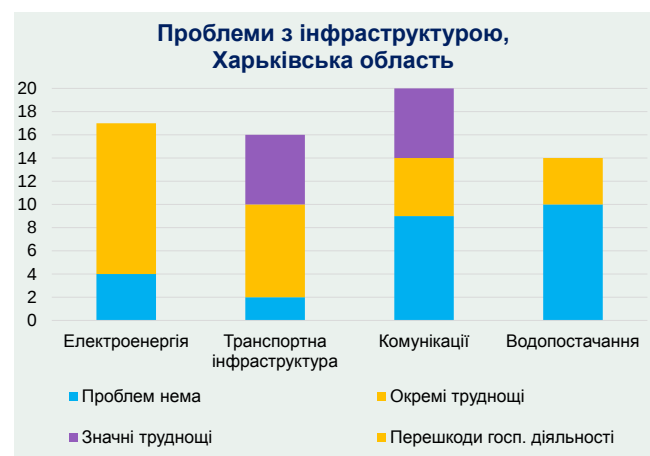
Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

Майже половина підприємств вказали як одну з основних перешкод для провадження діяльності політичну нестабільність. Трохи менше було великих і середніх підприємств, що додали до них щораз більші виробничі витрати. Оцінка інших перешкод залежала від розміру підприємства: великі мають більше економічних зв'язків з іншими областями України, тому для них ризики були переважно пов'язані з поширенням збройного конфлікту. Середні підприємства, зі свого боку, сильніше турбувалися про високі ставки податків і проблеми у взаєминах із податківцями.

Середні підприємства також зазначили, що впродовж попередніх 12 місяців для них дедалі важливішим ставало питання виходу на нові ринки. Великі підприємства вказали на щораз більші складнощі з пошуком кваліфікованих співробітників.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

Дороги Харківської області, які й без того потребували ремонту, інтенсивно використовує військовий транспорт, який виступає до східних кордонів із Росією і на схід, до Донбасу. За повідомленнями більшості опитаних великих і середніх підприємств, це призвело до подальшого погіршення стану автомобільних доріг в області. Результатом стало підвищення витрат підприємств на ремонт автотранспорту, зниження ефективності споживання палива, підвищення вартості доставки і затримки з нею.

Перебої з постачанням електроенергії, особливо в листопаді–грудні 2014 р. через брак поставок вугілля з непідконтрольних українській владі територій Донбасу, вплинули на діяльність великих і середніх підприємств.

25% великих підприємств повідомили про серйозні перебої з інтернетом і мобільним зв'язком за останні 12 місяців.

Внутрішнє нормативне середовище

Великі й середні підприємства назвали різні проблеми з регуляторним середовищем.

Так, великі підприємства хвилюють запроваджені Національним банком України заходи валютного регулювання. Вони згодні з тим, що підприємствам потрібна стабільність національної грошової одиниці, але чинна система

дозволяє компаніям тримати лише 25% капіталу в іноземній валюті, що ускладнює оплату нових імпорتنих поставок.

Серед проблем, що впливають на господарську діяльність, великі й середні підприємства назвали постійні зміни в податковому законодавстві. Зокрема середнім підприємствам складно відповідати вимогам, що постійно змінюються, оскільки це забирає час і ресурси. Представники і великих, і середніх підприємств наголосили на необхідності встановлення чітких правил і процедур у рамках більш стабільної системи оподаткування. Крім того, середні підприємства заявили, що потребують підтримки держави в освоєнні митних правил і процедур ЄС.

Відносини з податковими інспекторами

Підприємства належно оцінили недавно запроваджений мораторій на податкові перевірки, додавши до цього, що в результаті податкові органи стали лише більш нав'язливими й менш схильними до співпраці з інших питань. Із загального числа респондентів, які зазнали податкових перевірок за останні 12 місяців, половина представників великого та середнього бізнесу повідомили, що від них очікували хабар за результатами проведення перевірки. За твердженням підприємств, представники податкової очікували хабарів за незастосування штрафних санкцій до підприємств за нібито виявлені порушення правил оформлення і подання податкової звітності. Респонденти вказали, що більшість зазначених податківцями пору-

шень були пов'язані з надмірно ускладненими процедурами, які постійно змінюються. Навіть більше: вони повідомили, що податкові інспектори не надто прагнули допомогти підприємствам у пошуку інформації про те, як правильно подавати звітність.

Ліцензії, дозволи та свідоцтва

Тільки кілька підприємств розповіли про проблеми з отриманням офіційних дозвільних документів. Зокрема одна велика будівельна компанія чекала видачі дозволу на будівництво впродовж 10 днів. Середні підприємства повідомили, що отримання експортної ліцензії триває 7 днів, а імпоротної – 5 днів. Одне середнє підприємство вказало, що процес реєстрації зайняв у нього цілий рік через складні процедури й велику кількість державних органів, де потрібно було брати дозволи.

Доступ до фінансування/капіталу

Тільки одне велике й одне середнє підприємство спробували залучити додаткове фінансування у формі кредиту, але місцеві банки відмовили їм через ризик неповернення. Як наслідок, середньому підприємству довелося скоротити частину персоналу, а великому – відмовитися від придбання вкрай необхідного йому устаткування і витратних матеріалів.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Великі й середні підприємства вказали на нестабільну політичну ситуацію й зону конфлікту неподалік як на фактор, який сильно вплинув на зниження прибутковості. На скорочення обсягів галузевого продажу вплинули також девальвація гривні й зниження споживчого попиту.

Великі підприємства повідомили, що їм довелося платити досить високу заробітну плату деяким своїм висококваліфікованим співробітникам, щоб утримати їх, хоча незрідка це означало, що підприємствам для уникнення фінансових збитків доведеться звільнити частину робочої сили або відправити менш кваліфікованих працівників у неоплачувані відпустки.

Підприємства області також вказали, що відсутність доступу до додаткового фінансування негативно позначилася на їхній прибутковості. А саме, це стосувалося машинобудівної та будівельної галузей, які залежать від довгострокових капіталовкладень і фінансування.

За інформацією підприємств, збройний конфлікт на Донбасі змусив їх витратити додаткові кошти на захист своїх активів.

Робоча сила

Мобілізація в ЗСУ також виявилася проблемою для підприємств, оскільки вони повинні зберігати робоче місце й нараховувати заробітну плату призваним працівникам упродовж усього терміну проходження служби. Компаніям доводиться водночас шукати тимчасову заміну таким працівникам. З урахуванням зазначених обмежень знайти охочих тимчасово попрацювати за наявну зарплату непросто.

І великі, і середні підприємства зазначили складнощі з пошуком кваліфікованого персоналу, готового працювати за низьку зарплату, і фінансові обмеження, які при цьому виникають. Щоб скоротити витрати, великим підприємствам, окрім скорочення штатів, довелося також скоротити робочий день.

Умови провадження комерційної діяльності

Зовнішньоторговельна діяльність

З усіх опитаних компаній беруть активну участь у зовнішньоторговельній діяльності підприємства машинобудування, харчової промисловості, сільського господарства і поліграфічної промисловості. На Росію припадає приблизно 20% загального обсягу експорту підприємств.

Через збройний конфлікт на Донбасі одному з великих поліграфічних підприємств довелося на 50% скоротити свій експорт у Росію. Незважаючи на те, що раніше частка російського експорту становила лише 7% загального обсягу продажу компанії, конфлікт та-

кож призвів до 50-відсоткового скорочення її продажу в Україні (на яку раніше припадало 90% продажу). Два інших великих підприємства зазначили незначне скорочення експорту в РФ. Одне середнє підприємство вказало на складнощі з доступом на російський ринок через відсутність на ньому чітких правил, що визначають застосування імпорتنих пільг, і повідомило, що в результаті було змушене залишити ринок.

Майже половина великих підприємств повідомили, що за останні 12 місяців займалися розробкою нових продуктів для зовнішніх ринків і збільшенням кількості співробітників, які працюють у сфері експорту (особливо в ЄС). Тимчасом як сім респондентів заявили про очікування ефекту від набрання чинності ЗВТ+ з ЄС, жоден з них не вказав на будь-які переваги, незважаючи на те, що односторонній пільговий режим уже діяв. Попри загальне визнання респондентами необхідності вдосконалити свою діяльність для забезпечення відповідності стандартам ЄС, жоден з них не був обізнаний з тим, які саме зміни йому доведеться запровадити.

Торгівля з непідконтрольними уряду територіями

До початку конфлікту підприємства Харківської області мали тісні торговельні зв'язки з Кримом і Донбасом. 48% компаній області, в основному з галузей машинобудування, сільського господарства, харчової промисловості та виробництва будматеріалів, співпрацювали з компаніями, розташованими на Донбасі. 30% респондентів у тій же групі повідомили, що експортували продукцію до Криму. Жоден респондент не заявив про продовження комерційної діяльності з будь-яким із цих регіонів.

Конфлікт вдарив по виробниках електроенергії, оскільки 75% вугілля, використовованого на їхніх електростанціях, постачали з територій, нині непідконтрольних українській владі. Нова реальність на Донбасі змусила їх шукати компенсуючі джерела поставок вугілля, незрідка за вищою ціною.

Серед інших компаній, що мали зв'язки з постачальниками на сході України і в Криму, – підприємства машинобудування, виробники будівельних матеріалів і компанії харчової промисловості.

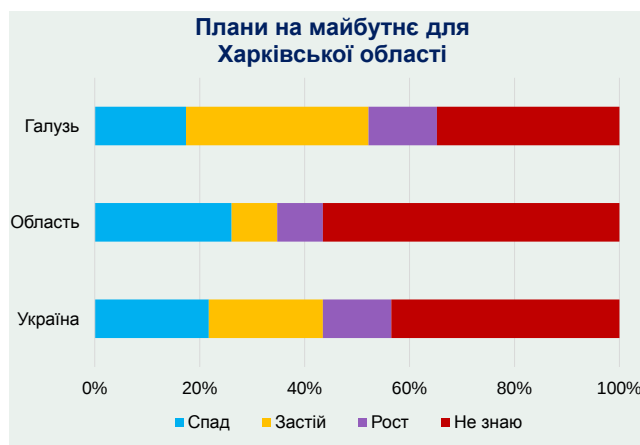
Кілька великих і середніх підприємств продовжують залишатися залежними від поставок ресурсів з територій, що межують із зоною конфлікту. Вони повідомили, що в разі повного руйнування зв'язків через конфлікт їм буде майже неможливо знайти сировину за прийнятною ціною.

Чотири великих підприємства повідомили, що торгові обмеження призвели до втрат у продажу, з яких 10–20% припадало на непідконтрольні уряду території Донбасу, і 5–35% – на Крим. Чотири середніх підприємства зазначили, що припинили займатися діяльністю на територіях Донбасу, непідконтрольних українській владі. Лише два середніх підприємства заявили, що провадять торгівлю з Кримом.

Для компенсації втрат на Донбасі і в Криму середні підприємства переорієнтувалися на інші ринки України. Великі підприємства продовжують шукати нові внутрішні ринки, але спроби не такі успішні, особливо для підприємств машинобудівної галузі.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Через близькість області до зони конфлікту підприємства відчувають невпевненість у майбутньому. Більше половини з них заявили, що їм складно спрогнозувати, як буде надалі розвиватися область і це багато в чому залежатиме від ситуації на Донбасі. Близько 20% респондентів вважають, що і національна, і обласна економіка продовжать спад у найближчому майбутньому. Крім можливості відновлення збройного конфлікту, підприємства також хвилюють повільний темп реформ і низькі рівні інвестицій. Прихильники більш позитивного погляду на майбутнє України побоюються відновлення збройного конфлікту, але вважають: якщо цього вдасться уникнути, економіка країни знову почне зростати вже до 2017 р.

Очікування респондентів щодо економіки своєї області песимістичніші, ніж щодо України загалом. Цей песимізм частково пов'язаний з тим, що кілька найбільших виробництв сьогодні скорочують штати і, судячи з усього, втрачають замовників.

Галузі сільського господарства, машинобудування, харчової промисловості та професійних консультаційних послуг більш оптимістично оцінюють середньострокові перспективи зростання. Представники машинобудівної галузі впевнені, що зможуть відновитися завдяки відмінній якості виробленого високоспеціалізованого обладнання. Сільське господарство області очікує, що зростання відбудеться після впровадження сільськогосподарських реформ. Більшість підприємств виявляють обережний оптимізм щодо власного майбутнього, хоча п'ять респондентів очікують продовження стагнації в найближчому майбутньому, а ще двоє збираються докласти всіх зусиль, щоб вижити.

Висновки

Конфлікт вдарив по підприємствах Харківської області через її близькість до Донбасу і тісний зв'язок з ним. Підприємствам важко компенсувати нестачу матеріальних ресурсів, які вони раніше отримували з Донбасу.

Крім того, скорочення торгівлі з Росією було відчутним для харківського бізнесу, хоча внутрішній економічний спад і зниження купівельної спроможності населення в Україні становлять для підприємців більш серйозну загрозу. Багато підприємств сподіваються

на можливості, які відкриє Угода про вільну торгівлю з ЄС, хоча жодне з них досі не скористалося перевагами, які надає діюче одностороннє скасування торговельних бар'є-

рів. Харківські підприємства визнають, що потребують допомоги з просування своїх товарів на ринок ЄС і розчаровані відсутністю допомоги уряду в цьому питанні.

Черкаська область

Черкаська область розташована в Центральній Україні й межує на північному заході з Київською областю. Область не стикалася з активними бойовими діями і не має меж з іншими областями, де такі дії відбуваються, але, незважаючи на це, фактичне закриття російського ринку для її продукції важко позначилося на її економіці. Виробники тепер намагаються знайти нові ринки збуту. Близькість до заможної Київської області створює можливості для цього, але потенціал реалізації обмежує слабка гривня, яка призвела до суттєвого скорочення внутрішнього споживання. Як і в багатьох інших областях України, промислове виробництво тут почало поступово скорочуватися, а рівень безробіття – рости ще до початку кризи. Тепер підприємства намагаються знайти нові ринки, щоб компенсувати втрачений попит.

Щоб краще оцінити економіку області, ми виокремили основні галузі, що дають змогу отримати чітке уявлення про проблеми, з якими стикаються і великі, і середні підприємства. Відповідно до попередньої оцінки економічних даних як найбільш значущі виокремлено 5 таких галузей:

Черкаська область	Хімічна промисловість
	Сільське господарство
	Харчова промисловість
	Машинобудування
	Гуртова та роздрібна торгівля

Представлений огляд конкретних характеристик і динаміки регіональної економіки є основою для якісної інформації, поданої в розділі, присвяченому опитуванню.

Економічний огляд

Черкаська область дає 2,2% ВВП України (2013 р.), на неї припадає 2,9% промислового виробництва (2014 р.) і 1,2% загального товарного експорту країни (2014 р.). Частка області в загальному роздрібному товарообігу України становить лише 2,6%. Дві найважливіші галузі економіки області – сільське господарство й промислове виробництво, які

2013 р. давали, відповідно, 23,8% і 17,4% регіональної валової доданої вартості.

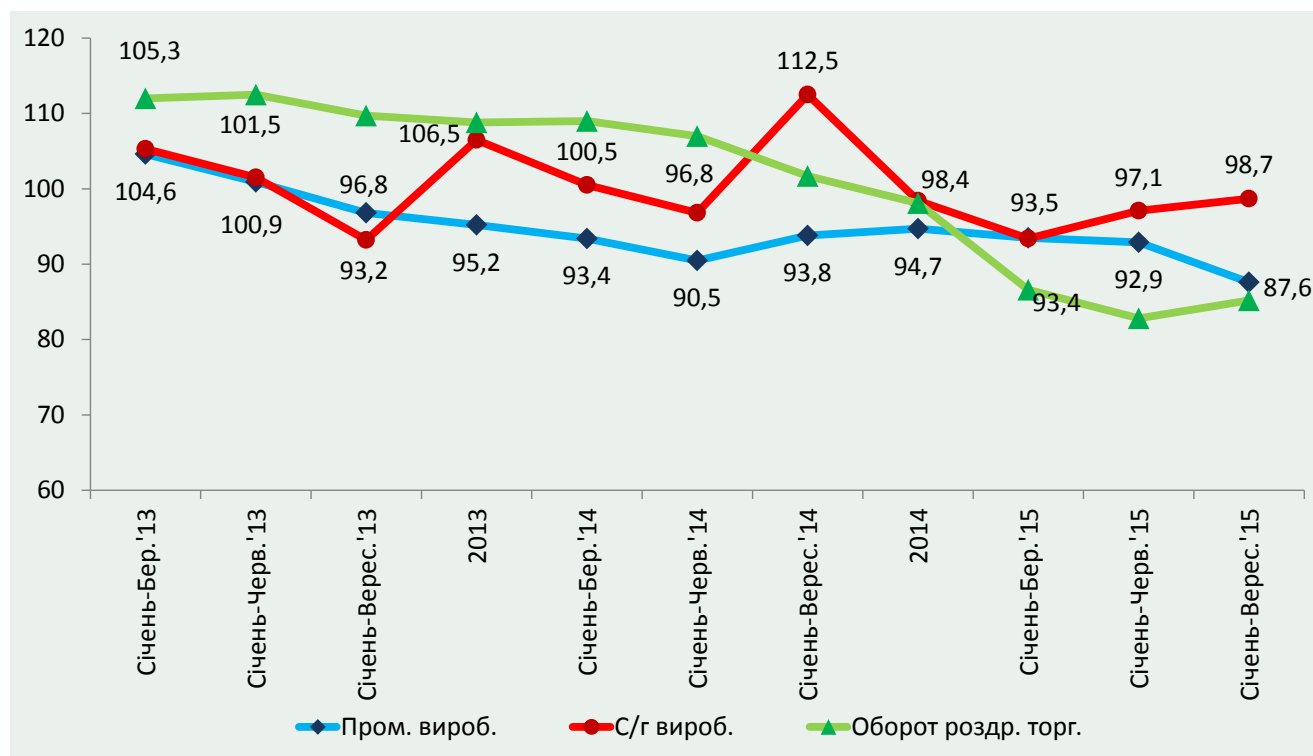
Промислове виробництво області в основному зосереджено в галузях харчової та хімічної промисловості, на які 2014 р. припадало, відповідно, 53% і 18,5% загального обсягу виробництва. Харчова промисловість представлена виробництвом цукру, м'ясопереробкою, молочним і борошномельним виробництвом, підприємствами консервної промисловості й виробництвом алкогольних напоїв. Хімічна промисловість області випускає мінеральні добрива й аміак.

Починаючи з 2012 р., промислове виробництво області вступило в трирічний період економічного спаду. Скорочення виробництва в харчовій промисловості становило -7,1% 2013 р. і -2,9% 2014 р. У першому півріччі 2015 р. виробники м'ясних продуктів, сирів і алкогольних напоїв зіткнулися з падінням внутрішнього попиту у зв'язку зі зниженням реальних доходів населення й новими торговельними обмеженнями на ринку Росії. Як наслідок, обсяг промислового виробництва в області до середини 2015 р. знизився на 8,6%.

Експортоорієнтована хімічна промисловість знизилася обсяги випуску продукції 2013 і 2014 рр. через підвищення ціни на природний газ і несприятливу кон'юнктуру на світовому ринку. У першому півріччі 2015 р. галузь показала 7%-е зростання, в основному завдяки девальвації гривні та поліпшенню умов конкуренції на внутрішньому й закордонних ринках. Хімічна промисловість представлена лише кількома компаніями. «Черкаси-азот», одне з найпотужніших підприємств хімічної індустрії області, виробляє більш як 80% хімічної продукції області. До інших найважливіших галузей у регіоні належать деревообробка та машинобудування, чий підприємства найсерйознішим чином постраждали від ослаблення зовнішнього й внутрішнього попиту, а також спаду в будівельній галузі 2014 р. і першій половині 2015 р.

Середній рівень безробіття серед населення працездатного віку області трохи збільшився з 9,5% 2013 р. до 10,5% 2014 р. і першому півріччі 2015 р.

**Рівень промислового та сільськогосподарського виробництва,
а також роздрібної торгівлі в Черкаській області
(зведені дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), % рік до року**

Джерело: Державна служба статистики України

Огляд торгівлі

Торговельна активність продовжила погіршуватися в першому півріччі 2015 р.: експорт товарів скоротився на 31,6%, а імпорт – на 49,7%. Скорочення експорту 2014 р. пов'язано з падінням попиту на ринках ЄврАзЕС і Азії на 33,8% і 32,8%, відповідно. Частка експорту товарів на ці ринки в загальному експорті області 2014 р. знизилася до 28,8% і 17,6%, причому частка експорту на ринок ЄврАзЕС у першому півріччі 2015 р. продовжила зниження, досягнувши 17,7%. Водночас експорт у ЄС 2014 р. виріс на 25,2%, вивівши ЄС на позицію найбільшого пункту призначення регіонального експорту, на який припадало 35,5% усіх товарів, призначених для зовнішніх ринків.

Утім, експорту в ЄС виявилось недостатньо для покриття збитків, яких економіка області зазнала на інших ринках 2014 р.; навіть більше, в першому півріччі 2015 р. показник експорту в ЄС знизився. Найбільші експортери із

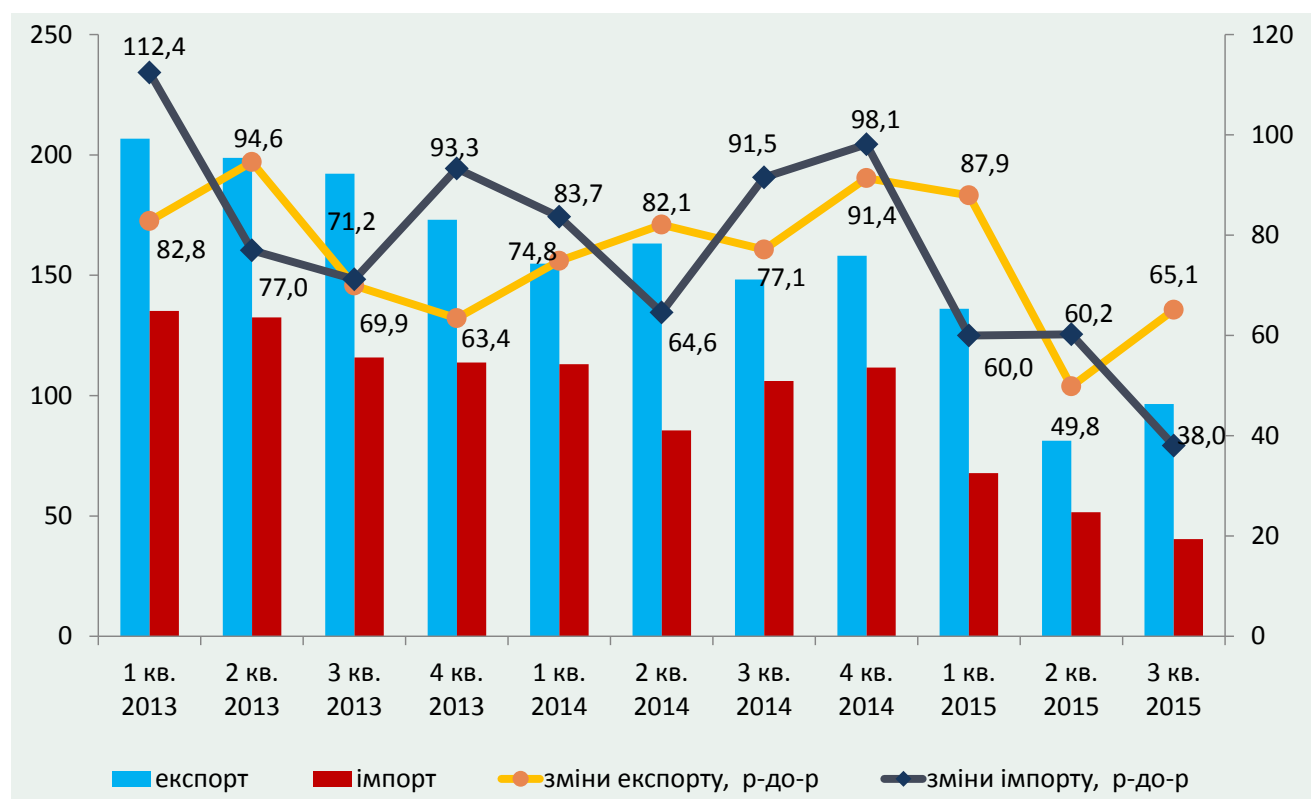
сільськогосподарської та харчової промисловості, на яких припадає майже 50% загального обсягу експорту області, відновили зростання 2014 р., але продовжили падіння в першому півріччі 2015 р. через зниження ринкових цін на зерно.

Через зниження попиту й торговельні обмеження на російському ринку суттєво постраждав також експорт продукції машинобудування й електрообладнання, скоротившись майже на 40% 2014 р. і ще на 60% у першому півріччі 2015 р. Скорочення зовнішньоторговельних операцій позначилося на обласному експорті послуг, що складався в основному з послуг вантажоперевезень. Єдиним винятком стала галузь ІТ і телекомунікаційних послуг, що продемонструвала зростання 2014 р. і першому півріччі 2015 р.

Дослідження

Було проведено 22 інтерв'ю з підприємствами Черкаської області, у тому числі з 12 се-

**Динаміка товарного експорту та імпорту в Черкаській області
(квартальні дані за 2013 р. – 9 міс. 2015 р.), у млн дол. США (ліва шкала)
і в % рік до року (права шкала)**

Джерело: Державна служба статистики України

редніми і 10 великими. Чотири додаткових інтерв'ю проведено з представниками місцевої влади, в тому числі з представником міської ради Черкас, двома співробітниками Черкаської обласної державної адміністрації та працівником Черкаської торгової палати.

Інтерв'ю проведено з представниками основних галузей економіки Черкаської області, у тому числі сільського господарства, харчової промисловості, гуртової та роздрібної торгівлі, машинобудування, хімічної та нафтопереробної промисловості. В інтерв'ю взяли участь 10 великих і 12 середніх підприємств.

Умови господарювання (поточний стан, очікувані зміни)

Найбільше середні підприємства турбували дедалі більші виробничі витрати. Наступна за значущістю проблема – складнощі з підбором кваліфікованого персоналу для продовження діяльності. Проблеми доступу до додатково-

Кількість відповідей за галузями, Черкаська область

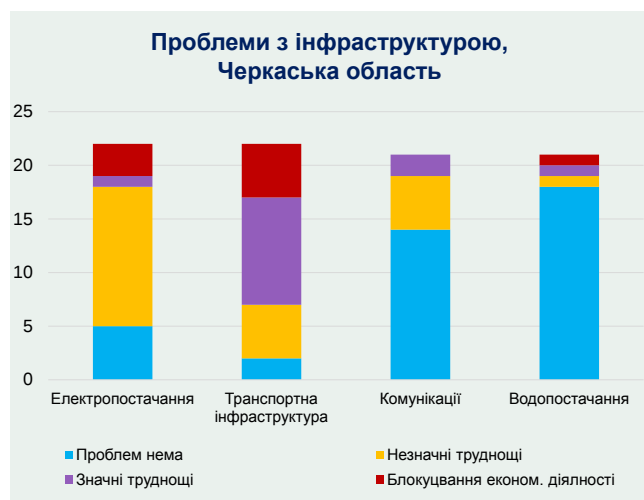
Сільське господарство	7
Харчова промисловість	5
Гуртова та роздрібна торгівля	5
Будівництво	2
Виробництво паперу	1
Виробництво меблів і деревообробка	2

го фінансування й кредитів виявилися пріоритетними для більш як половини середніх і великих підприємств області, які вважали це перешкодою до провадження діяльності. На думку великих підприємств, найбільш несприятливими факторами для суб'єктів господарювання залишаються ризик продовження політичної нестабільності, надто високі податки та погана транспортна інфраструктура.

Крім зазначених проблем, за останні 12 місяців основним приводом для занепокоєння середніх підприємств стали також митні та торговельні бар'єри.

Інфраструктура (транспорт, енерго- та водопостачання тощо)

Проблеми обласної інфраструктури були специфічними для тієї чи іншої компанії і не були характерними для галузей загалом. Зокрема на перебої з енергопостачанням вказали три великих і одне середнє підприємство.

Усього 16 великих і середніх підприємств зазначили проблеми транспортної інфраструктури і, зокрема, поганий стан автомобільних доріг. П'ять з них, що належать до різних галузей, повідомили: проблема настільки серйозна, що перешкоджає доставці продукції і не дає вийти на максимальну виробничу потужність.

Два великих підприємства також вказали на періодичні проблеми з водопостачанням, хоча, судячи з усього, це не стало серйозною перешкодою для їхньої діяльності.

Внутрішнє нормативне середовище

І великі, і середні підприємства зазначили складнощі з використанням системи оподаткування. Половина великих підприємств сказали, що їм це складно, незважаючи на багаторічний досвід. Вони розкритикували заплутані процедури, неоднозначні нові вимоги й суперечливу інформацію.

Складнощі середніх підприємств відрізнялися залежно від напрямку діяльності; тільки два підприємства вказали на проблеми загального характеру. Одне підприємство зазначило, що обмеження на операції з іноземною валютою, запроваджені Національним банком України 2014 р. і продовжені на 2015 р., суттєво ускладнили йому можливості провадження бізнесу з іноземними клієнтами. Ще одне підприємство повідомило, що своєчасно не отримало відшкодування ПДВ і заявило про загалом неврегульоване адміністрування цього податку.

Крім проблем з використанням системи оподаткування, два великих підприємства вказали на витрати, пов'язані з необхідністю сплати внесків до державного пенсійного фонду та податків у фонд оплати праці, назвавши їх тягарем для бізнесу. За інформацією одного з них, податки у фонд оплати праці занадто високі, щоб підприємство могло оплачувати їх для всього персоналу, тому частину співробітників працевлаштовано неофіційно.

Відносини з податковими інспекторами

Великі й середні підприємства високо оцінили мораторій на податкові перевірки, причому три великих підприємства наголосили, що він дав змогу поліпшити відносини між підприємцями й владою.

Одне велике підприємство заявило про зловживання щодо нього податковими органами, які, втім, підприємство змогло оскаржити в судовому порядку. Лише одне середнє

підприємство повідомило про негативний досвід спілкування з податківцями, під час якого підприємцю запропонували дати хабар, щоб вирішити проблему з поданою ним звітністю.

Ліцензії, дозволи та свідоцтва

Великі підприємства не згадували системних проблем з отриманням ліцензій, дозволів та інших офіційних документів; лише одне середнє підприємство, яке працює в сільському господарстві, зазначило регулярні затримки з отриманням дозволів.

Реакція на запитання про роботу митної служби і особливо про оперативність митного оформлення вантажів була змішаною: з двох великих підприємств, які повідомили про проблеми з працівниками митниці, одне вказало, що від нього вимагали хабар щоразу, коли в документах знаходили «помилку». Друге підприємство заявило, що митники регулярно на тривалий час і без будь-яких пояснень затримують сільськогосподарську продукцію на пунктах митного пропуску, внаслідок чого вона псується. На аналогічні проблеми поскаржилися й три середніх підприємства, чії представники сказали, що товари незрідка затримують на митниці на тривалий час без пояснення причин. Цікавим є повідомлення ще одного середнього підприємства про те, що після запровадження електронних заявок і дозволів робота митної служби суттєво поліпшилася, а підприємство навіть отримало можливість надсилати запити на інформацію в он-лайнному режимі.

Доступ до фінансування/капіталу

Ні для великих, ні для середніх підприємств питання доступу до кредитів не опинилося в числі пріоритетних. Два середніх підприємства повідомили, що шукали можливості залучення фінансування, але безуспішно. Однє велике підприємство харчової промисловості зазначило, що не цікавиться залученням додаткового фінансування через занадто несприятливі умови кредитування. На думку підприємства, якби держава домоглася зниження ставок за кредитами, це підштовхнуло

б компанії до отримання кредитів та інвестування у своє виробництво.

Зміни в прибутковості господарської діяльності

Більш як половина респондентів зауважили суттєве зниження прибутковості. Сім підприємств раніше займалися бізнесом із Кримом або нині невідконтрольними урядом територіями Донбасу, але для більшості підприємств втрати виявилися незначними. Кілька великих компаній повідомили, що через зниження попиту були змушені знизити ціни на свою продукцію, що позначилося на прибутковості.

Наслідки цього відчули на собі середні підприємства, зокрема в галузі сільського господарства. Агровиробники зазначили, що коливання курсу гривні наприкінці 2014 р. – першому кварталі 2015 р. вкрай ускладнили будь-яке фінансове планування.

Робоча сила

З 22 опитаних підприємств 16 повідомили, що їм вдалося зберегти персонал або навіть найняти додаткових співробітників. Три великих підприємства харчової промисловості змогли збільшити штат співробітників, але зіткнулися з великими проблемами під час підбору кваліфікованих працівників. Майже 75% середніх підприємств назвали складнощі з пошуком кваліфікованого персоналу значущою проблемою, хоча більшості вдалося зберегти або навіть розширити штат співробітників.

Умови провадження комерційної діяльності

Зовнішньоторговельна діяльність

Жодне з великих або середніх підприємств не висловило інтересу до відновлення або налагодження експорту в Росію. Чотири з п'яти компаній повідомили, що вони займаються експортом у країни ЄвразЕС, крім Росії.

Три середніх підприємства, що представляють сільськогосподарську галузь і целюлоз-

но-паперове виробництво, займалися експортом продукції. Одне з них експортувало до Туреччини, на яку в останні роки припала невелика, але стабільна частка експорту.

Великі підприємства в основному позитивно оцінюють ЗВТ+. Позитивну оцінку дали лише п'ять середніх підприємств. Великі й середні підприємства – навіть ті, хто позитивно оцінив угоду – не змогли сказати, якими перевагами від її функціонування вони зможуть скористатися.

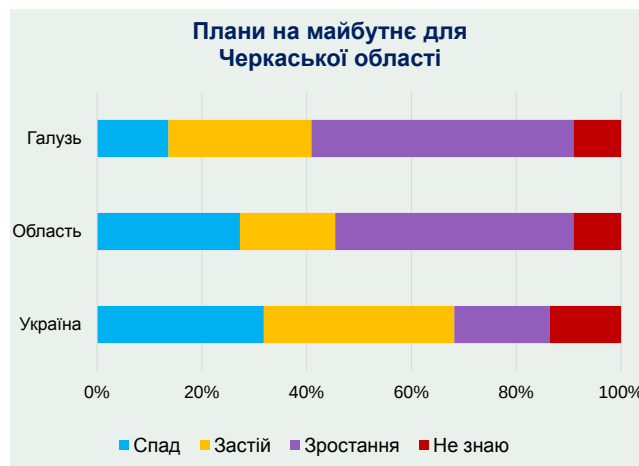
Торгівля з непідконтрольними уряду територіями

Підприємство харчової промисловості та компанія, що займається гуртовою та роздрібною торгівлею, продовжують працювати з колишніми бізнес-партнерами на непідконтрольних українському уряду територіях Донбасу, хоча й відчувають щораз більшу невпевненість у тому, що ці партнери зможуть з ними розрахуватися. Всі компанії, які раніше співпрацювали з Кримом або непідконтрольними уряду територіями, повідомили, що займаються пошуком нових ринків.

Жодне з опитаних підприємств не займалося торгівлею з Кримом; при цьому лише двоє з них повідомили, що раніше торгували з півостровом. Припиненню торговельних відносин з Кримом сприяла невпевненість у здатності кримчан виконати умови контрактів. Підприємства зазначили, що не планують провадити бізнес із непідконтрольними уряду територіями.

Потенціал/прогноз на майбутнє

Вісім респондентів заявили, що впродовж наступних 1–2 років Україна загалом продовжить боротися з економічним застоєм; ще сім підприємств висловили побоювання, що спад тільки посилиться. Водночас підприємства з великим оптимізмом оцінили перспективи своєї області й галузі: десять респондентів передбачили відновлення зростання в області, а одинадцять – зростання у своїй відповідній галузі.

Серед найбільш поширених факторів, від яких залежить відновлення економіки, респонденти назвали успіхи в здійсненні реформ, особливо пов'язаних зі зменшенням навантаження на МСП (наприклад, нової податкової політики, підтримки МСП в отриманні кредитів, поліпшення політики залучення ПІІ). Загроза відновлення і/або розростання конфлікту на південному сході України однаково турбувала респондентів, які побоювалися, що в разі продовження війни ситуація просто не буде поліпшуватися через вплив протистояння на національну грошову одиницю, інвестиції, умови провадження комерційної діяльності і загальну економічну стабільність країни.

Висновки

Практичне припинення доступу на ринок Росії серйозно позначилося на економіці Черкаської області. Внутрішні економічні зв'язки області поліпшилися в окремих галузях, хоча низький споживчий попит і ослаблення національної грошової одиниці сьогодні гальмують подальший розвиток.

Сільське господарство й харчова промисловість області, хоча й зі складнощами, все ж демонструють потужний експортний потенціал – принаймні доти, доки зернові будуть залишатися конкурентоспроможними на світовому ринку. Найбільші виробники мінеральних добрив в області непогано перенесли початковий етап економічного спаду і навіть змогли поліпшити своє становище

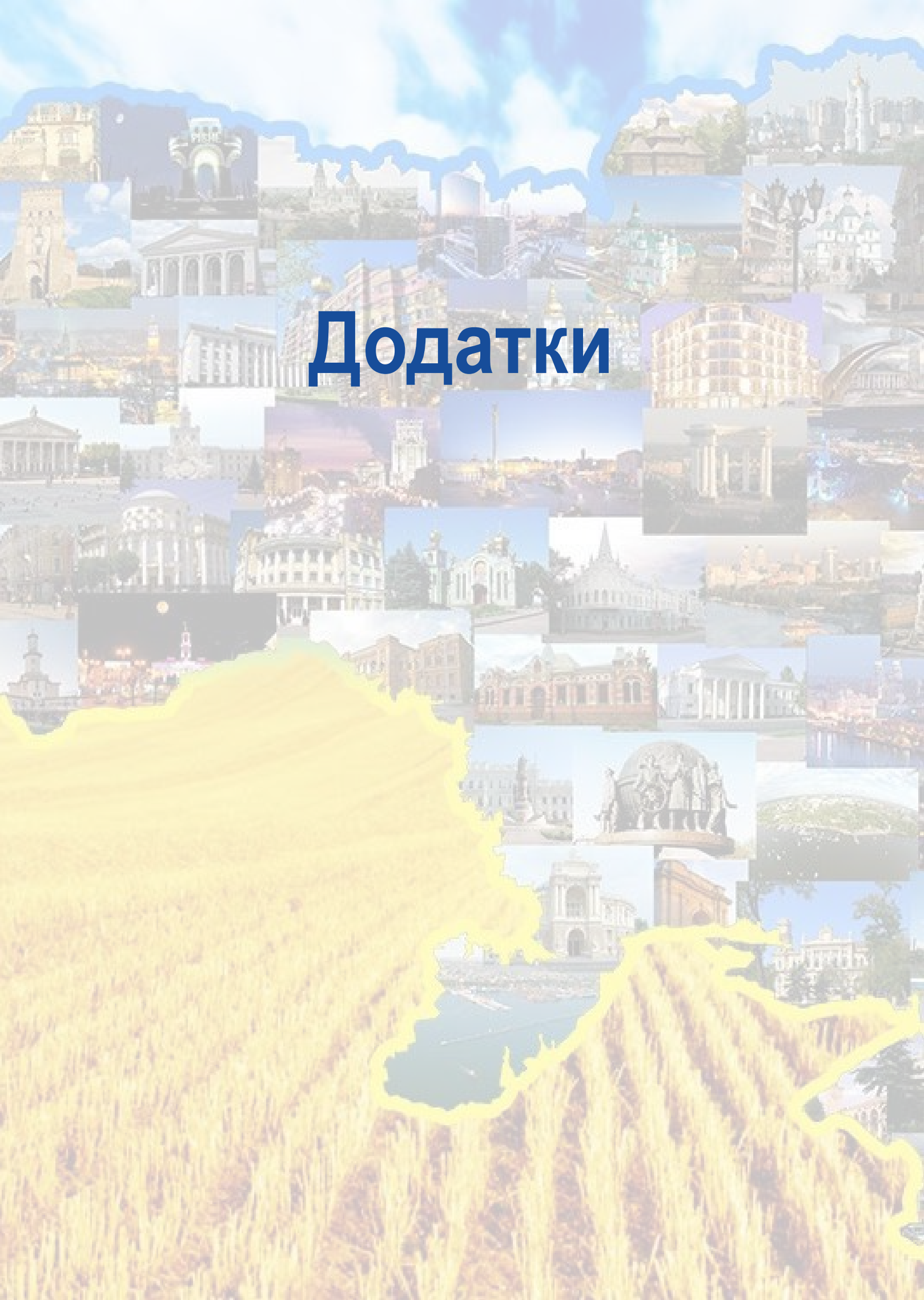
на внутрішньому ринку завдяки ослабленню гривні. Втім, новознайдений внутрішній конкурентоспроможності ще належить покрити збитки, завдані починаючи з 2013 р.

Кілька великих підприємств області, судячи з усього, планують домогтися успіху у виході на нові ринки замість втрачених через конфлікт на Донбасі та анексію Криму. Як показало дослідження, у жодного з них не було ні чіткого бачення способів пошуку нових ринків, у тому числі стратегії виходу на ринки ЄС, ні впевненості у своїй конкурентоспроможності. Це може бути справедливим для деяких спеціалізованих галузей (таких, як машинобуду-

вання), але й загальна відсутність доступної інформації в інших основних галузях з великою ймовірністю також призведе до втрати можливостей.

Беручи до уваги центральне розташування Черкаської області та її близькість до однієї з найбільш процвітаючих областей України – Київської області, – середні підприємства важливих галузей Черкащини (сільського господарства й харчової промисловості) можуть протриматися. Найімовірніші перспективи поліпшення економічних зв'язків області лежать у площині цих галузей і сфери виробництва хімічних добрив.

Додатки

ДОДАТОК І. Показники розвитку народного господарства

Валовий регіональний продукт

	Валовий регіональний продукт				ВРП на особу	
	2012		2013		2012	2013
	млн грн	частка, %	млн грн	частка, %	млн грн	млн грн
Україна	1459096	100	1522657	100	32002	33473
Дніпропетровська область	147970	10.1	152905	10.0	44650	46333
Донецька область	170775	11.7	164926	10.8	38907	37830
Закарпатська область	21404	1.5	21400	1.4	17088	17044
Київська область	69663	4.8	68931	4.5	40483	39988
Луганська область	58767	4.0	55108	3.6	25950	24514
Львівська область	61962	4.2	63329	4.2	24387	24937
Одеська область	64743	4.4	69760	4.6	27070	29118
Сумська область	24933	1.7	26765	1.8	21722	23517
Харківська область	82223	5.6	85315	5.6	29972	31128
Херсонська область	19357	1.3	20767	1.4	17910	19311
Черкаська область	31265	2.1	33087	2.2	24558	26168
м. Київ	275685	18.9	312552	20.5	97429	109402
Крим	44536	3.1	46393	3.0	22675	23595

**Показники фізичного обсягу валового регіонального продукту,
у % до цін попереднього року**

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
112,1	102,7	107,3	107,9	102,3	85,2	104,1	105,2	100,2	100,0
111.0	107.3	108.0	105.3	97.3	83.5	105.8	103.4	97.5	99.3
110.8	97.1	108.3	104.6	97.1	81.6	111.1	111.4	97.1	94.7
106.4	98.5	106.6	108.2	103.9	82.1	107.7	104.7	103.0	100.6
109.8	107.3	108.8	105.9	104.4	89.2	105.1	111.7	101.9	93.4
108.2	100.3	104.3	105.2	98.9	86.7	102.3	109.1	99.1	92.2
105.2	98.1	108.3	105.8	100.7	88.3	102.3	108.7	102.0	98.8
108.1	99.6	103.5	106.3	111.9	86.8	102.4	102.1	96.8	105.7
105.9	104.4	103.4	103.4	103.6	88.7	98.9	107.8	101.7	102.7
112.2	104.8	107.5	107.2	102.1	86.3	101.7	104.5	98.4	98.8
111.2	99.2	104.0	100.4	109.8	93.0	101.8	103.8	100.2	101.1
116.9	107.0	105.6	106.5	114.9	85.5	105.9	106.4	100.9	100.7
116.8	105.8	110.7	119.7	104.4	81.7	101.4	100.7	101.9	106.4
108.5	104.0	106.7	109.0	106.6	90.7	103.4	102.7	98.8	101.0

ДОДАТОК II. Динаміка національної торгівлі

Зовнішньоторговельна діяльність, 2013 р. – 1 кв. 2015 р., у %, рік до року

	I кв. 2013 р.		II кв. 2013 р.		III кв. 2013 р.		IV кв. 2013 р.		2013 р.	
	екс-порт	ім-порт	екс-порт	ім-порт	екс-порт	ім-порт	екс-порт	ім-порт	екс-порт	ім-порт
Україна	98.5	93.8	84.7	78.2	90.8	98.4	94.5	93.6	92.0	90.9
Дніпропетровська область	99.7	80.3	103.9	69.8	88.0	88.3	95.4	91.4	96.7	81.8
Донецька область	87.9	79.1	77.9	93.0	92.3	109.8	95.8	108.1	87.8	97.3
Закарпатська область	98.2	100.6	90.6	104.3	90.1	107.3	96.8	98.9	93.9	102.7
Київська область	115.4	112.7	93.9	83.9	100.3	103.1	92.5	100.1	99.5	98.8
Луганська область	61.6	73.5	98.3	93.9	103.3	106.0	88.0	101.8	84.5	93.0
Львівська область	92.9	87.9	86.1	71.7	94.9	76.9	109.1	81.9	96.1	78.7
Одеська область	206.7	129.0	31.6	63.1	84.2	78.4	81.0	72.5	91.3	79.9
Сумська область	72.8	120.1	77.4	89.2	85.8	79.9	91.5	98.7	82.4	95.1
Харківська область	96.0	78.2	91.3	74.5	95.2	92.3	110.0	87.8	98.3	83.1
Херсонська область	125.0	139.0	103.3	70.9	131.8	70.5	97.7	-243.0*	112.4	132.9
Черкаська область	83.2	113.6	95.1	76.5	68.7	71.0	62.7	93.3	76.5	86.2
м. Київ	117.7	107.3	82.4	98.2	93.7	106.9	96.3	97.5	96.6	102.1
Крим	162.2	235.4	93.6	30.7	92.7	134.7	76.1	23.4	101.8	72.8

	I кв. 2014 р.		II кв. 2014 р.		III кв. 2014 р.		IV кв. 2014 р.		2014 р.		I кв. 2015 р.	
	екс-порт	ім-порт	екс-порт	ім-порт	екс-порт	ім-порт	екс-порт	ім-порт	екс-порт	ім-порт	екс-порт	ім-порт
Україна	93.1	79.5	97.3	81.0	85.9	62.3	70.1	63.2	86.5	71.8	67.1	63.5
Дніпропетровська область	87.3	84.2	90.0	79.9	92.0	88.4	88.7	92.0	89.5	86.5	83.8	68.6
Донецька область	80.8	71.2	90.3	62.9	63.7	46.5	34.6	31.0	67.7	52.3	37.4	46.8
Закарпатська область	105.1	86.4	109.0	85.9	110.1	85.5	102.8	79.0	106.4	84.1	90.8	61.1
Київська область	91.3	97.8	110.5	86.3	95.4	79.9	83.0	60.6	93.9	79.4	82.7	58.9
Луганська область	85.1	72.0	77.4	78.7	32.3	49.8	12.0	22.1	53.7	55.0	3.3	20.0
Львівська область	112.6	103.6	108.6	90.4	99.5	92.9	86.6	90.9	101.1	93.1	71.3	71.2
Одеська область	141.6	77.0	328.5	62.9	121.8	54.8	76.4	49.1	109.3	60.5	84.3	45.7
Сумська область	89.1	70.4	93.6	80.6	81.4	103.6	62.7	88.9	79.9	85.7	80.1	78.6
Харківська область	105.2	95.5	108.6	80.6	93.7	75.1	66.4	84.0	91.6	82.8	59.0	60.2
Херсонська область	103.9	92.3	126.3	71.9	115.3	66.5	54.5	47.4	97.5	67.8	81.4	66.1
Черкаська область	75.0	82.5	83.9	63.7	76.8	69.6	90.0	123.6	81.0	83.7	87.9	60.0
м. Київ	97.8	92.2	103.0	70.9	102.1	72.1	76.4	70.5	93.0	75.6	72.8	62.3
Крим	27.6	10.4										